АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
1-2
2001

Списанието обнародва статии и научни съобщения за най-новите археологически паметници от разкопки и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековната археология, нумизматиката, сфрагистиката, епиграфиката, антропологията. Помества отзиви и рецензии за изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги. Материалите се придружават от много илюстрации и са снабдени с резюмета на френски, английски или немски език.

This journal publishes articles and reports on the most recent archeological discoveries and discussion texts in prehistory, the arhcheology of Antiquity and the Middle Ages, numismatics, sphragistics, epigraphy, and anthropology, as well as reviews and commentary on exhibitions, museums, and new books. All materials are supplemented by illustrations and summaries in French, English or German.

На корицата:

Череп от гроб № 91 в некропола при църквата
„Св. св. 40 мъченици" – Велико Търново

Снимка Здравко Николов

Sur la couverture:

Crâne du tombe № 91 dans la nécropole
près de l'église „St. 40 martyrs" à Véliko Tărnovo

Photo Zdravko Nikolov

АРХЕОЛОГИЯ

Орган на Археологическия институт и музей
при Българската академия на науките

UNIWERSYTECKA BIBLIOTEKA w Poznaniu

АРХЕОЛОГИЯ

ISSN 0324-1203

Орган на Археологическия институт и музей
при Българската академия на науките

Год. XLII
2001
1-2

02 PAZ. 2002

Неолитни двуетажни къщи в Тракия

Васил Николов

До съвсем скоро в научната книжнина върху праисторическата материална култура в българските земи бяха известни само кратки съобщения за къснохалколитни двуетажни постройки от Североизточна България[1] и от долината на Долна Тунджа в Тракия[2]. Приемаше се, че неолитната строителна дейност се опира на ограничени технически възможности и поради това сред изследвачите не съществуваше и идея за строителство на двуетажни къщи през този период; за мнозина дори терминът „неолитна архитектура" изглеждаше неприемлив. Значителен пробив в представите за неолитното строителство направи откриването и подробното изследване на т. нар. голяма къща от ранноеолитното селище Слатина в София[3], където, освен всичко друго, като израз на високи технически възможности беше установено и използването на мярка за дължина. През 1999 г. беше направено следващото закономерно откритие – в рамките само на един полеви сезон бяха събрани сигурни доказателства за строителството на неолитни двуетажни постройки в две селищни могили в Тракия.

В проучваните досега централна и южна част на *тел Карановo* се наблюдават останки от частично или най-вероятно изцяло изгоряло селище от периода Караново III (начален етап на късния неолит в Тракия). Следите от строителния хоризонт с опожарени постройки са регистрирани в Североизточния сектор, в Южния сектор и в сондаж О 19. Този хоризонт е установен и в сектор N-S, включително и чрез останките на една частично попадаща в разкопаваната площ изгоряла постройка в квадрати S_{1-4}[4].

Останките представляваха масивен насип от горели рушевини в западната част на сектора и по-тънък пласт наоколо. Започналото отстрани проучване позволи фиксирането на повърхността около постройката в момента на пожара – тя беше покрита с тънък черен пласт. Постепенно беше очертана триъгълна по форма площ, с по-дебел, издигащ се към югозападния профил на сектора пласт от рушевини на съоръжения от изпечена при пожар глина. Оказа се, че разпилените извън тази площ останки от постройката лежат предимно североизточно от нея. Дебелината на насипа от горели останки беше по-голяма в централната и западната част на триъгълното пространство, отколкото в източната. В очертанията на по-дебелия пласт от рушевини в началото бяха изчистени няколко сравнително малки нарушения от по-късно време – две малки ями и ъглова част от траншея на по-късна постройка. Продължителното и внимателно проучване позволи установяването на различни по характер фрагменти от изпечена глина. Освен безформените и без каквито и да било следи късове, разграничени бяха фрагменти със следи от преплетени пръчки, от успоредни тръстикови стъбла, от разцепени близко наредени дървета (всички изредени – от глина с едри растителни примеси), както и масивни фрагменти с две гладки страни (от плътна глина с малко органични примеси), сравнително тънки фрагменти с право или дъговидно сечение (от глина с повече растителни примеси). На отделни места бяха констатирани и фрагменти с по-различен характер от представените, а също и по-масивни глинени късове.

431267 III / 42 2001
Bibl. UAM
W 02

Чрез обикновено саморазкриващите се дупки от колове бяха очертани (вероятно в значителната част от дължината им) северната и източната страна на постройката (обр. 1). В централната северна част на така оформеното пространство се очертаха останки от пещ, чиято западна половина почти липсваше – явно е била в значителна степен унищожена при последвалото подравняване на терена за ново строителство. Западно от нея беше установена част от разрушена масивна глинена основа на хромел. Стратиграфските наблюдения в дебелия до 40 см пласт от горели рушевини показаха редица отклонения от нормите, установени при проучването на останки от едноетажни неолитни постройки:

– Значително количество изпечени до червено (!) късове от подова глинена мазилка с едностранни отпечатъци от плътно наредени раз-

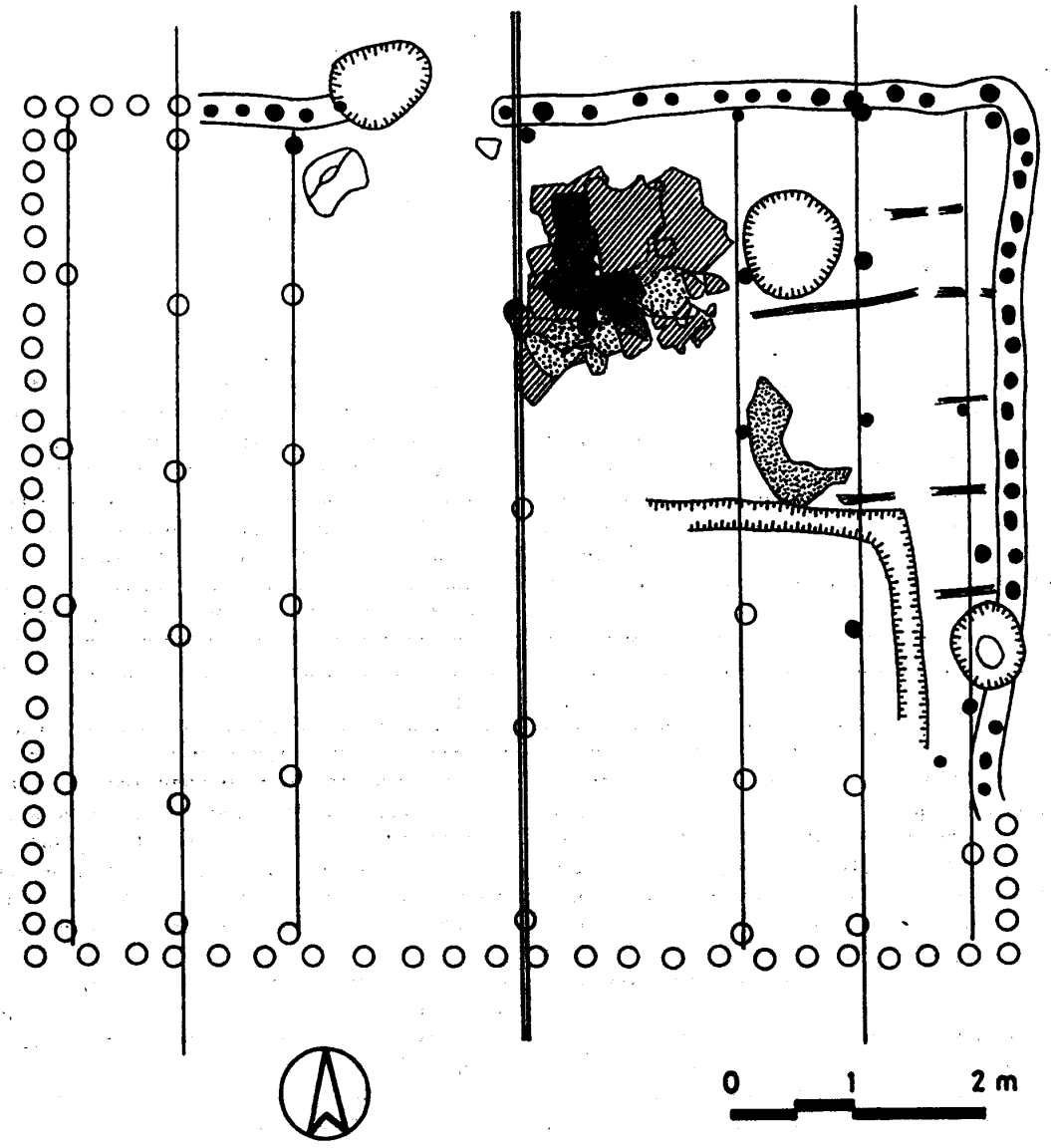

Обр. 1. Тел Караново. План на двуетажната къща от пласта Караново III с частична реконструкция на стените и подпорните линии на втория етаж и покрива. Представени са останките от пещта, от гредореда в долния под, както и по-късни нарушения. Разкопки 1999 г.

Fig. 1. Tell Karanovo. Plan de la maison à deux étages de la couche Karanovo III, avec une reconstruction partielle des murs et les lignes de soutènement du second étage et de la toiture. Y sont figurés les restes du four, des lattes du plancher inférieur, ainsi que des démolitions plus tardives. Fouilles de 1999.

цепени дървета, равномерно разпръснати предимно в централната и източната част на площта, за която след това беше констатирано, че влиза в очертанията на постройката, както и северозападно от нея; късовете лежаха обикновено под наклон или дори обърнати нагоре, много често върху тънък пласт рушевини. Тази ситуация може да бъде обяснена само чрез допускането, че подовата конструкция с отпечатъци от разцепени дървета е *паднала* на повърхността, на която са констатирани фрагментите, т. е. *съществувал е втори етаж* на постройката.

– Пещта е изградена само върху глинената подова конструкция с отпечатъците, над която следват три дебели последователно правени и използвани нейни вътрешни подови замазки, както и останки от купола. Пещта не лежеше in situ на повърхността, а беше силно наклонена и „смазана" към изток, със следи от „приплъзване" навън от купола (на изток) на дебелите вътрешни подови замазки. В отделни части, особено към запад, под останките от пещта съществуваше тънък пласт изпечени рушевини. В същата западна част на останките на пещта подовото ниво, върху което тя е изградена, се намираше високо (до 20 см) над повърхността, върху която лежаха всички останки. Тази ситуация не би могла да бъде обяснена по никакъв друг начин, освен чрез *наклонено падане* на пещта от високо, т. е. *от втория етаж.*

– Под периферията на задната западна част на пещта беше установена голяма дупка от дървен стълб с диаметър около 20 см – останките от пещта почти напълно я покриваха. На около 1,30 м североизточно от дупката, в добре изпечения от пожара плътен горен пласт на глинения под на втория етаж (на това място долният му пласт е силно разрушен) беше установен частично запазен отвор с диаметър около 30 см, който не води никъде, т. е. няма съответна дупка в основата, на която лежат останките. Северната страна на пещта (дори без очаквания подиум там) и входният отвор в купола (т. е. отворът на пещта) се намираха на около 40 см от северната стена на постройката, т. е. пещта не би могла да бъде използвана, ако действително е била там. Отместването на дупката в пода на втория етаж към североизток и частичното покриване на дупката от подпорния стълб в основата (на която е построена къщата) от пещта, както и близкото разположение на входния отвор на пещта до линията на северната стена може да бъде обяснено само чрез *отместване към североизток в момента на падането* на това съоръжение от високо, т. е. *от втория етаж* (вероятно с частично плъзгане по все още неизгорялата дебела подпора).

– В рамките на влизащата в проучвания сектор част от къщата (по-малко от половината от площта ѝ – около 20 кв. м) са установени дупки от поне 14 вътрешни свободно стоящи подпори! Това означава, че при пресмятане на минимални размери на базата на разкритата част площта на къщата е била поне 50-55 кв. м, като на тази площ би трябвало да се очакват около 40 вътрешни подпори – явление, което досега не е регистрирано в неолитното жилищно строителство в българските земи. При това, дървените стълбове са имали диаметър поне 10 см и всички са били забити доста дълбоко в основата (поне 55-60 см). Обяснението на тази ситуация, особено като се има предвид и гореказаното, води до единствената възможна хипотеза, а именно *съществуването на втори етаж* на постройката.

– Местоположението на някои от вътрешните подпори дава важна информация за вертикалния строеж на къщата. Прави впечатление, че непосредствено край вътрешната страна на запазените части от стените е имало значителен брой подпори (според представените по-нататък данни, по цялата дължина на стените те са били поне 20, т. е. половината от вътрешните стълбове). Този начин на разполагане на подпорите може да бъде обяснен само със съществуването на втори етаж на постройката. Ако тя е била едноетажна, периферните подпори биха били излишни, защото носеният и от вътрешните стълбове таван има най-сигурната си опора върху горния край на стените[5]. Но тъй като представяната постройка е била двуетажна, а според прилаганата техника на строителство стените не биха могли да носят пода на втория етаж без да намалят значително здравината си (и без това е трябвало да поемат по-голямо натоварване в сравнение с едноетажните постройки при силни пориви на вятъра), налагало се изграждането на автономна носеща конструкция на този под. Без периферните подпори тази автономна конструкция не би могла да съществува.

В съседния Североизточен сектор на тел Карановo през 1954 г. са проучени други две изгорели постройки, които са единствените с изцяло установен план в споменатия опожарен селищен хоризонт[6]. Те са едновременни с представената двуетажна къща и са лежали близо една до друга в един ред (с посока запад-изток), намиращ се непосредствено (на север) пред реда от постройки, в който се е намирала тук изследваната. Както тя, така и двете по-рано проучени къщи са ориентирани по посоките на света. Стените им са изградени в традиционната техника от дървени колове с плет около тях, измазан от двете страни с глина.

Къща 1 е западната от двете (обр. 2). Тя има правоъгълен план с къси страни на север и юг, и малко квадратно разширение към южния край на източната страна. Вътрешният план на основната постройка е двуделен и включва едно правоъгълно помещение в югоизточната му част и един Г-образен „коридор" в северната и западната му периферия. Входът вероятно се е намирал в северния край на източната стена. Къщата е едноетажна, за което свидетелстват и малобройните дупки от вътрешни подпори на покривната конструкция. Те са три, със сравнително голям диаметър. Двете се намират в една линия север-юг в източната половина на къщата. Разстоянието между тях е приблизително равно на разстоянията от тях съответно до южната стена на къщата и до северната стена на вътрешното правоъгълно помещение, както и на разстоянието от същата северна стена на вътрешното помещение до северната стена на къщата, т. е. по тази линия се намират пет подпори на приблизително равно разстояние една от друга – две по-дебели свободно стоящи и три по-тънки в стени. Трета-

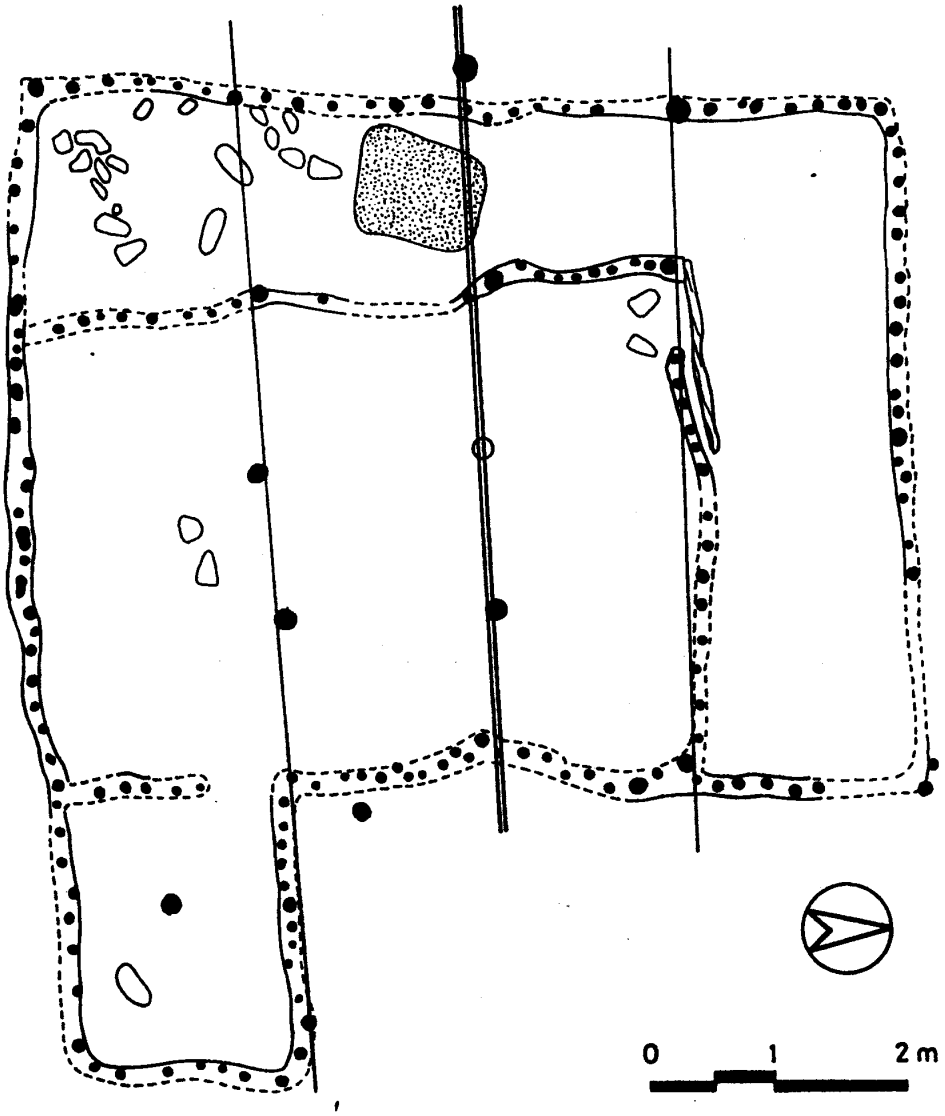

Обр. 2. Тел Карановo. План на къща 1 от пласта Карановo III с обозначение на подпорните линии на покрива. Разкопки 1954 г.
Fig. 2. Tell Karanovo. Plan de maison 1 de la couche Karanovo III avec indication des lignes de soutènement de la toiture. Fouilles de 1954.

та свободно стояща подпора се намира на оста север-юг на къщата. По тази линия стои една по-дебела подпора в северната стена на къщата и две по-тънки съответно в южната ѝ стена и в северната стена на вътрешното помещение. Може да бъде предположено, че една четвърта свободно стояща подпора на север от споменатата в тази линия не е била открита при разкопките. Западната стена на вътрешното помещение стои приблизително симетрично (спрямо оста на къщата) по отношение на източния ред подпори. В стената се открояват три по-дебели колове – двата южни съответстват на двете свободно стоящи подпори от източния ред, а северния се намира в края на стената и съответства на северната стена на вътрешното помещение. По тази линия в северната и южната стена на къщата са използвани по-тънки колове. И така. би могло да се предположи, че къща 1 е покрита със симетричен двускатен покрив с посока север-юг. Трите подпорни линии са практически успоредни, но имат съвсем слабо отклонение към северозапад (4-6^0). При тази реконструкция обаче проблематично остава покриването на малкото разширение (апендикса).

Съществува и друга възможност за изграждането на покрива на тази къща. Северната от двете свободно стоящи подпори в източната половина на къщата лежи в една линия с по-дебели подпори в източната стена на къщата и в западната стена на вътрешното правоъгълно помещение; непосредствено външно до западната стена на къщата (иначе изградена на това място от тънки колове) се намира дебела подпора, която също лежи във вече описаната линия. Тази линия всъщност е оста запад-изток на постройката. Разстоянието между крайните две двойки подпори е приблизително еднакво, но в средата между тях то е двойно по-голямо. Това отново поставя въпроса за една неоткрита при разкопките свободно стояща подпора там. Южно от тази линия може да бъде представена друга опорна линия, която се състои от двете останали свободно стоящи подпори и два дебели кола, съответно в западната стена на вътрешното правоъгълно помещение и в западната стена на къщата. Приблизително по тази линия на изток се намира северната стена на разширението, в която има поне три по-дебели кола. Разстоянията между всички подпори от западната до източната стена на къщата по тази линия са приблизително еднакви. Симетрично на тази линия (спрямо оста на къщата) лежи северната стена на вътрешното правоъгълно помещение; крайният ѝ източен кол е по-дебел, някои от вътрешните също са достатъчно дебели. В тази линия се намира и най-северният кол на западната стена на вътрешното правоъгълно помещение, а също и един доста дебел кол в западната стена на къщата. Трите посочени линии са почти успоредни – само южната показва отклонение на югозапад с 3-4^0. Така може успешно да бъде изградена двускатна покривна конструкция с посока на билото запад-изток.

Двата представени варианта за покриване на къща 1 са възстановки на базата на вътрешните подпори. Като имам предвид обаче съществуването на източното разширение, много по-приемлив изглежда вторият вариант, при който то може да бъде безпроблемно покрито и дори да бъде направена дълга стреха над пространството пред останалата част на източната стена на къщата (северно от разширението), включително над входа ѝ.

Къща 2 е източната от двете (обр. 3). Тя има правоъгълен план с къси страни на запад и изток. Вътрешното пространство е разделено от две стени, които имат посока съответно север-юг и изток-запад, срещат се под прав ъгъл и образуват приблизително Т-образна вътрешна конструкция. И трите получени дяла на вътрешното пространство на къщата, за разлика от първата постройка, са отворени. В пода на къщата са установени дупки от многобройни свободно стоящи подпори, чието разположение на пръв поглед изглежда хаотично. Повечето от тях имат голям диаметър. За разлика от другата къща, вътрешните подпори и коловете в стените предполагат само една-единствена логична реконструкция на покрива – двускатен, с посока на билото север-юг; няма основание да се предполага двуетажност на постройката.

Приблизително по късата ос (север-юг) на къщата се намират две свободно стоящи подпори (едната в средата на постройката, другата непосредствено зад входния отвор), а трети дебел кол стои в северната външна стена. Разстоянието между подпорите е еднакво. Източно от тази опорна линия, която явно носи билото, се намира друга, в която участват две двойки свободно стоящи подпори, както и два дебели кола в северната и южната стена на къщата. Възможно е един по-тънък кол от северната вътрешна стена или пък самата стена да е използвана като подпора. Удвоените вътрешни подпори, както и вътрешната стена, е трябвало да носят успешно тежестта на източната половина на покрива. Западно от осовата подпорна линия на покрива може да бъде реконструирана още една линия, която лежи симетрично на описаната вече източна. В нея влизат две свободно стоящи подпори в северната полови-

на на къщата един сравнително дебел кол от северната вътрешна стена, един дебел кол от северната стена на къщата, един сравнително дебел кол в южната стена и една доста дебела свободно стояща подпора южно от южната стена. На близко разстояние западно от тази линия лесно се поддава на възстановяване още една. Тя обаче е съставена само от колове в западната вътрешна стена и в съответните две външни стени на къщата. Става дума за три групи дебели колове – два в северната стена и в северния край на западната вътрешна стена, два кола в западната вътрешна стена, намиращи се приблизително в средата на тази опорна линия, и три кола (оформящи тристранно тяло) в южната стена и непосредствено пред нея. Четирите подпорни линии са приблизително успоредни помежду си, както и на западната и източната стена, чиято роля в поддържането на покрива не подлежи на доказване. Наличието на две подпорни линии за западната половина на покрива срещу една за източната явно свидетелства за значително по-силния натиск на вятъра (и валежите) откъм запад.

И така, останките от стените и вътрешните подпори от две съседни къщи от пласта Кара-

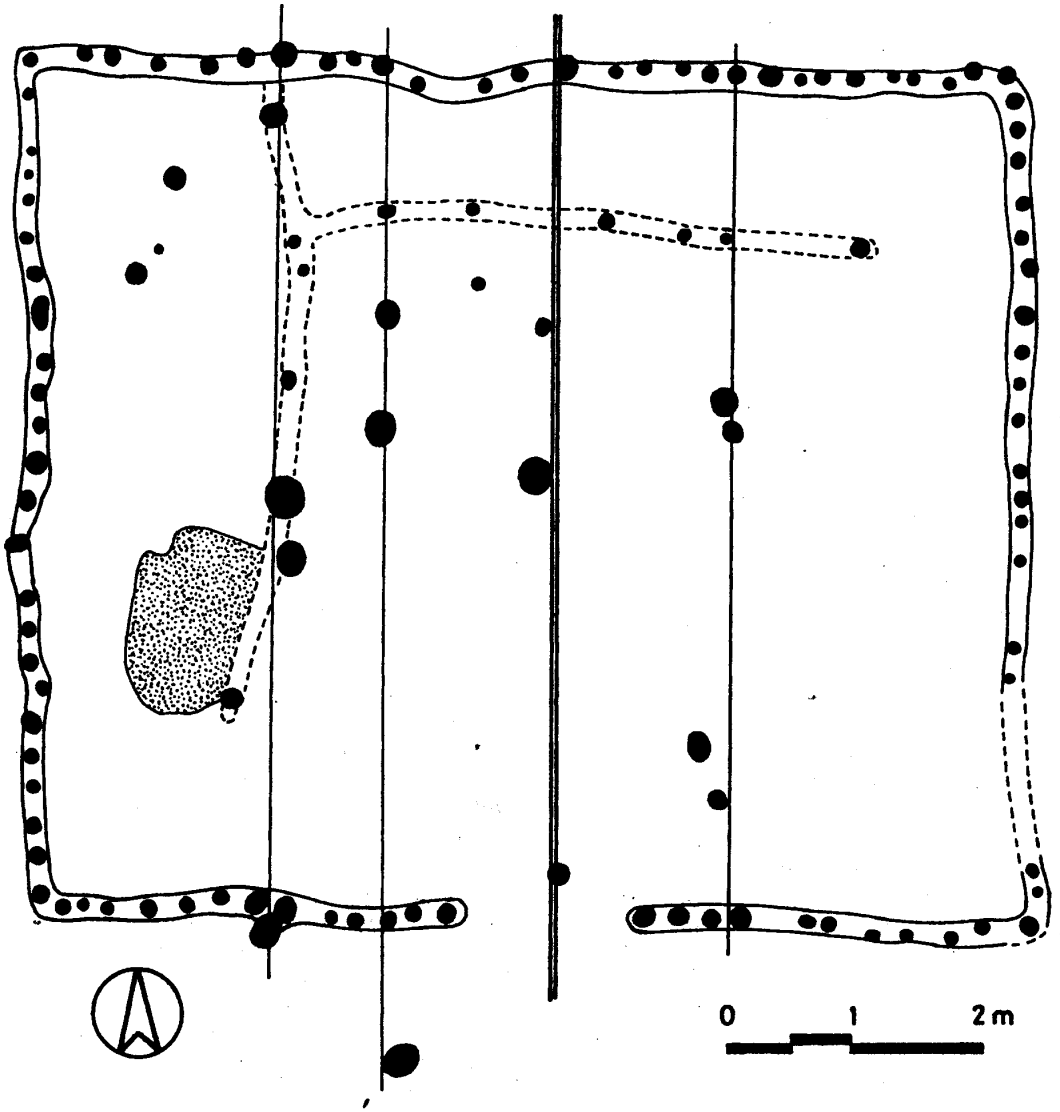

Обр. 3. Тел Карапово. План на къща 2 от пласта Карапово III с обозначение на подпорните линии на покрива. Разкопки 1954 г.
Fig. 3. Tell Karanovo. Plan de maison 2 de la couche Karanovo III avec indication des lignes de soutènement de la toiture. Fouilles de 1954.

ново III в тел Караново дават основание за възстановяване на двускатна покривна конструкция с подпряно било и поне две симетрични спрямо него и успоредни на него вътрешни подпорни линии (в единия случай е използвана още една допълнителна линия). И в двата случая подпорите не дават основание да се предполага наличие на стабилен втори под и съответно на втори етаж.

Проучването на двете късноенеолитни къщи с изцяло запазени планове може да помогне за реконструкцията на оставащата в неразкопания културен пласт част от съседната на тях, но двуетажна постройка. Това се отнася преди всичко до плана на къщата. При проучването на останките от нея, в рамките на сектора са констатирани явно значителни части от северната и източната стена на постройката; те са запазени само в основата си, на места до 20 см височина. В северната стена, при разкрита дължина 6,80 м са установени 18 дупки от дървени колове, като малка яма е унищожила поне още две. В западната част на проучения обхват на стената, в съседство със споменатата яма е отбелязан добре запазен участък с ширина поне 55-60 см без следи от стена – би могло да се допусне, че там се е намирал входът на къщата. В източната стена, при разкрита дължина 5,70 м са констатирани 19 дупки от дървени колове, а малка яма е унищожила поне още две. Диаметърът на намерените дупки в двете стени е 10-14 см, а дълбочината им – поне 50-60 см (някои бяха почти напълно празни след изгниването на дървото). Използвани са и кръгли дървета, но на много места личат следи от разцепени по-дебели стволове. Поне в долната част на стените, около коловете е бил изплетен плет (личат отпечатъци от пръчките), но ако се съди от намерените изпечени фрагменти от глинена мазилка, в горните части на стените са използвани стъбла от тръстика, вероятно наредени във вертикално положение и свързани плътно. След измазването на стените с глина, примесена с плява (чрез последователното нанасяне на два или пласта), дебелината им е достигнала 20-22 см.

Приблизително точното възстановяване на дължините на северната и южната стена на къщата би могло да стане въз основа на местоположението на редиците от свободно стоящи вътрешни подпори. В проучената част от постройката са констатирани пет редици от дълбоки дупки от такива дървени подпори с посока север-юг (обр. 1), успоредни на източната стена на къщата и разположени по следния начин (от изток на запад):

– Първата редица включва поне четири дупки от дървени подпори на разстояние 20-30 см от източната стена на къщата; отстоянията между тях самите са различни – от 0,40 до 1,20 м; липсата на подпори (поне две) от тази линия в нейния северен дял (с изключение на най-северната) остава засега без обяснение (въпреки особените усилия, такива там не бяха открити).

– Втората редица отстои на около 1 м от източната стена на къщата и включва поне четири дупки от дървени подпори; разстоянието между тях е 1,10-1,60 м.

– Третата редица е представена с три дупки от дървени подпори на разстояние около 2 м от източната стена на къщата; отстоянието между тях е 1,10-1,20 м.

– Четвъртата редица отстои на около 3,80 м от източната стена на къщата; в нея са установени поне две дупки от дървени подпори (разстоянието между тях е около 1,20 м), едната от които (вътрешната) е с много голям диаметър.

– Петата редица е представена само с една дупка от дървена подпора и се намира на около 5,70 м разстояние от източната стена на къщата.

Дупките от свободно стоящите подпори са добре запазени и имат диаметър поне 10 см, по-често 12-13 см; вътрешната дупка от четвъртата редица има диаметър над 20 см, вероятно близо 30 см. Точните измервания показаха, че разстоянието между осите на третата и четвъртата редица, от една страна, на четвъртата и петата, от друга, са равни; разстоянието между осите на първата и втората, съответно втората и третата редица са също приблизително равни, но по-малки от горепосочените. Като се имат предвид евентуалните размери на постройката (сравними с тези на другите две съседни къщи), както и наличието на многократно по-масивна подпора в четвъртата редица в сравнение с останалите подпори, може да се предположи, че именно тази четвърта редица е била централна, т. е. носеща и билото на покривната конструкция. Предположението може да бъде подкрепено и от „струпването“ на три подпори една до друга, разположени по върховете на въображаем малък триъгълник като крайно звено на тази линия на север (две от стената – едната е доста по-масивна, и една свободно стояща). Ако това е централната ос север-юг на постройката, заради симетричността на третата и петата редица подпори спрямо централната (четвъртата) имаме основание да предположим и симетричното съществуване на още две крайни редици от подпори в западния дял на къщата, които остават в неразкопания участък. Тъй като разстоянието меж-

ду оста на източната стена и централната ос север-юг на къщата е около 4 м, като имаме предвид и дебелината на външната половина на източната стена, общата дължина на постройката в посока изток-запад може да бъде приета за 8,20 м. Учудващо е, че този размер напълно съвпада с дължината на северната, съответно южната стена на съседната къща 2.

Възстановяването на размера на къщата в посока север-юг е по-сложен проблем. В това отношение вътрешната система от подпори не може да помогне. Приемам, че реконструкцията трябва да се извърши на базата на съотношенията между двете оси на къщи, приблизително съвременни с проучваната. За съжаление, извън представените две постройки от тел Караново, в Тракия са регистрирани само още три цели планове на къщи от периода Караново III, а именно в III строителен хоризонт на тел Казанлък[7]. Ориентирани са по основните посоки на света, а размерите им са съответно 7 (С-Ю) х 5,50 м (И-З), 6,50 (И-З) х 6,10 м (С-Ю) и 7,30 (С-Ю) х 7,05 м (И-З). Те са доста близки като абсолютни стойности до размерите на двете къщи от тел Караново. Явно е, че петте къщи с цели планове от периода Караново III могат да бъдат използвани като база за реконструкция. Съотношението между осите на трите къщи от тел Казанлък е съответно 1:1,27, 1:1,07 и 1:1,04. Къща 1 (без апендикса) и къща 2 от тел Караново имат еднакво съотношение между осите – 1:1,2, което заема междинно положение спрямо данните от тел Казанлък. Като имам предвид, че разликите в съотношенията на осите на петте къщи не са големи и че вероятността съотношенията в къщите от тел Кара-

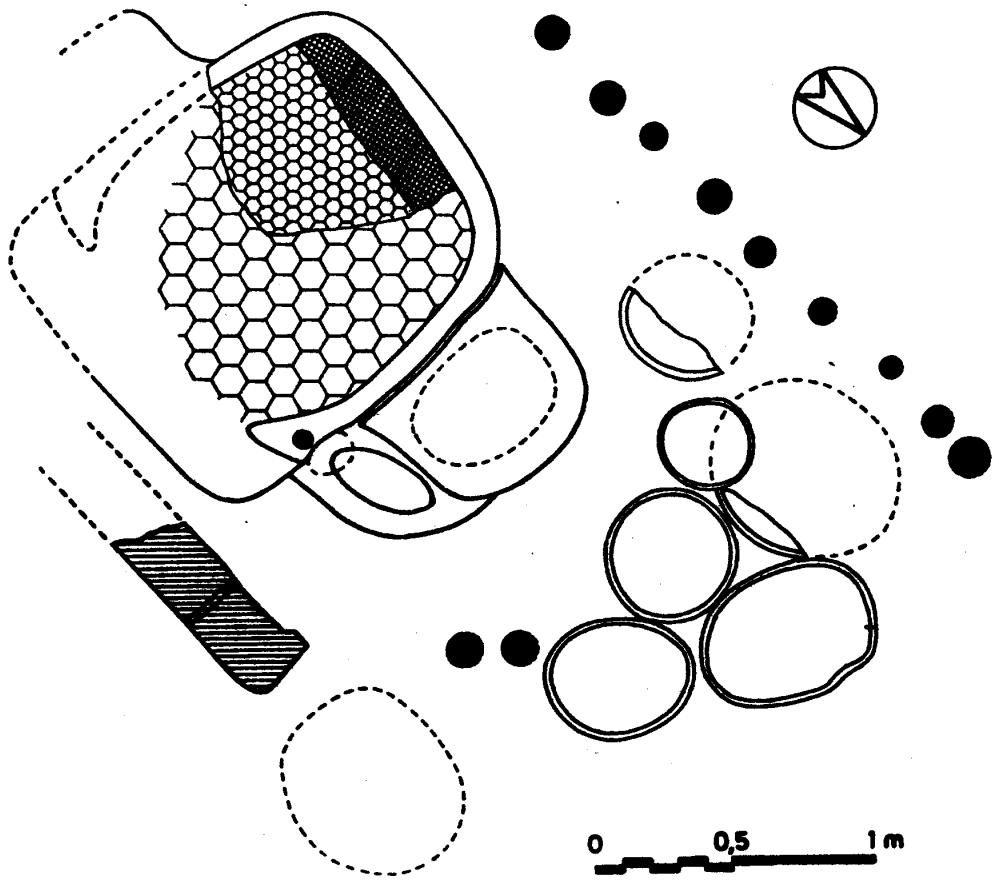

Обр. 4. Тел Капитан Димитриево. Разкрита част от долния под на двуетажната къща (сондаж II): дупки от дървени стълбове, основа на пещ с хромелно съоръжение, основи на зърнохранилища, част от подиума на пещта от втория етаж. Разкопки 1999 г.

Fig. 4. Tell Kapitan Dimitrievo. Partie mise au jour du plancher inférieur de la maison à deux étages (sondage II): trous de piliers de bois, fondement de four avec une construction destinée à moudre le grain des céréales, fondements de silos, fragment du podium du four du second étage. Fouilles de 1999.

ново да са по-близки до търсения реален размер на новопроучената съседна на тях постройка, приемам за нея същото съотношение 1:1,2, т. е. въз основа на това и на споменатите вече реални размери на петте къщи допускам, че търсената ос север-юг на двуетажната постройка е дълга 7 м. Въз основа на това предлагам и реконструкция на плана ѝ.

Вече беше посочено, че наличието на извънредно голям брой вътрешни свободно стоящи дървени подпори е важно указание за съществуването на втори етаж на къщата. Без съмнение, част от тези дървени стълбове са поддържали и покривната конструкция. Установената симетричност в разположението на седемте опорни редици води логично до предположението, че къщата е била покрита със симетричен двускатен покрив, който е предполагаемата обичайна конструкция за неолитните жилища в българските земи. От това следва, че средната (четвъртата) редица подпори носи билото на двускатния покрив. Като имам предвид, че същата редица трябва да поддържа и пода на втория етаж, предполагам, че билната греда е била носена от втория и четвъртия подпорен стълб (от север на юг), както и от съответните колове в северната и южната стена; първият, третият и петият стълб може би са използвани само за поддържане на подовата конструкция на втория етаж. Би могло да се допусне обаче, че ако всички подпори от тази линия са били достатъчно дебели (като втората), те са могли да носят билото и едновременно с това да поддържат пода.

От плана на къщата лесно се забелязва, че първата, третата, четвъртата, петата и седмата редица от подпори делят ограниченото от тях пространство на четири еднакво широки дяла – всеки около 1,80-1,90 м. Поради това предполагам, че именно тези опорни редици носят тежестта на подовата конструкция. Гъстотата на подпорите от двете странични групи (извън централната редица) би била конструктивно оправдана само ако в тези части на горния етаж са съсредоточени тежки съоръжения. Проученият дял от къщата обаче не даде такива доказателства. Напротив, пещта (най-тежкото съоръжение) се е намирала между четвъртата и петата редица от подпори. По тези причини предполагам, че втората и шестата редица от свободно стоящи подпори не са свързани с подовата, а с покривната конструкция. При наклон на покривните плоскости около 350 (максимален за климатичните условия в Тракия)[8], дължината на подпорното разстояние между билото и втората вътрешна подпорна линия би било около 3,50 м, т. е. по-малко от допустимите 4,50 м за разстояние между подпорните точки в една дървена конструкция (според съвременните норми). Казаното не изключва възможността някои от подпорите в третата и петата линия също да са достигали до покривната конструкция. Освен трите вътрешни подпорни линии на покрива, той лежи и върху стените, които имат основна роля в поддържането му. Те явно са били напълно освободени от носенето на тежестта на пода на втория етаж. За това свидетелстват, както вече писах по-горе, линиите от подпори, които се намират в непосредствено съседство със стените на къщата, т. е. първата и седмата подпорна редица, както и крайните северни и южни подпори на всичките седем вътрешни подпорни линии. Всички те поемат тежестта на периферията на пода в четирите посоки. Без съмнение, между пода на втория етаж и стените е съществувала конструктивна връзка, но нейната цел вероятно е била поддържането на стабилността на цялата постройка, което е особено важно в случаи на екстремни външни влияния (вятър).

При предложената възстановка на покрива, височината му от нивото на тавана трябва да е била около 2,70 м (без покриващия пласт от слама или тръстика). Височината на цялата къща (изчислена на базата на установената в голямата къща от Слатина-София височина на стената) едва ли е надминавала 7 м.

Данните за пода на долния етаж на къщата са сравнително ограничени. Поне в източната част на постройката подът е изграден върху гредоред: запазени са овъглени останки или следи от поне пет греди с посока приблизително изток-запад, на разстояние 70-85 см една от друга (обр. 1). Върху тях е имало тънки напречни дървета, от които е запазен само тънък черен пласт. Над гредореда е нанесен тънък пласт от сива глина (хума). Следва сравнително дебел (поне 5-6 см) пласт от кафява глина, явно трамбувана, но неизпечена (на места е само втвърдена от пожара). В другите части от проученото пространство на къщата подът е още по-зле запазен.

Върху пода на долния етаж са установени останки от поне две съоръжения от глина. В североизточната част на къщата, на около 1,40 м от източната стена се намира лошо запазена основа на кръгло (овално?) зърнохранилище, изградено на място от глина. Възможно тук да е имало още едно. В този район беше събрано и голямо количество овъглено зърно. В северната част на долното помещение, югозападно от предполагаемия входен отвор личат слаби следи от основата на овално съоръжение, вероятно хромелно – наблизо са намерени и два

малки хромелни камъка – долен и горен.

Непосредствено до северната стена отвътре е разчистен овъглен скелет на малко домашно куче, изгоряло в унищожителния за къщата пожар.

Долният етаж на къщата вероятно е използван изключително за стопански нужди.

Подът на горния етаж е направен от плътен гредоред, състоящ се от разцепени дървета с плоската страна нагоре, които са наредени с посока изток-запад. Върху тях е положен пласт от сравнително плътна глина (дебелина около 5 см) с примес на плява. По-късно, но вероятно в рамките на строителния процес на къщата, върху първото ниво на пода е положен втори пласт от плътна глина с минимално количество органични примеси (дебелина 5-7 см). Липсват данни за допълнителни замазки върху него.

Върху пода на горния етаж са регистрирани останки от поне две съоръжения от глина. Както стана ясно, в северната централна част на помещението е изградена пещ с приблизително подковообразна форма и отвор на север. Дължината ѝ е около 1,60 м (няма данни за подиум отпред), а поради незапазената западна част ширината ѝ може само хипотетично да бъде предположена – около 1,20-1,30 м. Куполът с дебелина 4-5 см е изграден (направо върху първия глинен пласт на пода) чрез последователно нанасяне на тънки замазки върху конструкция от пръчки; използвано е глинено тесто с малко растителни примеси. За да не се увеличава тежестта на съоръжението, край купола не е изграден обичайният подиум, но в двата задни заоблени ъгъла (на югозапад и югоизток) са моделирани две големи плътни триъгълни разширения от глина с дължина около 40 см, ширина до 22 см и височина около 25 см, свързани с тънък пояс по гърба на купола. Тази конструкция е трябвало да поеме част от функциите на подиума. Вътре в купола от глина е направено първото ниво на основата е дебелина около 8 см; горната му повърхност е много добре загладена и носи следи от изпичане. Явно по същото време (а може би и преди това) е нанесен и вторият пласт на пода на помещението, който също частично играе ролята на подиум – обхваща плътно цялата пещ, вкл. и двете разширения отзад, и стяга основата на купола, като го предпазва от саморазрушаване (разтваряне) под собствената му тежест. По-късно, в процеса на използване на пещта, върху основата вътре в купола са нанесени още два пласта от глина, чиято горна повърхност е много добре загладена и носи следи от изпичане. Това се е наложило вероятно заради увеличаване на акумулиращата способност на основата. Горният пласт включва в горната си част и ниво от керамични фрагменти (под замазката). Дебелините на двата пласта са съответно 9 и 10 см.

Разстоянието от отвора на пещта до северната стена е поне 1,40 м, което позволява нейното безпроблемно обслужване. Източно от

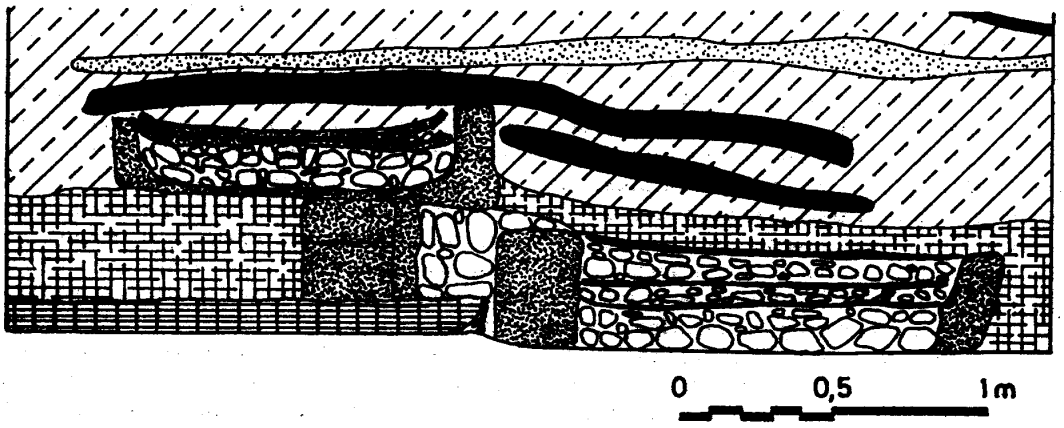

Обр. 5. Тел Капитан Димитриево. Част от южния профил на сондаж II с обозначение на стратиграфската позиция на: пещта в къщата от горния строителен хоризонт (горе вляво), пещта от втория етаж на къщата от долния строителен хоризонт (под нея) и пещта от първия етаж на същата къща (долу вдясно). Разкопки 1999 г.
Fig. 5. Tell Kapitan Dimitrievo. Partie du profil sud du sondage II avec indication des positions stratigraphiques de: le four à l'intérieur de la maison de l'horizon de construction supérieur (ci-dessus, à gauche), le four du second étage de la maison, de l'horizon de construction inférieur (ci-dessous, à droite). Fouilles de 1999.

пещта са установени поне три керамични съда – малка кана с вертикална дръжка с израстък, дълбока купа и широко разлата паница на четири високи крачета.

Западно от пещта е изградено масивно хромелно съоръжение с овална форма и размери на основата 57 х 70 см. Изградено е от глина с малко растителни примеси и има височина около 40 см. Последните 8 см от тази височина представляват разширяващ се настрани и нагоре перваз, който започва от нивото на работната повърхност на вградения в съоръжението голям долен хромелен камък (камъкът не беше намерен при разкопките – вероятно при планирането на мястото на къщата за следващо строителство е взет за преупотреба).

Явно е, че вторият етаж на къщата може да бъде определен като жилищен.

Представената къснонеолитна къща от периода Караново III в тел Караново е първата документирана неолитна двуетажна постройка в Тракия и въобще в българските земи. През 1985 г. беше проучена т. нар. голяма къща от раннонеолитното селище Слатина в София[9]. Тя е масивна постройка с масивна таванска конструкция. Теоретично тази конструкция би могла да бъде използвана като под на втори етаж, освен това, както и подът на долното помещение, и тя носи следи от многократно замазване с тънки пластове глина. Върху този под обаче не бяха установени съоръжения и поради това беше прието, че подпокривното пространство (не вторият етаж!) е използвано само за стопански нужди.

При сондажните проучвания на ***тел Капитан Димитриево*** през 1999 г. обаче бяха събрани доказателства за съществуването на двуетажни къщи и през ранния неолит в българските земи. Става дума за откритата в сондаж II (на площ 7,5 кв. м) част от масивна постройка (жилище 2). Опожарените ѝ останки лежат в долната половина на пласта от раннеолитния период Караново I. Тъй като по-подробна информация за нея вече беше публикувана[10], тук ще се ограничa с данните за двуетажност на постройката.

Къщата е била ориентирана приблизително по посоките на света. В сондажа попада само част от западната ѝ стена (дупките от дървените колове са 9, с диаметър 8-12 см и дълбочина до 90 см) и част от основните вътрешни съоръжения (обр. 4). Пещта се намира пред западната стена, вероятно пред централната ѝ част. Отворът ѝ е на изток. До северната страна на пещта е долепено хромелно съоръжение с място за смляното брашно. Северно от този комплекс са разположени пет кръгли или елипсовидни зърнохранилища, изградени на място върху глинения под. Едно от тях явно се е разрушило и там е поставен керамичен съд. Източно от този комплекс се намират две близко разположени дупки от вътрешни подпорни дървени стълбове (с диаметър 13 см и дълбочина около 70 см). Североизточно от предния ъгъл на пещта вероятно е имало още едно изградено на място зърнохранилище.

Пещта има приблизително правоъгълна форма със заоблени ъгли и едно вероятно елипсовидно разширение към южния преден ъгъл. Ориентирана е приблизително запад-изток с отвор на изток. Основата е изградена по традиционния начин (с купол и подиум пред него), с общи размери 1,56 (запад-изток) х 1,32 м (север-юг). Куполът е четиристранен, почти квадратен, със заоблени ъгли. Пред него на изток е направен масивен глинен подиум с ширина около 30 см. В южния ъгъл на пещта подиумът се разширява и завива на север. Основата е ремонтирана поне три пъти: куполът има три пласта пълнеж от дребни ломени камъни и съответно три глинени замазки над тях с обща дебелина 30 см. Заедно с това е увеличавана и височината на подиума.

Пред тази пещ и прилепеното към нея хромелно съоръжение лежи предна част на основа на друга пещ – подиум и прилежащата му част от купола. Масивното глинено тяло е в почти нормално положение, почти вертикално, но слабо наклонено по дължината си от север към юг. Зад него (т. е. към запад) са установени почти in situ ломени камъни от пълнежа на основата (обр. 5). За разлика от описаната вече пещ, подиумът е изпечен до червено и пукнат (счупен) напряко. Във височина той се състои от две части, т. е. има данни за преправка поради вторична замазка и съответно повишаване нивото на пода на пещта. Цялата конструкция лежи върху добре запазена част от подтаван с червено-жълт цвят – отдолу личат отпечатъци от наредените едно до друго кръгли дървета с посока юг-север. Конструкцията на пещта и пода-таван лежи върху червени фрагменти от стената на зърнохранилище, както и върху добре изпечени фрагменти от керамичен съд; другата част на съда остава непосредствено на запад от описаната конструкция. Стратиграфските данни свидетелстват, че цялата конструкция от пещ и под-таван е паднала от известна височина и е засегнала намиращите се върху добре видимия глинен под зърнохранилище и съд. Като се има предвид, че тази конструкция е база за пещта на проученото жилище (№ 1) от горния строителен хоризонт (обр. 5) и че тя лежи не in situ пред пещта на долно-

то жилище, единствена възможност остава падането ѝ от горе, т. е. от втория етаж на същата постройка. Височината на падналия подиум е 36 см, а височината заедно с пода-таван е 46 см. Ширината му е 23 см. Дължината на падналия подиум не може да бъде измерена – влиза в профила, но вероятно е около 1,30 м.

Всички описани дотук съоръжения лежат върху пода на наземния етаж на къщата, който е изработен от трамбована жълта глина.

Няма съмнение, че след откриването на първите двуетажни неолитни постройки в българските земи данните за този вид неолитна архитектура ще се увеличават и ще стават все по-детайлирани. Необходими са обаче повече усилия при теренните проучвания, както и по-подробна и многостранна документация.

[1] **T. G. Ivanov.** Tell Radingrad. – In: Materialien zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie, 13. München, 1982, 168; **Х. Тодорова и др.** Овчарово (Разкопки и проучвания, 9). София, 1983, 37-39.

[2] **J. Lichardus, A. Fol, L. Getov u. a.** Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1989-1995). – Bericht der Röm.-Germ. Komm., 77, 1996, 21.

[3] **В. Николов и др.** Раннонеолитно жилище от Слатина (София) (Разкопки и проучвания, 25). София, 1992.

[4] **S. Hiller, V. Nikolov.** Tell Karanovo 1998-1999. Vorläufiger Bericht. Salzburg, 1999, 18-24.

[5] Вж. напр. **В. Николов и др.** Раннонеолитно жилище от Слатина, обр. 30.

[6] **В. Николов.** Две жилища и керамичните им комплекси от пласта Караново III в селищната могила Караново. – Археология, 1995, 4, 19-26.

[7] **В. Николов.** Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II-III, III и III-IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. София, 1998, 53-54.

[8] **В. Николов и др.** Раннонеолитно жилище от Слатина, с. 48.

[9] **В. Николов и др.** Пак там.

[10] **В. Николов и др.** Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998-1999. София-Пещера, 1999, 14-18.

Maisons néolithiques à deux étages en Thrace

Vassil NIKOLOV

(Résumé)

Durant la saison archéologique de 1999, les archéologues ont mis au jour pour la première fois sur les territoires bulgares, des traces de constructions néolithiques à deux étages.

Ceux-ci ont prospecté, dans la couche du paléolithique supérieur Karanovo III du tell Karanovo, une partie de maison qui avait brûlé. Les observations de l'épaisse couche de ruines montrent plusieurs écarts des normes établies lors des fouilles des maisons néolithiques à un étage. Ces particularités sont liées avec la forme inhabituelle et la disposition des restes du four (qui ne repose pas in situ), ainsi qu'avec le très grand nombre d'étais intérieurs. Sur la base d'analogies avec des constructions voisines, les fondements de la maison à deux étages ont été reconstruits, avec des dimensions 7 x 8,20 m. Le rez-de-chaussée avait des fonctions liées aux travaux agricoles, à l'élevage, etc., l'étage supérieur était réservé à l'habitation. Le plancher du second étage était formé de lattes recouvertes de deux couches de terre glaise. Le four est construit entièrement d'argile, le fond est assez bas. Des sept rangs d'étais intérieurs qu'on a enregistrés, quatre étaient visiblement destinés à soutenir le plancher de l'étage supérieur, les trois autres -Ö la toiture.

Dans la couche du néolithique inférieur Karanovo I du tell Kapitan Dimitrievo, les archéologues ont mis au jour une partie de maison incendiée. La preuve de l'existence d'un second étage est liée à la découverte des restes bien conservés d'un four qui reposent in situ à côté du fond d'un autre four qui se trouve à la place qui lui était réservée habituellement. Outre ce second four, le sol de l'étage inférieur porte les traces de silos à céréales et d'une construction servant à moudre le grain des céréales. Sous le four qui s'est effondré de l'étage supérieur se sont conservés des restes du plancher de lattes et de terre glaise.

Фигурални капители с орел от Мизия и Тракия

Светла Петрова

По случай 70-годишния юбилей на професор д. и. н. Димитър Овчаров

Изследването включва четиринадесет капителa в римско-коринтски ред – колонни и пиластрови, чийто „абаков цвят" представлява орел. Те произхождат от различни антични селища: Никополис ад Иструм, Ескус, Филипопол, Августа Траяна, Царевец, античното селище при с. Рибен, Плевенско, античната вила „Армира", от Сердика. Капителите илюстрират една ранна практика при оформянето на абаковия цвят на коринтския капител, а именно заместването на т. нар. „фльорон" с по-различно изображение. Обикновено това са животни или животински глави, глави на митични същества, човешки изображения и други и в по-голямата си част се отнасят към времето на II-IV в. Досега от Мизия и Тракия не са познати капители с подобна украса, които да бъдат отнесени към по-ранно време – елинистическия период или ранноимператорското време. Макар и фрагментарно, познанието ни за употребата на този античен мотив дава възможност за неговото изследване. Прилагането му в архитектурната скулптура през римската императорска епоха показва отношението на майсторите-каменоделци и на архитектите от онова време към подобна иконография.

Фигуралните капители, отнесени към елинистическия период, в по-голямата си част са от йонийския ред и могат да се видят в Мала Азия и в Континентална Гърция[1]. През римската епоха преобладаващата част на капителите с фигурална декорация принадлежи на тези от коринтския ред. Коринтските капители предлагат подходящото пространство, което може да се украси с допълнителен орнамент. Това е пространството, заемано от фльорона (т. нар. „абаков цвят"), между вътрешните листа на чашата и хелиците и може лесно да се замени с фигурална декорация. Появата и разпространението на фигуралните капители е резултат от новото мислене и изискване, съобразно вкуса и модата на най-висшата римска власт. Те представляват отклонение от ортодоксалните архитектурни ордери, описани ни от Витрувий[2].

Произходът на фигуралните капители се търси във връзката между египетските капители от т. нар. „Hator" тип и тези от Персия и Пафлагония, украсени с животински глави. В резултат на персийската експанзия през VI-V в. пр. Хр. подобните капители се превръщат в мода[3]. Архитектурата на Близкия изток дава най-ранните примери за еволюцията на този тип декоративна украса, където освен с протомета капителите са украсени и с цяла мъжка фигура[4]. Елинистически Италия и Египет[5] унаследяват орнаменталните източни мотиви. Украсата с човешки, животински и други изображения, заместващи абаковия цвят се налага и в римската архитектурна пластика от I в. сл. Хр. и се разпространява из целия римски свят[6].

След обнародването на капиталния труд на Е. фон Мерклин[7], засягащ фигуралните капители, тяхното изследване се допълва и обогатява от множеството открити нови фигурални капители от Мала Азия, Близкия Изток, Балканските провинциии и от други територии на древния Рим. Изследването на фигуралните капители от Мизия и от Тракия обогатява познанията ни за стилистичните им характеристики и спомага за създаване на типология и хронология на тези капители. То се основава на сравнителния анализ на подобната архитектурна пластика и нейните орнаменти от другите части на Римската Империя. Основните критерии, чрез които е възможно да се осъществи подобно изследване, са: определянето им като коринтски капители; определяне на материала, от който са изработени капителите, и тяхната фигурална декорация – в случая орелът.

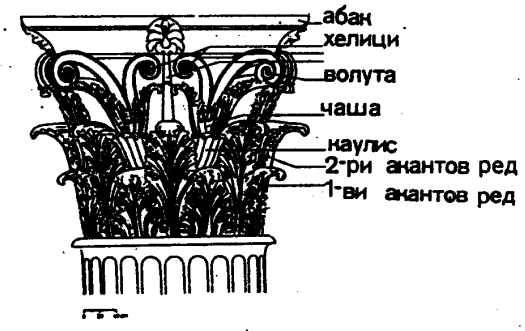

Обр. 1. Коринтски капител (по Витрувий).
Fig. 1. Chapiteau corinthien (d'après Vitruvius).

От изследваните четиринадесет капителa в римско-коринтски ред осем са колонни. Произхождат както следва: по един капител от Никополис ад Иструм, Филипопол, Августа Траяна, Царевец и с. Рибен. Три от изследваните капители са от Ескус. Пет от шестте пиластрови капителa в римско-коринтски ред произхождат от един архитектурен комплекс – т. нар. „вила Армира", а шестият е от Сердика.

Коринтските колонни капители притежават сложно членение и богата растителна украса (обр. 1). Състоят се от: „кошница" (kalatus), разширена леко в горната си част, която завършва с пръстеновидна ивица, наречена „устна на калатуса". Върху калатуса лежи плоча (abacus). Украсата на римско-коринтския капител в неговия пълен вид се разделя на две хоризонтално разположени зони. Долната зона е заета от акантови листа в два реда. Между всеки две листа от горния ред се издига нагоре сложно съставено стъбло, наречено каулис.[8] От гърлото на каулиса започва горната хоризонтална зона, която завършва при абака. От каулиса излиза чашата. От листата на чашата излиза по една двойка волути. Външните волути на чашата се завиват в края си като „двойна" волута и подпират по един от четирите ъгъла на капителa. Вътрешната спирала на чашата, която е с по-малки размери, се среща с друга от съседна чаша, и образува хелиците. Абакът е профилиран и украсен в средата над хелиците с абаков цвят. Височината на абаковия цвят е равна на дебелината на абака.

Колонните римско-коринтски капители от Мизия и Тракия са изработени от кремъчен варовик, варовик със сиво-бял цвят и твърда структура и мрамор. Пиластровите капители са изработени само от мрамор със синкав оттенък.

Капителите най-общо могат да бъдат типологизирани като: колонни капители с пълен апарат (обр. 2); и колонни капители с непълен апарат:

– с каулис и чаша, без хелици (обр. 3-5);

– без каулис, чаша и хелици (обр. 6 и 7);

– т. нар. „четирилистни" римско-коринтски капители (обр. 8).

Пиластровите капители образуват един тип – с един ред акантови листа (обр. 9).

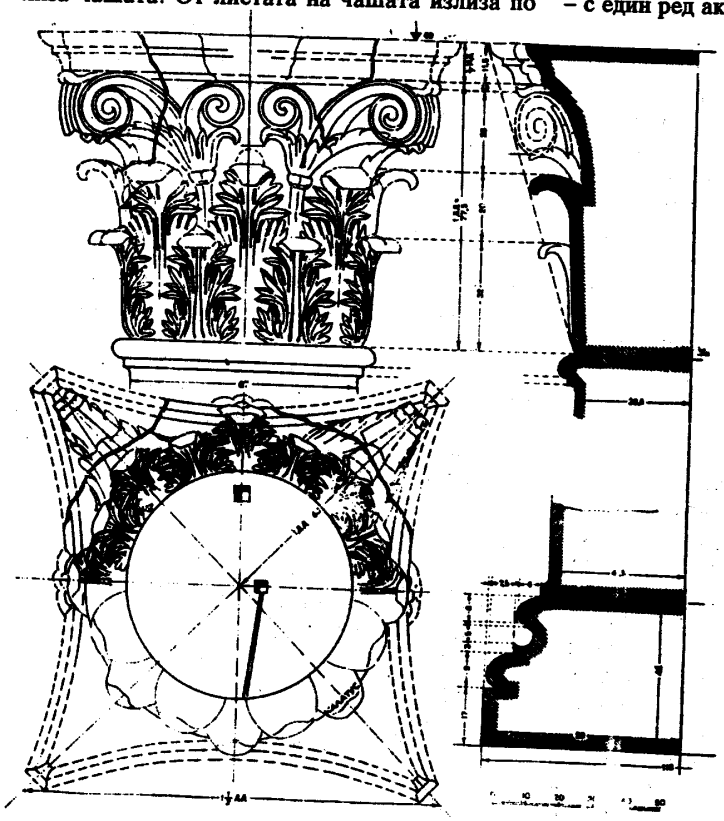

Обр. 2. Капител от Никополис ад Иструм (черт. на арх. С. Н. Бобчев). Fig. 2. Chapiteau de Nikopolis ad Istrum (d'après un dessin de l'architecte S. N. Bobtchev).

Само един от изследваните колонни капители е с пълен апарат и украса орел за абаков цвят (обр. 2). Той произхожда от Никополис ад Иструм, силно е очукан, особено абаковите рогове, част от волутите, акантовите листа и листата на чашата. Върху една от четирите двойки хелици, от горната основа на които обикновено израства абаковият цвят, е изобразено кацнало орле с разперени криле, сграбчило в ноктите си гущер. Главите на орела и гущера са отчупени. Устната на калатуса минава зад орлето. Съдейки по надписа върху архитрава на пропилейния портик на Никополис ад Иструм, мястото, където е намерен капителът, той се отнася към времето на Антонин Пий (след 145, но преди 161 г.)[9].

Римско-коринтските колонни капители с непълен апарат, с каулис и чаша, но без хелици, имат силноразвити външни листа на чашата, които подпират издадените волути. Изрезите на дланите от външния лист на чашата са

разположени по посока на волутите. При капителa от Филипопол [10] и този от Ескус [11] (обр. 3) вътрешният лист на чашата е силно огънат и допрян до този от съседния лист на съседната чаша, като се образуват два рога един до друг, наподобяващи хелици. Именно на тях, на недопиращите се вътрешни листа на чашата, е стъпило орлето. Орелът при капителa от колонадата на улицата на Източната порта на Филипопол е здраво стъпил на основата – двойката хелици. Крилете му са разперени, като перата по тях и по краката са много реалистично представени. Главата е отчупена.

Подобно на изображението на орела от капителите от Филипопол и Ескус е и изображението на орела на капителa от Августа Траяна (обр. 4). Орелът с леко разперени криле е стъпил на роговидните и недопиращи се вътрешни листа на чашата. Главата му е отчупена. Изображението на орела от четвъртия капител с подобен апарат – от Царевец – е както на това от Филипопол, Ескус и Августа Траяна. Тук чашата е много скъсена; орелът с разперени криле е стъпил върху вътрешните й рогове. Главата му също е отчупена (обр. 5).

Колонните римско-коринтски капители без каулис, без чаша и без хелици (обр. 6 и 7) произхождат от Ескус [12]. Калатусът е съставен от два реда акантови листа, като при единия капител листата от горния акантов ред не са осем, както е според канона, а четири на брой (обр. 7). Листата от двата акантови реда на капителa са нееднакво развити. Четирите от тях, които подпират волутите, са силно развити и издадени навън. В свободното пространство между тях е изобразено орле с разперени криле и глава надясно, стъпило върху стъбло с по три разклонени листа, наподобяващи филизи.

Обр. 3. Капител от Ескус.
Fig. 3. Chapiteau d'Escus.

Обр. 4. Капител от Августа Траяна.
Fig. 4. Chapiteau de Augusta Trajana.

Обр. 5. Капител от Царевец.
Fig. 5. Chapiteau de Tsarevets.

Орелът при другия капител е с глава наляво, стъпил върху грубо изчукана подложка. Крилата са разтворени. Перата върху тялото, крилата и краката и при двете орлета са стъпаловидно представени. Те са много детайлно и прецизно изработени.

Калатусът на капителите е недостатъчно висок и не отговаря на изискванията на канона. Това се дължи на малкия горен диаметър на колоната, върху която капителите са били издигнати. Вследствие на това се получава видимото стесняване в средата им.

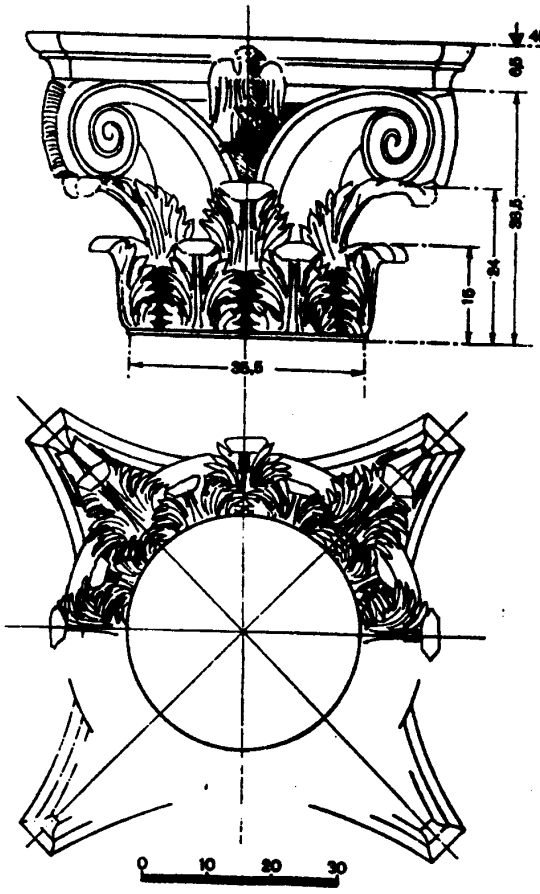

Обр. 6. Капител от Ескус (черт. на арх. С. Н. Бобчев). Fig. 6. Chapiteau de Escus (d'après un dessin de l'architecte S. N. Bobtchev).

Изображението на орела върху „четирилистния" колонен капител [13] (обр. 8) е много близко до това на капителa от Ескус (обр. 7). Ясно се вижда, че главата, макар и отчупена е била надясно. Върху фрагментираната повърхност личат следи от изображение на венец с панделка (?). Крилата са леко разперени. Краката са стъпили здраво върху оформената буква „V", образувана от основите на волутите.

Пиластровите капители, които имат орел за абакав цвят, в основната си част произхождат от вила „Армира". По композиция те са проучени и в настоящото изложение ще се спрем само върху изображението на орела. [14] В четири от петте случая орлите са с разперени крила, стъпили здраво върху средния акантов лист. В петия случай орелът е предаден в гръб, в полет надясно и нагоре. Главата му е отчупена. При два от капителите орлите са в борба със змия, която се увива около тях, а те с човките си са захапали долните им челюсти. Главите им са съответно обърнати надясно и наляво. По композиция – украсата от акантови листа, волути и абак, върху който е изобразено куче, гонещо заек, те представляват огледален образ един на друг. Различието е в броя на изрезите в дланите на акантовите листа и в начина на представяне перушината на орела.

Другите два орела, които са стъпили върху средния акантов лист на пиластровите капители от вила „Армира", държат в човките си венец. Главите им са обърнати наляво, крилата са разперени. Изображението на перушината им е различно. Единият от орлите има перушина, еднаква с тази на орела, който държи змия в човката си, и при двете изображения главите са наляво. Начинът на подреждане на перата върху тялото и крилата на другия орел е еднакъв с този на орела в полет. Перушината е шахматно подредена и схематично представена.

Изображението на перушината на орлите върху пиластровите капители от вила Армира е направено по три начина. В първия перуши-

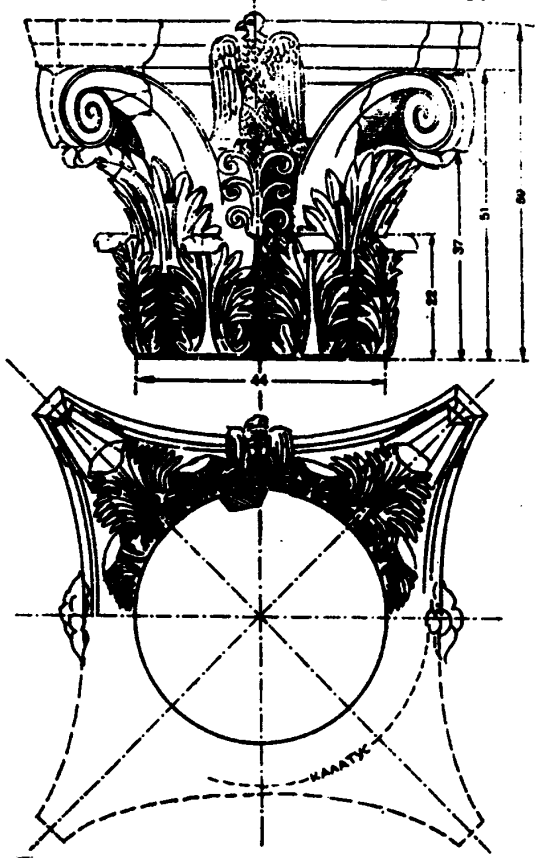

Обр. 7. Капител от Ескус (черт. на арх. С. Н. Бобчев). Fig. 7. Chapiteau de Escus (d'après un dessin de l'architecte S. N. Bobtchev).

Обр. 8. Капител от с. Рибен, Плевенско.
Fig. 8. Chapiteau du vill. de Riben, rég. de Pleven.

ната е подредена, като са оформени различно перата на главата, шията и гушата. Перата върху тялото и крилата са стъпаловидно разположени и допълнително подчертани с вдлъбната жилка, следваща извивката на ръба на перото. Във втория случай, след схематично представяне на перата по главата и шията, започват стъпаловидно подредените пера. В третия случай цялото оперение, както върху главата, така и върху тялото, краката и горната част на крилата представляват шахматно разположени схематични пера.

Шестият от пиластровите капители с украса орел за абаков цвят, който произхожда от Сердика [15], има композиция, еднаква с тази на капителите от вила Армира – един ред акантови листа, като орелът стъпва върху средната длан на целия акантов лист (обр. 9 и 9 а). Главата му е обърната наляво. В същата посока е изобразена и неговата опашка. Всички разгледани тук орли са изобразени фронтално и са с разперени крила. Капителът от Сердика, е единствен при който има изобразяване и на опашката. Крилата на орела са къси, схематично представени. Перушината е стъпаловидно изобразена, като върху главата е много схематична.

Фигуралният характер на изследваните капители и украсата от орел вместо абаков цвят поставя няколко въпроса относно идентификацията, интерпретацията и връзката с архитектурното съдържание на сградите, от които произхождат. Предполагаме, че в повечето случаи се касае за търсене на декоративен ефект и порядко на този вид украса е предавано символично значение. През императорската епоха орелът е прилаган с три значения [16]: като символ на Юпитер; като символ на римската победа и армия; като символ и представа на обожествяване, като прослава след смъртта [17].

Макар и с различен характер, мотивът „орел" съществува през елинистическия период в украсата на сградите в Южна Италия, но по-голямата част от капителите с орли принадлежат на римския императорски период [18]. Според Е. фон Мерклин фронталното изображение на орел е рядко срещано. От изследваните от мен четиринадесет капителa, тринадесет имат подобно изображение. Фронтално представени орли се откриват върху архитектурни фрагменти от Източното Средиземноморие и в Пал-

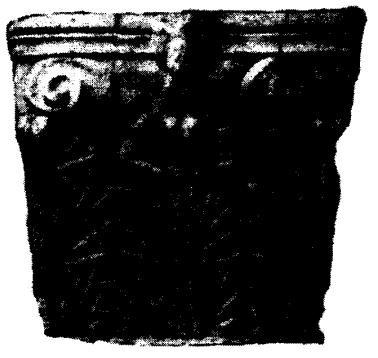

Обр. 9. Пиластров капител от Сердика.
Fig. 9 Chapiteau à pilastres de Serdica.

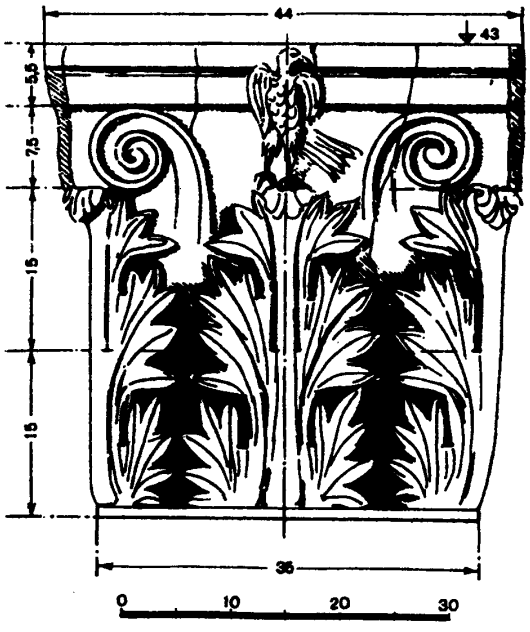

Обр. 9 а. Пиластров капител от Сердика (чертеж на арх. С. Н. Бобчев). Fig. 9a. Chapiteau à pilastres de Serdica (d'après un dessin de l'architecte S. N. Bobtchev).

мира.[19] Подобно изображение се наблюдава и в надписа на Хадриан от акведукта на Цезарея[20]. Комбинацията от орел и венец е позната от примери от елинистическия период[21]. През римския период в Западните провинции и Северна Африка тя се прилага много по-късно[22]. Изображението на орел с венец в човката, като иконография на птицата на Зевс, е често срещано през римската епоха върху оброчните плочки у нас[23]. Доказано е, че изображението на орел е възприето от малоазийската архитектурно-декоративна практика[24]. Като имаме предвид и доказаното присъствие на майстори и ученици на Афродизийската школа в днешните български земи, можем да отдадем изображението на орела и змията за един от предпочитаните сюжети. Студенокръвните животни – змия, делфин[25], гущер[26] и др. са любим декоративен мотив на тази школа. Изображение на гущер се открива и върху други архитектурни детайли от Никополис ад Иструм[27]. Съдейки по декоративните мотиви в украсата им, виждаме, че те са силно повлияни от архитектурната скулптура на източните каменоделски ателиета. По епиграфски път[28] тук са засвидетелствани и преселници от Мала Азия.

Общата декоративна и композиционна схема на изследваните капители ги отнася основно към втория век, така както и подобните им капители от другите римски провинции. Капители с орел за абаков цвят се прилагат в архитектурата на Рим и провинциите през втория век – най-вече по времето на Траян, Хадриан и Антонин Пий, както и по времето на Септимий Север, в украсата на Лептис Магна[29].

Произведените от вносен мрамор пиластрови капители от вила Армира, този от Сердика, както и колонните капители показват влиянието на източните декоративни школи. Вносът на мрамор за Черноморските и Балкански провинции от Мала Азия[30] видно се е придружавал и от внос на типове капители със специфична декорация, в случая – орел. Капителите, изработени от местен каменен материал, копират фигуралната декорация на образци от Мала Азия и Северна Африка, където е доказано, че подобните им екземпляри, са произведени в резултат на малоазийско влияние[31]. Изображението на орела в повечето случаи е декоративно и по-рядко символично, като вероятно съществува връзка между архитектурния комплекс и мястото на фигуралните капители в него[32].

[1] **E. von Mercklin.** Antke Figuralkapitelle, 1962, s. 121-125, Fig. 619-634; **A. M. Badaway,** Graeco-Roman Figure Cpitals from Dionysias in Egypt, In: **J. Schwarz.** Fouilles Franco-Suisses, Rapport II: Qasr-Qarum Dionysias 1950, Le Caire, 1969, p. 133, fig. 66, 67.

[2] **Витрувий.** 4, I, 13; **H. von Hesberg.** Elemente der frühkaiserzeitlchen Aedikularchitektur, JOAI, 53, p. 68.

[3] **E. von Mercklin.** Op. cit. p. 27-30, 109-131, Fig. 2-23; за взаимодействията между Персия и Гърция вж.: **T. S. Kawami.** Greec Art and Persian Taste: Some Animal Sculptures from Persepolis, AJA, 90, p. 259-267; **M. Fischer.** Figured Capitals in Roman Palestine. Marble Imports and Local Stones: Some Aspects of „Imperial" and „Provincial" Art, in: DAI, AA, 1991, Heft 1, p. 119-144.

[4] **M. Fischer.** Op. cit., p. 113. Архитектурата на Набатея съдържа такива елементи от фигуралните капители, които се откриват в капителите от елинистическо и римско време. Отбелязват се два главни типа: „класически набатейски" или „рогат" капител и „коринтизиран набатейски капител". Вж.: **A. Negev.** Nabatean Capitals in the Towns of the Negev, IEJ 24, p. 154-156, Pl. 27 D-F; **Ph. Hammond.** The Capitals from the Temple of the Winged Lions Petra, BASOR, 226, 1977, p. 35; **N. Glueck.** Deities and Dolphins, New-York, 1965, p. 385-386, Pl. 176 a-c. 5.

[5] **E. von Mercklin.** Op. cit., p. 60-70, Fig. 300-40; p. 29, Fig. 129.

[6] **W-D Heilmeyer.** Korintische Normalkapitelle, Heidelberg, 1970, p. 12-13.

[7] **E. von Mercklin.** Op.cit., p. 1 sqq.

[8] С. Н. Бобчев определя каулиса като съставен от гърло, глава и венче. Вж: **С. Н. Бобчев.** Римско-коринтски капители от Югозападна и Северна България и мястото им в развитието на римско-коринтския капител. – ИАИ, XXXII, 1970, с. 93.

[9] Пак там, с. 100-101.; **Т. Иванов, Р. Иванов.** Никополис ад Иструм С. 1994, с. 84, с. 95, обр. 72 б.

[10] От колонадата на улицата при Източната порта на Филипопол.

[11] **Т. Иванов, Р. Иванов.** Улпия Ескус, I, С. 1998, с. 162-164, Обр. 130.

[12] Капителите са публикувани от **С. Н. Бобчев.** Цит. съч., Обр. 19-20 и 23-24; **Т. Иванов, Р. Иванов.** Цит. съч., с. 92 и сл.

[13] Капителът произхожда от с. Рибен, Плевенско. Публикуван е от **Св. Петрова.** Четирилистни римско-коринтски капители от фонда на НАМ-София, Археология, 1992, 4, с. 43, Обр. 1 а.

[14] **Я. Младенова.** Античната вила Армира край Ивайловград, С. 1991, кат. №№ 329-332, 336. Допуснати са неточности в описанието на капителите и цитирането на каталожните номера.

[15] **С. Н. Бобчев.** Цит. съч., табл. XV, обр. 33 и 34.

[16] **J. M. C. Toynbee.** Animals in Roman Life and Art, London, 1973, p. 240-243.

[17] **M. L. Fischer.** Figured capitals..., p. 128.

[18] **E. von Mercklin.** Op. cit, p. 221-236; **R. Kautzsch,** Kapitellstudien. Beitrage zu einer Geschichte des Spätantiken in Osten vom IV bis VII Jah. Berlin-Leipzig, 1936, p. 153.

[19] **E. von Mercklin.** Op. cit. № 568 b, Fig. 1084-1085.

[20] **M. Fischer.** Op. cit., p. 126.

[21] **R. Mendel.** Catalogue des sculptures grecques, romaines

et byzantines, I-III (repr. Rome), III, p. 50, № 844.
[22] **E. von Mercklin.** Op. cit., p. 231, 561-565, Fig. 1056-1078; от базиликата в Лептис Магна (195-216 г.).
[23] **Я. Младенова.** Цит. съч., с. 147 и пос. там лит.
[24] **E. von Mercklin.** Op. cit., p. 3 sqq.
[25] Пак там. с. 207 и сл.; **К. Рончевский.** Цит. съч., с. 65 и сл.
[26] Изображение на гущер има върху капителът от Никополис ад Иструм (обр. 10).
[27] **Т. Иванов, Р. Иванов.** Никополис..., с. 81, обр. 58 б. В цит. лит. на с. 68 от текста авторите се съгласяват с предположението на Ходинот, че се касае за отличителен знак на майстора каменоделец.
[28] **Б. Филов.** Новооткрити старини. – ИАД, II, 1911, с. 269; **В. Велков.** Градът в Тракия и Дакия през късната античност, С., 1959, 120-121, 124-126.
[29] **E. von Mercklin.** Op.cit., p 228 sqq. **J. B. Ward-Perkins.** Severan Art and Architecture at Lepcis Magna, JRS, 38, 1948.
[30] Виж: **J. B. Ward-Perkins.** Nicomedia and the Marble Trade, PBSR, 48, 1980, 23-69; **Л. Гетов.** За вноса на саркофази в Одесус през римската епоха, Археология, 1978, 2, 13-19.
[31] **N. Hirschland,** The Head-capitals of Sardis, PBSR, 35, 1967, 12-22.
[32] Виж за пример серията от капители с маски, която е украсявала театъра на Лептис Магна: **E. von Mercklin.** Op. cit., fig. 720-723.

Chapiteaux décorés d'aigle de la Mésie et de la Thrace

Svetla PETROVA

(Résumé)

Y sont prospectés 14 chapiteaux de l'ordre corinthien des Romains: à colonnes et à pilastres, dont „la fleur d'abaque" représente un aigle. Huit des chapiteaux sont des colonnes et proviennent comme suit: un chapiteau resp. de Nikopolis ad Istrum, d'Augusta Trajana, de Tsarevets et du vill. de Riben. Trois des chapiteaux sont d'Escus. Cinq des six chapiteaux à pilastres proviennent d'un seul complexe architectural, à savoir de la „villa Armira", le sixième est de Serdica. Les chapiteaux à colonnes forment les types suivants: avec un appareil complet (Fig. 2) et avec un appareil incomplet:

– avec caulicoles et calice, sans hélices (Fig. 3-5);
– sans caulicoles et hélices (Fig. 6 et 7);
– chapiteaux corinthiens des Romains „quadrifoliés" (Fig. 8).

Les chapiteaux à pilastres forment un type: avec un rang de feuilles d'acanthe (Fig. 9).

La figure d'aigle formant la fleur d'abaque posent quelques questions concernant: l'identification, l'interprétation et le rapport avec l'architecture des édifices dont proviennent les chapiteaux. La représentation faciale de l'aigle est relativement rare dans les autres provinces romaines. La combinaison d'aigle et de couronne a une autre iconographie dans les territoires balkaniques à l'époque romaine impériale: comme un oiseau de Zeus sur des plaquettes rituelles. La représentation de l'aigle adoptée dans les provinces balkaniques adoptée de la pratique architecturale décorative de l'Asie Mineure est accompagné aussi de la représentation d'ophidiens, comme serpents, lézards, dauphins, etc. Ce sont des motifs décoratifs préférés des ateliers orientaux où l'on taillait des colonnes, et en particulier des ateliers Aphrodisianius.

Le schéma analogue par rapport à la décoration et la composition des chapiteaux prospectés les rapporte de nouveau au IIe siècle de même que les chapiteaux analogues des autres provinces romaines, avant tout du temps des empereurs Trajan, Hadrien et Antonius Pius, comme du temps de Septimius Severus. Les chapiteaux à pilastres de membre importé de la villa Armira, les chapiteaux de Serdica, ainsi que les chapiteaux à colonnes, accusent l'influence des écoles décoratives orientales. Avec l'importation de membre de l'Asie Mineure en direction des provinces pontiques et balkaniques, s'était effectuée vraisemblablement l'importation des types de chapiteaux à la décoration spécifique, en l'occurrence celle de l'aigle. Les chapiteaux fabriqués d'un matériel local copient la décoration fugurale des modèles d'Asie Mineure qu'on observe dans toutes les provinces romaines aux IIe-IIIe siècles. La figuration de l'aigle est dans la plupart des cas décorative et plus rarement symbolique, et il existe sans doute un rapport entre le complexe architectural et la place des chapiteaux en question.

ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΕΤΗ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ (за една акламация от сердикийската църква „Св. София")

Станислав Станев, Зарко Ждраков

Посвещаваме на годишнината на проф. Димитър Овчаров

Проучванията на софийската църква „Св. София" започват в края на XIX век и продължават до днес[1]. Те се отнасят до самата църква и пространството около нея. Анализът на първоначалните строежи и структурата на сградата установява отделните периоди, през които тя е функционирала. Въпреки множеството изследвания предстои изясняването на редица слабо изучени и дискусионни въпроси за нейното съществуване, както и публикуване на резултатите от археологическите разкопки от последните години.

Предмет на настоящата статия е един надпис от вътрешността на църквата, при тълкуването на който са засегнати въпроси за характера и датировката на някои строителни етапи на сградата, за вида богослужение, извършвано в нея, както и за историята на сердикийската катедра през VI век.

Надписът е разположен върху южната стена на напречния кораб на църквата. Поместен е над горния ред прозорци, върху обмазващия хоризонталната фуга хоросан от последните тухлени редове преди началото на свода. С червено багрило в курсив на гръцки език е изписано ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΕΤΗ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ [πολλὰ τὰ ἔτη τοῦ πατριάρχου] „За много години на патриарха".

За първи път надписът е преписан през 1740 година[2] и е в научно обращение след обнародванията от: Л. Марсили[3], К. Иречек[4], А. Протич[5], Б. Филов[6], К. Шкорпил[7] и В. Бешевлиев[8]. Според изследователите буквите от надписа са изработени с тухлени късове. А. Протич допуска, че надписът за честване на патриарх би могъл да се появи едва след VIII век[9]. Създаването му той свързва със строежа на църквата между XI и края на XII век[10]. Б. Филов отнася надписа към периода на византийското владичество (1018-1194), когато по църковната сграда са извършени някои поправки[11]. Бешевлиев определя надписа като акламация, без да го датира[12].

Състоянието на надписа затруднява палеографския анализ. Изящните нелигирани букви насочват към ранновизантийската епоха. Особености, като маниерността на буквените знаци [Υ] и [Ε], равномерното издаване встрани на горната хоризонтална хаста на [Π], наклонената хоризонтала на [Τ], както и заостренатата и специфично закръглената петлица на [Α], биха могли да уточнят времето между края на IV и VI век[13].

По характера си надписът представлява акламация в две части. Първата, ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΕΤΗ, се среща както в езически, така и в християнски контекст. Пожеланието за дълголетие е една от често употребяваните акламации в Рим и има източен (ирански) произход. Отправя се към императора при различни поводи, но най-често при коронация и триумф[14]. От Рим възхвалата се пренася във Византия и се свързва с акламациите по време на църковните събори[15]. На VI заседание на Халкидонския събор (451 година), на въпроса на император Маркиан (450-457) дали събралите се тук приемат съборното определение на вярата, присъстващите отговарят: „Така всички вярваме, една вяра, едно моление...". Следват акламации към Маркиан и Пулхерия „За много години на Августа!", „За много години на Августата!"[16]. Акламиран е и арабският владетел Ал-Мундхир за заслугите му при възстановяване на единството сред монофизитите, разделяни преди това на яковити и павлити. След съвместно богослужение в Константинопол на 2 март 579 година Ефеският епископ Йоан свидетелства, че разотивайки си, участвалите в примирителното съвещание „славели Бога и славния Мундар"[17]. По всяка вероятност надписът „Да живее Аламундарос!"[18] от апсидата на гробничната църква в Ресафа (Ирак) е във връзка със

споменатa акламация и представлява нейно повторение. Така тя се отнася към определен момент в благодарственото (евхаристийно) и поменално богослужение.

Сред примерите, познати от паметниците на ранновизантийската архитектура, надписи с акламацията ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΕΤΗ се срещат от средата на V до началото на VII век. Надписът „За много години на Константин" върху една от кулите на стената на Теодосий I (379-395) вероятно повтаря по-ранен образец на дворцовата акламация [19] във връзка с очакваното дълголетие на Константинопол. Към втората половина на V век се отнася един надпис върху капител от двореца в Аккале (Мала Азия, Турция) [20]. Възхвалите от Ефес (Мала Азия) от началото на VII век [21] биха могли да се поставят във връзка с възгласите „За много години на човеколюбивите зелени и сини!", произнасяни на Константинополския хиподрум в навечерието на бунта „Ника" през януари 532 година [22]. Акламативен надпис с криптографска формула, издържана в духа на сирийската традиция, е засвидетелстван върху каменен блок, използван като строителен материал в несебърската църква „Св. Георги" [23]. Акламацията „Мария Христос роди много години за..." от края на V или началото на VI век би могла да се свърже с освещаването на някоя църква, посветена на Рождество Христово, като например „базиликата край морето", позната като главна църква на манастира „Св. Богородица Елеуса" [24].

Втората част от надписа ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ определя носителя на акламацията – „на патриарха". В своите изследвания Е. Петерсон посочва примери за прилагането на възхвалата към различните категории духовенство [25], без да дава точна датировка.

Кога би могъл да бъде създаден надписът ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΕΤΗ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ?

От средата на V век епископите на Римската, Александрийската, Антиохийската, Константинополската и Йерусалимската катедри започват да се титулуват патриарси [26]. Каноничното утвърждаване на предстоятелите на двете последни катедри става на IV Вселенски (Халкидонски) събор в 451 година [27], което е *terminus post quem* за изписването на възхвалата. В административното устройство на Римската империя Сердика е главен град на провинция Средиземноморска Дакия (Dacia Mediterranea) и на диоцеза Дакия (Dacia). Така местоположението на Сердика определя пряката ѝ гражданска подчиненост на управителя на префектура Източен Илирик (Illyricum Orientalis) [28]. Сердикийският епископ обаче не е зависим от викария на Римския престол, а е пряко подчинен на папата [29]. В периода до края на VI век са известни осем предстоятели на Сердикийската катедра: Протоген, засвидетелстван между 316-343 година [30]; Юлиан, между 424-431 година [31]; Зосим, споменат през 458 година [32]; Домнион, споменат през 516 година [33]; Василиск, починал към 550 година [34]; Тевпрепий, отнесен към VI век [35]; Леонтий, между 578-582 година [36] и Феликс, споменат в 594 година [37].

Прикритата възхвала на Константинополския архиепископ в една подведомствена на Римската катедра църква насочва поставянето на надписа в антипапски контекст [38]. Ролята на Сердика като първенствуващ град на диоцеза Дакия е отнета с въздигането на Prima Justiniana през 537 година [39]. В писмо от октомври 594 година папа Григорий I Велики (590-604) упреква Феликс, епископ Сердикийски, за съмненията му „какво подчинение или какво почитание трябва да се оказва на предстоятелите" и го приканва към спазване на църковната дисциплина [40]. Неподчинението на Феликс се отнася към Йоан I, архиепископ на Prima Justiniana и е пример за опита на Сердикийската катедра да се освободи от зависимостта [41]. Няколко години след писмото-упрек към „гордостта" на епископ Феликс папа Григорий I Велики изразява категоричното си несъгласие с отстраняването от катедрата на епископ Йоан I, станало по настояване на император Маврикий (582-602) [42]. Учредяването на архиепископията Prima Justiniana и отстраняването на предстоятеля ѝ през 601 година са някои от примерите за намесата на императорите в делата на св. Престол. Тя ще продължи в посока към разширяване юрисдикцията на Константинополската катедра с присъединяването към нея в 732 година на Източен Илирик [43]. Един от ранните примери за това е надпис на латински език, издълбан върху мраморна колонка от София [44]. Надписът документира възстановителните работи по стария акведукт на града, предприети по нареждане на император Тиберий II Константин (578-582) с грижите на архиепископ Леонтий. Като възлага отговорността за строежа върху епископа, суверенът в Константинопол изразява своята благосклонност към Сердика и нейната църковна катедра. Титулуването на духовника като *archiepiscopo*, отразено в надписа, е белег за стремежите на столицата да върне независимостта му от Prima Justiniana [45]. За нарасналите териториални претенции на Константинопол, вследствие ограниченото от императорите влияние на Рим, свидетелства едно от писмата на патриарх Йоан IV Постник (582-604) до папа Григорий I Велики, в което той

се подписва като „Вселенски патриарх“ [46]. Отнемането на архиепископското достойнство на Сердика по времето на Юстиниан мотивира у нейните църковни предстоятели антипапските настроения. Те са подхранвани от интересите на Константинопол към Източен Илирик от времето на Теодосий II (408-450) и на императорите след него. Прикриването на сердикийската възхвала към патриарха насочва към времето до края на управлението на Юстиниан I (527-565). Неговите стремежи за обединяване на Империята и Църквата [47], при което се примиряват монофизити с православни и западни епископи с източни не са благосклонни към открито деклариране на неподчинение на архиепископа на Prima Justiniana. Същевременно, отсъствието на „Вселенски“ в патриаршеската титулатура от надписа е *terminus ante quem* за акламацията.

Разположението на надписа дава допълнителни сведения при определяне времето на неговото създаване. Като разглежда наличните данни в структурата на сердикийската църква „Св. София“, Ст. Бояджиев разграничава пет отделни църковни сгради, като за две от тях той определя по два строителни етапа [48]. Първата, чието начало съвпада с предложената от Покровский memoria [49], е издължена на запад при Константин I Велики (324-337) и функционира като мавзолей. Предполага се, че в нея е поставен саркофаг на неизвестен мъченик или мъченици, пред който вярващите да се покланят [50]. Резултатите от най-новите археологически проучвания [51] предоставят данни за предисторията на първата църква и разширяват възможните ѝ функции по време на нейното съществуване. Под основата на нейния мозаечен под е открито правоъгълно съоръжение, чиято вътрешност е разделена на две камери. Във всяка от тях е намерена по една сребърна мощехранителница, което позволява предназначението на съоръжението да се определи като крипта. Следите от основи на колонки в четирите ъгъла на съоръжението доказват, че над него, преди построяването на първата църква, се е издигал киворий. Откритите досега три мощехранителници [52] свидетелстват за светостта на мястото под църквата „Св. София“, във връзка с разпространението на култа към мъчениците. Изградената по-късно структура, наричана от Покровский memoria, подслонява святото място, вмествайки кивория [53]. Тази своеобразна архитектурна „черупка“ се запазва, макар и преустройвана, при изграждането на всяка една от посочените от Бояджиев църкви [54]. Плановата схема на петата поред сграда запазва съществувалата при мавзолея възможност вярващите да изразят своята почит към мъченика или мъчениците. Поклонението, което е извършвано пред символа на техните мощи, се свързва с входовете от юг и от север в напречния кораб и така очертава поклонническия ход [55].

Акламацията е поместена върху южната стена на напречния кораб по време на преустройствата, които Бояджиев означава като втори строителен етап на петата по ред църковна сграда [56]. Те са предприети според него за да възстановят структурата ѝ, частично разрушена при превземането на Сердика от хан Крум през 813 година [57]. Строителството според Бояджиев превръща псевдобазиликата в базилика: занижена е височината на страничните кораби, с премахването на галериите над тях височините на купола и на напречния кораб също се намаляват, а кулите северно и южно на нартекса се премахват. Бояджиев свързва преустройствата с грижите на княз Борис I (852-889) или с тези на патриарх Дамян, когато през 972 година неговото седалище се намира в Средец [58].

Най-вероятно извършените преустройства в църквата „Св. София“ са част от широко разгърнатата строителна дейност на император Юстиниан [59], по време на която са реконструирани стените на Сердика. Той не само възстановява някои градове като Naisos (Ниш) и Pautalia (Кюстендил), но изгражда и множество крепости. Промяната в облика на църквата „Св. София“, очертан по-горе, би могла да бъде наложена от наскоро утвърдилите се изисквания за разпределението на вътрешното пространство, свързано с богослужението. Запазено свидетелство за това е премахването на галериите над страничните кораби. Ако се приеме, че преустройствата в сердикийската църква „Св. София“ са предприети от Юстиниан, то би се очаквало те да засегнат олтарната част на църквата, чрез обособяването на протезис и дяконикон [60]. Усложняването на олтара се свързва с развитието на благодарственото (евхаристийно) богослужение. Олтарът на църквата обаче не е преправян. Това доказва, че тя продължава да функционира като поклонническа (и като) гробищна църква, каквато е замислена, и в нея не е изпълнявана св. Литургия. За нуждите на поменалните служби в нея не се е налагало усложняването на олтарното пространство. Това ни дава основание да приемем, че необходимостта от извършване на някои строително-ремонтни дейности по църквата „Св. София“ е дала повод за нейното преустройване.

В преданията изграждането на църквата „Св. София“ се свързва с управлението на им-

ператорите Константин I Велики (324-337) и Юстиниан I (527-565). Според Соломон Швайгер (1577 година) църквата била издигната от св. Елена, която по-късно била погребана в нея [61]. В разказа на Джовани Беналия (1682 година) действащото лице е заменено със София, дъщеря на благоверните Константин и Елена. Принцесата била погребана в „един свод в същата църква" [62]. През XV век Антонио Бонфини свързва нейния строеж с името на император Юстиниан. Историята се възпроизвежда от Йоан Леуиклавий (1595 година) [63] и Петър Богдан Бакшев (1653 година) [64]. Към лицата, поръчали строежа на сердикийската църква, в чест на своята покровителка св. София, Вранич (1553 година) споменава съпругата на владетеля, който е построил едноименната църква в Константинопол [65]. Фьодор Шмит уточнява легендата, като определя имената на владетелите – император Юстиниан и императрица Теодора [66]. В *Justiniani Vita*, приписвана на Й. Марнавич (началото на XVII век), поръчител на строежа на църквата се приема Юстиниан [67]. В пътеписа си Герард Дриш (1723 година) предава легенда, която свързва строежа на църквата със София, дъщеря на император Юстин II (565-578), чийто „ковчег бил съхраняван в църквата" [68]. Легенда за едноименна принцеса разказват и Евлия Челеби (1652 година) и Феликс Каниц (1871 и 1879 година) [69].

Преданието, което свързва изграждането на църквата с принцеса София от рода на Константин I Велики и погребването на нейните тленни останки във вътрешността ѝ, отразява функционирането на разгледания по-горе мавзолей. Следвайки разказа на Дриш, то едва ли се е променило по времето на Юстин II [70]. Като градител на църквата легендите пряко или непряко посочват император Юстиниан. Една от тях разказва, че пред вратите на храма императорът „издигнал великолепен саркофаг на Богомил [Bogomilio] или Домнион [seu Domnioni], на светия мъж, и със стихове украсил отгоре мраморите" [71]. Най-вероятно това предание отразява едно реално и твърде тържествено действие за църквата – внасянето на мощите на „светия мъж" Домнион при нейното освещаване.

Името Домнион се среща в Хрониката на Марцелин [72], според която през 516 година император Анастасий (491-518) призовал в Константинопол някои от свещенослужителите в Източен Илирик. По отношение на споровете около IV Вселенски (Халкидонски) събор императорът следвал политика на запазване на *statuquo*, т. е. съборът да се признава там, където се е признавал, и да се отхвърля от тези, които го отричали [73]. Въпреки така заявената политика, Анастасий оказвал натиск върху православните християни. Хронистът разказва, че двама от призованите епископи починали в столицата и „били погребани в един гроб", а Лихнидският Лаврентий бил „отстранен и задържан като в изгнание". Сердикийският епископ Домнион и Евангел, епископ Пауталийски, били „отправени веднага в собствените им епархии от страх пред илирийското православно войнство" [74]. Хрониката свидетелства, че в началото на VI век споменатите църковни епархии Средиземноморска Дакия (представени от архиепископа на Сердика и епископите на Найсос и Пауталия), Нови Епир (епископът на Лихнида) и Епир (епископът на Никопол) са православни.

Няколко дни след смъртта на Анастасий († 518), по времето на православния император Юстин I (518-527), в Константинополската църква „Св. София" се събрало множество, за да иска анатема за отхвърлящите Халкидонския събор. Патриарх Йоан II Кападокиец (518-520) свикал събор на 40 епископа, който предал на анатема отстъпилите от православието и оправдал паметта на умрелите негови защитници. Мощите на отстранените при император Анастасий православни патриарси били пренесени в столицата [75]. Вероятно по силата на съборните постановления достойнството на Сердикийския епископ Домнион е възстановено. Ако се приеме, че *Justiniani Vita* съдържа историческа истина, то „светият мъж" Домнион, комуто Юстиниан издигнал саркофаг, би могъл да се отъждествя със споменатия от Марцелин, епископ на Сердика [76].

Най-вероятно гробничната църква „Св. София" е била обновена от император Юстиниан при възстановителните дейности по сердикийските крепостни стени заради установилите се през първата половина на VI век богослужебни изисквания за преразпределяне на вътрешното църковно пространство. Освещаването на църквата според преданието е станало с нетленните останки на „светия мъж" Домнион, чиито мощи са тонос в традиционното поклонническо действие. В този контекст се вписва и акламацията на патриарха [77]. Най-вероятно акламирането отразява ритуалната ситуация, в която при освещаването на императорските църковни сгради участва патриархът. Разполагането на надписа в арката изразява триумфалния характер на това участие.

Влизането на архиерея от юг се дължи на обстоятелството, че тази страна е основната, според вътрешната гледна точка на богомолците [78]. От юг се намират престолите на императора и на патриарха. Южно от църквата

най-често се строи домът на архиерея, тъй като оттам той влиза в дяконикона, където облича богослужебните дрехи. В църквата „Св. София" това е ставало по всяка вероятност в южното крило на трансепта, тъй като няма оформен дяконикон. Зазиждането на входа там би могло да означава, че пространството се е развило като съсъдохранилище. Вратите, сакрализирани със светите мощи на Домнион, са първата спирка на поклоническия ход към светите места в сердикийското гробище, ритуално обединени в храма на Премъдростта Божия. Така патриаршеската акламация се възприема като вечно съпричастна на поменалното действие и самата тя става обект на неговия поклон, независимо от това, че е скрита за погледа на богомолеца. И тъй като пропагандният характер на ктиторския надпис изисква споменаване на името на патриарха, игнорирането на това име е в духа на частната молитва, която не остава анонимна пред Бог. Освен това акламирането край свода на църквата за вечен помен е знак за трансгресията в отвъдното. В този контекст е обяснимо и зазиждането на южния вход, превърнат в аркосолий за мъртвите. Не случайно акламацията на Аламундарос е поместена в апсидата на гробищната църква, символизираща затворения вход, достъпен единствено за Бог. Аркосолият става място за почитане на мъртвите, след като те са преминали реално през триумфалната арка на църквата. Най-вероятно през този южен вход са били внесени мощите на Домнион с шествието на патриарха, както и сердикийските архиереи, вечно поменали своя „свят мъж" и патриарх. Това става в църквата, където традиционно се чества паметта на „светите мъже", допринесли за благополучието на своя град Сердика. Мощехранителниците и мозайките на църквата „Св. София" свидетелстват за институционализираните от Константин Велики поклонически ритуали, довели по-късно тук Константинополския патриарх и императорския двор на Юстиниан.

[1] Налична е обширна литература, сред която основни са проучванията на **А. Протич.** Архитектоническата форма на софийската църква „Св. София". Художествено историческо изследване. С., 1912; **Б. Филов.** Софийската църква „Св. София". С., 1913; **В. Иванова.** Стари църкви и монастири в българските земи (IV-XII в.). – Годишник на Народния музей, 1922-1925 (1926), 433-437; **Ст. Бояджиев.** Софийската „Св. София". – В: Изследвания в чест на академик Димитър Дечев по случай 80-годишнината му. С., 1958, 611-629; Софийската църква „Св. София", С., 1967; Раннохристиянската църква „Св. София" в София. – В: Раннохристиянски храм „Света София". С., 1996, 7-41. Срв. още: **Братя Шкорпилови.** Средновековни черкви и гробища в София. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, II, 1890, 45-56; **В. Добруски.** Материали по археологията на България. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XIII, 1896, 398-442; **А. Торньов.** Древнехристианский храм „Св. София". – Списание на Българското инженерно архитектно дружество, V, 1901, № 7, 128-131; **Б. Филов.** Разкопки в София. – Известия на Българското археологическо дружество, I, 1910, 220-221; Разкопките в Софийската „Св. София". – Известия на Българското археологическо дружество, II, 1911 (1912), 259-261; Реставрация на „Св. София". – Известия на Българското археологическо дружество, IV, 1914 (1915), 247-249; **J. Strzygowski.** Die Baukunst der Armenier und Europa, II, Wien, 1918, 835-838; **Ю. Господинов.** Некрополът около църквата „Св. София". Предисторически и старохристиянски паметници от София и околността. С., 1921, 54-69; **С. Покровский.** Новооткрытая мозаика в базилике св. Софии города Софии. – In: Seminarium Kondakovianum, V, Prague, 1932, 243-250; **А. Протич.** Софийската църква „Св. София". – Български Турист, XVI, 1923, № 4, 50-53; За предприетото реставриране на софийската църква „Св. София". Народен археологически музей. б. м., б. г., 18-23; **Ал. Рашенов.** Заздравяване на стари архитектурни паметници. – Известия на Българския археологически институт, VI, 1930-1931 (1932), 297-299; Заздравяване и реставриране на църквата „Св. София" в София. – Годишник на Народния музей, V, 1926-1931 (1933), 307-316; **Н. Мавродинов.** Византийската архитектура. С., 1955, с. 57-64, 67-71; **R. Krautheimer.** Early Christian and Byzantine Architecture. Harmondsworth, 1965, p. 184; **Ст. Бояджиев.** Произход и развитие на кръстокуполния тип църкви в Мизия и Тракия през IV-VI в. – Археология, XXXVI, 1995, № 4, 8-18, 15-16; **St. Bojadziev.** Origin and Development of the Cross-domed Church Type in Moesia and Thrace. – Archaeology in Bulgaria, 1997, № 1, 113-124, 122-123; **Н. Чанева-Дечевска.** Раннохристиянската архитектура в България IV-VI в. С., 1999, 290-293. За проведените археологически разкопки около и в църквата „Св. София", под ръководството на М. Станчева, а впоследствие и на К. Шалганов, срв. **М. Станчева, К. Шалганов.** Спасителни разкопки на некропола около базиликата „Света София" в София. – Археологически открития и разкопки през 1980 г., С., 1981, 81-82; **К. Шалганов.** Разкопки в базиликата „Света София" в София. – Археологически открития и разкопки през 1992-1993 година, В. Търново, 1994, 50; **К. Шалганов, Кр. Иванова, К. Рогева.** Археологически проучвания под се-

верния кораб на базиликата „Света София" – София. – Археологически открития и разкопки през 1991 година, С., 1992, 83-84.

[2] Според В. Кубичек преписвачът Кемплен определя надписа за тухлен и го предава така: πολλὰ τὰ ἔτη πατριάρχου (**К. Иречек.** Пътуване по България. I, Пловдив, 1899, с. 14 [=**К. Иречек.** Пътуване по България. С., 1974, с. 68]; ΠΟΛΑΤΕΤΗ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ и ΠΟΛΛΑΤΑΕΤΗ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ (**А. Протич.** Архитектоническата..., с. 14, 122; **Б. Филов.** Софийската..., с. 27).

[3] **V. Beševliev.** Spatgriechische und spatlatinische Inschriften aus Bulgarien. (Berliner byzantinische arbeiten, XXX) Berlin, 1964, p. 19.

[4] Изписване: πολλὰ τὰ ἔτη πατριάρχου (**К. Иречек.** Пътуване..., с. 14 [с. 68]).

[5] Изписване ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΕΤΗ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ (πολλὰ τὰ ἔτη πατριάρχου). Добавя превода: За много години на патриарха! (**А. Протич.** Архитектоническата..., с. 14, 122).

[6] Изписване: ... ΛΛΑΤΑΕΤΗΤΟΥΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ. Липсващите две букви от първата дума – вероятно покрити с мазилка – Филов възстановява и допълва четенето: [πο]λλὰ τὰ ἔτη πατριάρχου (**Б. Филов.** Софийската..., с. 27).

[7] Изписване ΠΟΛΛΑΤΑΕΤΗ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ (**К. Шкорпил.** Научен архив на БАН, 165 к, опис 1, а. е. 536, л. 10), срв. **А. Протич.** Архитектоническата..., с. 122.

[8] Изписване πολλὰ τὰ ἔτη πατριάρχου. Авторът посочва, че надписът се намира под мазилка и не се вижда (**V. Beševliev.** Op. cit., p. 19).

[9] **А. Протич.** Архитектоническата..., с. 14, 101.

[10] Пак там, с. 103.

[11] **Б. Филов,** Софийската..., с. 147.

[12] **V. Beševliev.** Op. cit., p. 19.

[13] Γ. Αντουράκη. ΣΤΟΧΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗΣ. ΑΘΗΝΑ, 1987, p. 82 (6), 87 (10 a).

[14] **В. Бешевлиев.** Прабългарски епиграфски паметници. С., 1981, 126. За акламацията „Vincas, valeas, multis annis imperes" срв. **E. Peterson.** EIS ΘEOS. Epigraophische, formgeschichtliche und religiongeschichtliche Untersuchungen. Göttingen, 1926, p. 168.

[15] **E. Peterson.** Op. cit., 167-168.

[16] **Ю. Кулаковский.** Исторія Визьнтіи. II, Киев, 1912, с. 332; **М. Поснов.** История на християнската църква. II, С., 1993, 270-271.

[17] **Ю. Кулаковский.** Цит. съч., 413-414.

[18] **C. Mango.** Architettura bizantina. Milano, 1978, p. 54.

[19] Α. Πασαδαου. Ο ΚΕΡΑΜΟΠΛΑΣΤΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΤΗΡΙΩΝ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ. ΑΘΗΝΑΙΣ, 1973, 38-39.

[20] **D. Feissel.** Deux grandes familles isauriennes de Ve siècle d'après des inscriptions de Cilicie Trachée. - Mitteilungen zur christlischen Archäologie, 1995, № 5, 13.

[21] **H. Grégoire.** Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie mineure. Paris, 1922, №№ 114, 114 ter., 114 quater., 1145.

[22] **Ю. Кулаковский.** Цит. съч., с. 77; **Г. Острогорски.** История на византийската държава. С., 1998, с. 97.

[23] **V. Velkov.** Inscription de Mesembrie (1956-1963). – In: Nessebre. I, Sofia, 1969, № 39.

[24] **Iv. Velkov.** An Early Christian Basilica at Mesembria. – The Bulletin of the Byzantine Institute, I, 1946, 61-70; **В. Иванова.** Цит. съч., 506-507; **А. Тотешев.** Манастирите на Несебър (Предварително съобщение). – Известия на Националния исторически музей, IX, 1992, 82-83.

[25] Например ὁ πατριάρχης... εἰς πολλά σου καὶ καλὰ ἔτη (**E. Peterson.** Op. cit., p. 167).

[26] **М. Поснов.** Цит. съч., с. 90.

[27] Правило 28 (Правила на Св. Православна църква с тълкованията им. I, С., 1912, 633-671; **М. Поснов.** Цит. съч., с. 274), по-късно санкционирано със 131 Юстинианова новела (Правила на Св. Православна църква с тълкованията им. II, С., 1913, с. 387). Още на II Вселенски (I Цариградски) събор през 381 година, според правило 3, епископът на Константинопол получава „предимството на честта след Римския епископ, защото този е нов Рим" (Правила... I, 386-391; **М. Поснов.** Цит. съч., с. 99, 272). Решението препотвърждават правило 28 от споменатия Халкидонски събор и правило 36 от VI Вселенски (Трулски) събор от 680-681 година (Правила... II, 188-190; **М. Поснов.** Цит. съч., с. 107).

[28] Диоцезът Дакия включва следните провинции: Средиземноморска Дакия, Крайбрежна Дакия, Мизия II, Панония II, Превалитана, Дардания и Македония II (**Ив. Венедиков.** Един старохристиянски надпис от Сердика. – В: Изследвания в чест на академик Димитър Дечев по случай 80-годишнината му. С., 1958, 327; **В. Велков.** Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.). С., 1959, 56-57).

[29] Iustiniani Novellae (Гръцки извори за българската история. II, С., 1958, 47-48), срв. **М. Поснов.** Цит. съч., с. 89. **Ив. Венедиков.** Цит. съч., 327.

[30] **J. Zeiller.** Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes. Paris, 1918, p. 156; **В. Иванова.** Цит. съч., 431; **L. Barnard.** The Concil of Serdica 343 A. D. Sofia, 1983, p. 205, 209. Протоген участва в I Вселенски (I Никейски) събор през 325 година, подписвайки осъждането на Арий; а през 343 година, заедно с Осий Кордовски, организира поместен събор в Сердика.

[31] **J. Zeiller.** Op. cit., p. 157; **В. Иванова.** Цит. съч., 431. Юлиан участва в т. нар. Противников събор (Consiliabulum) в Ефес през 431 година, осъден от състоялия се по същото време събор, който с императорски рескрипт е признат за православен, а към участниците в Consiliabulum са отправени анатеми.

[32] **J. Zeiller.** Op. cit., p. 157; **В. Иванова.** Цит. съч., 431. Зосим подписва осъждането на монофизитството на IV Вселенски (Халкидонски) събор през 451 година.

[33] Marcellini Comitis Chronicon (Латински извори за българската история. I, С., 1958, с. 315), срв. **J. Zeiller.** Op. cit., p. 157; **В. Иванова.** Цит. съч., 431. За него виж по-долу в основния текст.

[34] **J. Zeiller.** Op. cit., p. 157; **В. Иванова.** Цит. съч., 431. Василиск се утвърждава като защитник на IV Вселенски (Халкидонски) събор.

[35] **J. Zeiller.** Op. cit., 157-158; **В. Иванова.** Цит. съч., 431; **V. Beševliev.** Op. cit., No 9; **Марков К.** Духовен живот в българските земи през късната античност (IV-VI век). С., 1995, № 65 [транскрибция: Теопрепий]. Теопрепий е познат от надгробна плоча.

[36] **Венедиков Ив.** Цит. съч., 323-331; **V. Beševliev.** Op. cit., No 3; **К. Марков.** Цит. съч., № 73 [транскрибция: Леоиций]. Леонтий е познат от един надпис на латински език (Leontio archiepiscoро), произхождащ от София, във връзка с възстановяването на стария акведукт на града по времето на император Тиберий II Константин (578-582).

[37] **J. Zeiller.** Op. cit., p. 158; **В. Иванова.** Цит. съч., 431; Gregorius I papa (Латински извори..., с. 376), срв. **Ив. Венедиков.** Цит. съч., 328. Феликс е познат от едно писмо на папа Григорий I Велики (590-604). За него виж по-долу в основния текст.

[38] Протич не обсъжда такава възможност. Той свързва изписването му с отслабеното влияние на императора на Балканите след VIII век (**А. Протич.** Архитектоническата..., с. 103).

[39] Iustiniani Novellae (Гръцки извори..., 47-48), срв. **Ив. Венедиков.** Цит. съч., 327-328. Тази новела определя привилегиите на епископа на Prima Justiniana – първенствуваща роля (архиепископска) над следните провинции: Средиземноморска Дакия, Крайбрежна Дакия, Мизия I, Дардания, Македония II, част от Панония II, както и премахва зависимостта му от солунския епископ. Подписана е на 14 април 535 година, при консулството на Велизарий. През 537 година папа Вигилий (537-554) признава архиепископските достойнства на катедрата и изпраща pallium на нейния предстоятел епископ Йоан I (поред трети; той е предшестван от епископите Бененант и Кателиан, за който се споменава в посочената новела). Приемайки почетния знак на Римската църква, архиепископията признава подчинението си на св. Престол (**М. Поснов.** Цит. съч., 106-107, 291; **Ю. Кулаковский.** Цит. съч., с. 244).

[40] **J. Zeiller.** Op. cit., p. 158; **В. Иванова.** Цит. съч., 431; Gregorius I papa (Латински извори..., с. 376), срв. **Ив. Венедиков.** Цит. съч., 328. Писмо V, 8, Папа Григорий до Феликс, епископ на Сердика, писано през октомври 594 година.

[41] **Ив. Венедиков.** Цит. съч., 328.

[42] Пак там, 328; Gregorius I papa (Латински извори..., с. 378). Писмо XI, 29. Папа Григорий до дякон Анатолий в Константинопол, писано през февруари 601 година.

[43] С указ на император Лъв III Исавър (716-741). Въпросът за връщане на Източен Илирик под ведомството на Рим е поставен на църковен събор в Константинопол през 869-870 година (**М. Поснов.** Цит. съч., с. 93).

[44] **Ив. Венедиков.** Цит. съч., 328.

[45] Пак там, 328-329.

[46] Титулатурата „Вселенски патриарх" за първи път е приложена към папа Лъв I на IV Вселенски (Халкидонски) събор в 451 година; така е назован и патриарх Йоан II Кападокиец (518-520) на Събора на 40 епископи през 518 година в Константинопол (**М. Поснов.** Цит. съч., с. 104).

[47] След издаване на рескрипт с изложение на вярата на името на патриарх Евтихий (552-565), Юстиниан осведомява Римския предстоятел: „той е глава на всички светейши Божи свещеници, винаги, с авторитета на своя престол, сдържа всички ереси в източните провинции" (**Ю. Кулаковский.** Цит. съч., с. 236; **М. Поснов.** Цит. съч., с. 290). За църковната политика на Юстиниан срв. **Ю. Кулаковский.** Цит. съч., 233-249; **М. Поснов.** Цит. съч., 289-303.

[48] Изказваме дълбоката си благодарност към проф. д-р Стефан Бояджиев за любезно предоставените ни снимки на надписа и за консултациите, които ни даде при разграничаването на отделните строителни етапи.

[49] Изградена е по времето между Едикта на толерантността на Галиен (260-268) от 260 година и началото на управлението на Лициний (308-324) (**С. Покровский.** Цит. съч., 246-249).

[50] **Ст. Бояджиев.** Раннохристиянската църква..., с. 22. Авторът не уточнява дали саркофагът, изложен за поклонение, съдържа или не свети мощи. В друга своя публикация, при определяне на функцията на тази църковна сграда като „възпоменателна постройка – мавзолей", Бояджиев изказва мнение, че в нея „не се съхраняват реликвите на мъченици, а че само се тачи тяхната света памет". Срв. **Ст. Бояджиев.** Християнската гробнична архитектура в Сердика през II-VI в. – В: Българско архитектурно наследство. С., 1994, с. 20.

[51] Резултатите от археологическите разкопки бяха докладвани от К. Шалганов през 1998 година в Археологическия музей – София. Предстои обнародването им.

[52] Първата е открита от Вацлав Добруски през 1893 година, по време на разкопките в апсидата на църквата „Св. София". Открита е в градена от тухли правоъгълна гробница с плоско покритие и облицовка от мраморни плочи (в номерацията на Филов е означена като № III, срв. **Б. Филов.** Софийската..., 70-72), разположена между два скелета. Гробницата се намира северно от апсидната мозайка на първата църковна сграда според номерацията на Бояджиев, срв. **Ст. Бояджиев.** Раннохристиянската църква..., 20-23. В сребърната мощехранителница са намерени: изтляла материя, пръст и три медни монети. Добруски определя монетите „на синовете на Константин Велики" и датира мощехранителницата от VI век (**В. Добруски.** Цит. съч., 435). Филов дава друга датировка – IV век (**Б. Филов.** Софийската..., с. 70-72). Х. Бушхаузен включва мощехранителницата в обзорното си изследване по темата. (**H. Buschhausen.** Die spätrömischen Metallscrinia und frühchristlichen Reliquiare. (Wiener byzantinistische Studien, IX) Wien, 1971, 265-267.) Мощехранителницата се съхранява в АИМ, инв. № 3768. За втората и третата мощехранителници виж резултатите от археологическите разкопки, докладвани от К. Шалганов през 1998 година в Археологическия музей – София. Предстои обнародването им.

[53] Сравни историята на архитектурните структури над гроба на св. апостол Петър в Рим (**J. Perkins.** The Shrine of St. Peter and Its Twelve Spiral Columns. – The Journal of Roman Studies, XLII, 1952, 21-33.) Първата от тях, издигната малко след средата на II век, според свидетелствата на Евсевий, е била видяна от Gaius в началото на III век. Светостта на мястото е наследено в построената от Константин Велики базилика. Така тримерната структура над апостолския гроб става „архитектурен фокус на цялата сграда". Примери на подобно отношение към първоначално съществуваща структура, която означава „святост на място", представляват: църквата на Божи Гроб, построена от Константин Велики, както и първата църква, посветена на св. Йоан Богослов в Ефес. При извършените преустройства в самия край на VI век тримерната структура е „погребана" в издигнатия около метър и половина под на апсидата. Олтарната маса на преустроената църква е монтирана точно над апостолския гроб, а той е достъпен за поклонение през два прохода от север и от юг (Ibidem, 21-22, 25).

[54] Строителни етапи по **Ст. Бояджиев.** Раннохристиянската църква..., 20-34: **I. 1.** Изграждане на параклис-мавзолей. Това е съоръжението, което Покровский нарича memoria (**С. Покровский.** Цит. съч., 246-249); **I. 2.** Разрушаване на западната стена на мавзолея и издължаване към запад по времето на Константин Велики; сградата е разрушена при Юлиан Отстъпник (361-363). Подовата мозайка, с която е покрита издължената част, при Филов (1913, 54-60) е наречена „долна мозайка"; **II.** Издълженият по времето на Валент (364-378) мавзолей се превръща в среден кораб на трикорабна базилика с нартекс от запад; базиликата е разрушена по време на готското въстание през 378 година; **III.** По време на управлението на Теодосий I Велики (379-395) преди съществувалата трикорабна базилика е издължена към запад и е изграден нов нартекс; сградата съществува до готското въстание през 391 година. Вероятно наскоро след това част от останките на описаната структура (средният кораб) са превърнати в малка църква, за което са направени и някои поправки в мозаичния под, който при Филов (1913, 50-54) е наречен „горна мозайка"; **IV.** Изграждане, към края на управлението на Аркадий (395-408), на църква с кръстовиден план; тя е разрушена при хунските нашествия между 441-447 година и **V. 1.** Върху основите на предходната църква, при управлението на Маркиан (450-457), е изградена нова сграда; църквата е разрушена частично при превземането на Сердика от Крум през 813 година; **V. 2.** При преустройство на църквата нейният обем е опростен. Височините на купола и на напречния кораб се занижават; премахват се галериите на страничните кораби, с което от псевдобазилика църквата се превръща в базилика; премахнати са западните кули и поместените в тях стълбища; подовото равнище се повишава; стените се покриват с хоросан. Преустройствата се свързват с грижите на княз Борис I (852-889), както и с дейността на патриарх Дамян, когато през 972 година неговото седалище се намира в Средец. За стремежа да не се разрушават останките от първата църковна сграда при строежа на последващите срв. **Ст. Бояджиев.** Християнската гробнична..., с. 20.

[55] Идеята за поклоническия ход е изразена от Ст. Бояджиев (**Ст. Бояджиев.** Раннохристиянската църква..., с. 30). След изграждането на петата поред църковна сграда достъпът до „светостта" на мавзолея е осъществяван „през отвор в южното междурамие" (**Ст. Бояджиев.** Християнската гробнична..., с. 23.) За достъп до *confessio*-то в църквата „Св. Петър" в Рим, след преустройството ѝ в края на VI век, служат проходи от север и от юг (**J. Perkins.** Op. cit., 25).

[56] Бояджиев разглежда подробно преустройството. (**Ст. Бояджиев.** Софийската Св. София. – В: Изследвания в чест на..., 611-629; Раннохристиянската църква..., 33-34).

[57] Филов се съмнява, че при превземането на Сердика Крумовите войници са разрушили църквата „Св. София". Той определя това за „съвършено безцелно и не би ги [Крумовите войници] възнаградило ни най-малко за изгубения труд и време" (**Б. Филов.** Софийската..., с. 112).

[58] **Ст. Бояджиев.** Раннохристиянската църква..., 32-34.

[59] Прокопий, За строежите. (Гръцки извори..., с. 156), срв. **Б. Филов.** Софийската..., с. 145; **В. Велков.** Цит. съч., 80-81.

[60] **T. Mathews.** The Early Churches of Constantinople. London, 1971, 105-108; **S. de Blaauw.** Architecture and Liturgy in Late Antiquity and the Middle Ages. – Arhiv für Liturgiewissenschaft, XXXIII, 1991, № 1, 1-34; **Ђ. Стричевић.** Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама. – Старинар, н. с., IX-X, 1958-1959 (1959), 59; **Ст. Бояджиев.** Раннохристиянската църква..., с. 32.

[61] **Б. Филов.** Софийската..., с. 114. За пътеписа на Швайгер на български език срв. **Ив. Шишманов.** Стари пътувания през България в посока на римския военен път от Белград за Цариград. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, IV, 1891, 423-437. В публикацията липсва този откъс, в който е разказана легендата.

[62] Легендата е разказана от Джовани Беналия (**К. Иречек.** Пътуване..., с. 14, заб. 26 [с. 68, заб. 30]); **Ф. Шмит.** Новыя вѣянія в археологической науке на Балканскоме полуострове. – Журналъ Министерства народнаго просвещенія, н. с., XXXIV, 1911, (СПб), 20; **А. Протич.** Архитектоническата..., с. 117; **Б. Филов.** Софийската..., с. 114).

[63] **А. Протич.** Архитектоническата..., с. 110; **Б. Филов.** Софийската..., с. 119.

[64] **А. Протич.** Архитектоническата..., с. 114; **Б. Филов.** Софийската..., с. 118; **Б. Димитров.** Петър Богдан Бакшев. Български политик и историк от XVII век. С., 1985, с. 185.

[65] **К. Иречек.** Пътуване..., с. 14 [с. 68]; **А. Протич.** Архитектоническата..., с. 108; **Б. Филов.** Софийската..., с. 114.

[66] **Ф. Шмит.** Цит. съч., 20. Според бележка 2 авто-

рът се позовава на статията на Маткович (**P. Matković**. Putovanja po Balkanskom poluotoku. – Rad. jugoslavenske. akademije, LXXI, 1884, 1-60). Но нито в основния текст, нито в бележката Шмит не пояснява дали идентификацията на императора като Юстиниан и на съпругата му като Теодора е негова или принадлежи на Маткович. При предаването на същата легенда, разказана от Вранич, Иречек не посочва имената на владетелите-съпрузи. Дори употребеният от Иречек израз „някой гръцки цар с царицата си" показва, че в материала, който той цитира, а той е същата статия на Маткович (срв. **К. Иречек**. Пътуване..., с. 14, бел. 25), тези известни имена не са били споменати. Следователно това уточнение принадлежи на Шмит. Заради невъзможност за достъп до статията на Маткович, Протич възпроизвежда разказа на Вранич според Иречек и Шмит, срв. **А. Протич**. Архитектоническата..., 108-109.

[67] Ръкописът *Justiniani Vita* е открит в библиотеката на Двореца Барберини в Рим от Брайс и е издаден от него през 1887 година. Коментиран е от следните изследователи: Брайс (**А. Васильев**. Вопрос о славянском происхожденіи Юстиніана. (Bryce „Life of Justinian by Theophilus"). – Византийский временник, I, 1894 (СПб), 469), Иречек (**П. Сырку**. Время жизнь патриарха Евѳимиія Терновскаго, К исторіи исправленія книг в Болгаріи. I, 2, СПб., 1898, с. 528), Ягич (**V. Jagic**. Neuentdeckte Quelle der Fabel von Istok, Uprada u. a. – Archiv für slavische Philologie, XI, 1888, 300-304), Васильев (**А. Васильев**. Цит. съч., 469-492), **П. Сырку**. Цит. съч., 527-538. Ръкописът, чието авторство се приписва на Марнавич (Joannem Tomco Marnavich), е съставен от животоописание на Юстиниан (*Justiniani Vita*) и от 15 обяснения (*explicationes*) към *Vita*-та. Една част от изследователите приемат, че Марнавич е съставил изцяло не само обяснителната, но и животоописателната част на ръкописа (**П. Сырку**. Цит. съч., с. 532); **V. Jagic**. Op. cit., 302-303). Васильев допуска, че Марнавич е ползвал литературна основа/и при компилирането на ръкописа, но отхвърля неговата автентичност (**А. Васильев**. Цит. съч., 481). Сырку е съгласен с установилото се до него мнение, че *Justiniani Vita* се отдалечава от историческата истина, но посочва, че липсват основателни доводи, които да утвърдят неавтентичния характер на барберинския текст (**П. Сырку**. Цит. съч., 532-533). Срв. **К. Иречек**. История на българите. С., 1978, с. 100, бел. 23; **Ф. Шмит**. Цит. съч., 20; **А. Протич**. Архитектоническата..., 112-113; **Б. Филов**. Софийската..., с. 118.

[68] **А. Протич**. Архитектоническата..., 118-119. На български език пътеписът, в който е поместена легендата, придружен с няколко бележки към него, е издаден от Милетич (**Л. Милетич**. Стари пътувания през България. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, VI, 1891, 126). Дриш изказва несъгласие със споменатото в легендата време на изграждане на Сердика – при Юстин II, като посочва периода на управление на Юстиниан. Милетич коментира, че становището на Дриш е повлияно от „историците", които според Филов възхождат към мнението на Бонфини (**Б. Филов**. Софийската..., с. 118).

[69] **Б. Филов**. Софийската..., с. 117.

[70] **А. Протич**. Архитектоническата..., 116-119.

[71] Това е записано в бележка 15 на *explicationes* към *Justiniani Vita*, направена от Марнавич (цитирана е на латински у **П. Сырку**. Цит. съч., с. 532, бел. 4, в превод на руски език у **А. Васильев**. Цит. съч., 479, а в български превод от **А. Протич**. Архитектоническата..., 112-113 [предаден в текста горе] и **Б. Филов**. Софийската..., с. 118). *Justiniani Vita* разказва, че Богомил е наставник на Юстиниан в неговата младост, както и негов животописател. С помощта на Юстин, по времето на император Анастасий, той е ръкоположен за епископ на Сердика. В негова чест Юстиниан, когато става император, построява църква в същия град (**А. Васильев**. Цит. съч., 482; **П. Сырку**. Цит. съч., с. 529, 531). Изследователите посочват, че *Justiniani Vita* има литературен извод на славянски език, от който, чрез преработки и недословен превод, Марнавич компилира животописанието и повтаря името Богомил от извода като нарицателно (**А. Васильев**. Цит. съч., 484; **П. Сырку**. Цит. съч., с. 536-537). В две от explicationes (7-ма и цитираната горе) то е преведено на латински език като Deo carus и Domnioni, което указва, че компилаторът познава и ползва Хрониката на комес Марцелин (**А. Васильев**. Цит. съч., 479, 483); срв. Marcellini Comitis Chronicon (Латински извори..., с. 315). Филов се съмнява в истинността на съдържанието на 15-тото обяснение на Марнавич (**Б. Филов**. Софийската..., с. 118).

[72] Marcellini Comitis Chronicon. (Латински извори..., с. 315), срв. **J. Zeiller**. Op. cit., p. 157; **В. Иванова**. Цит. съч., 431.

[73] **М. Поснов**. Цит. съч., с. 282.

[74] Marcellini Comitis Chronicon (Латински извори..., с. 315).

[75] След по-малко от година в деня на Пасхата (27 март 519 година) прекъснатото за около 35 години общение между Рим и Константинопол, наричано Акакиева схизма, е възстановено (**М. Поснов**. Цит. съч., 283-284).

[76] За връзката на *Justiniani Vita* и нейните *explicationes* с *Chronicon* от Марцелин срв. **А. Васильев**. Цит. съч., 479, 483. За съмненията, че животописанието не съдържа „историческа истина", срв. разискванията в бел. 67.

[77] Срв. практиката името на патриарха да бъде помествано в ктиторските надписи край входовете на църквите.

[78] Южната галерия се заема обикновено от мъжете.

ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΕΤΗ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ (for an acclamation from the church of St. Sophia in Serdica)

Stanislav STANEV, Zarko ZHDRAKOV

(Summary)

This article deals with a Byzantine Greek inscription, which originated from the interior of the church of St. Sophia in Sofia; it is positioned on the South wall of the transept. All the letters are in red colour, italicised: ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΕΤΗ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ [πολλὰ τὰ ἔτη τοῦ πατριάρχου] „Long live the Patriarch!"

This inscription is an acclamation in two parts. The first one, ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΕΤΗ, is well known from the Roman imperial times and was addressed towards the Emperor both in pagan and Christian use. ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ, the second part, defines to whom the acclamation is due to be directed – the Patriarch. The Council of Chalcedon (451) determined the canonical affirmation of this clerical category as a *terminus post quem* for constituting of the Serdica inscription, which is supported by palaeography of the letters.

The concealed acclamation of the Constantinopolitan Patriarch in a church, which is within the jurisdiction of the Holly See, indicates that this item could be considered in an antipope context. The later is due to the deprivation of the primacy of Serdica as archbishopric of Dacia diocese after the establishment of Prima Justiniana in 537 A. D. All of the manifested interests of Emperor Theodosius II (408-450) and his successors towards Illyricum Orientalis contributed to the mentioned context, although the most probable time for producing of this acclamation could be situated under the reign of Justinian I (527-565). The Emperor's ambition to unify the Empire and the Church did not favour any kind of overt declaration of disobedience to the archbishop of Prima Justiniana.

There is a great probability that during the reconstruction of city-fortress wall of Serdica Justinian I renovated the church of St. Sophia. The Emperor vitalised the church in accordance with the contemporary requirements of liturgical (or non-liturgical) planning. The church was inaugurated through the medium of the „holly man" Domnion's relics. Thus the acclamation reflects a ritual practice by means of which the Patriarch dedicates all the imperial church foundations:

Царската църква „Св. Св. 40 Мъченици“ и манастирът Великата Лавра в Търновград

(Резултати от последните археологически разкопки)

Константин Тотев

Посвещавам на юбилея
на проф. Димитър Овчаров
с признателност

Последните нови разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“ и комплекса край нея започнаха през 1992 г. и имаха за първоначална цел да изяснят някои непроучени сектори около разкритите средновековни сгради в непосредствена близост до храма, най-вече предвид неговата дългоочаквана реставрация. В самото начало започнаха работа три проучвателски колектива от сътрудници на АИМ при БАН, София, и неговия филиал в гр. В. Търново.[1] Предвид различните и по-всеобхватни интереси, още през 1992 г. се обособиха няколко отделни сектора за проучване, включващи терена пред източното манастирско крило, ръководени от К. Дочев и М. Робов[2], и задачата да се извърши в северния двор на комплекса пълен напречен профил, под ръководството на П. Гатев.[3] Впоследствие първият екип продължи работата през 1993 г. в олтарната част на църквата и около сградите на левия бряг на р. Янтра, през 1994 г. в самия източен край на северната галерия, както и един сондаж, извършен през 1999 г. при ремонтни работи на шосето, източно от църквата.[4] Третият екип се сформира в етапа на проучванията в пряка зависимост от техните резултати, като под мое ръководство бяха включени реставратори и археолози от Историческия музей в гр. В. Търново.[5] Така през 1992 г. ние започнахме работа в параклиса в южната част на обекта, която беше изцяло почистена от избуялата висока и ниска растителност, чак до южната крепостна стена със стълбището (обр. I – 3, 4). Разкопан беше теренът в западния край на северната и южна галерия на църквата и в помещенията (№№ 6, 7, 8, 9) на западното манастирско крило, както и пред западната крепостна стена (обр. I – 2). Направен беше и архитектурен сондаж в диаконикона.[6] През 1993 г. разкопките продължиха в западната пристройка, като обхванаха терена между западната крепостна стена, южното крило и южната галерия на църквата. Тогава се извършиха и два сондажа в северозападния ъгъл на обекта при т. нар. крипта и при портата на крепостната стена[7] (обр. I – 1). Следващата година се проучи секторът югоизточно от южната галерия и пред южната и централна апсиди.[8] Най-мащабни бяха разкопките през 1995 г., когато изцяло се проучи вътрешността на наоса, притвора, екзонартекса, западната пристройка, северната и южна галерии, както и терените пред северната галерия и пред южната фасада на южното крило, около параклиса и при входа към стълбището в южната крепоста стена[9] (обр. I – 2-4 ; обр. II – 1-6, 8-11). През 1996 г. се проведоха само спасителни работи около параклиса и гробовете пред стилобата на южната галерия, а през 1997 и 1998 г. се извърши почистване в същите сектори вследствие наводненията, причинени от р. Янтра.[10] Съвсем краткотрайни спасителни разкопки се извършиха на изток от параклиса и през 1999 г.[11] През есента на 2000 година отново бяха възобновени разкопките пред северната галерия на църквата, предвид подмяната и ремонта на защитното покритие на обекта[12] (обр. II – 3).

По време на нашите разкопки Националният институт за паметници на културата през 1993-1994 и 2000 г. извърши на няколко етапа сериозни демонтажни работи на късните надзиждания на църковната постройка, които също позволиха да се направят интересни наблюдения за автентичната архитектура на средновековния храм. В резултат на близо 10-годишното археологическо проучване стана възможно да се предложи за първи път пълна стратиграфска картина на обекта и да се открояят редица неизвестни данни за архитектурата, живописната украса на църквата и манастира, което позволява да изложим нова периодизация и датировка на строителната история на целия комплекс.

Точно това се явява основна задача в настоящата обзорна статия, в която ще коментираме най-новите резултати само от нашите

разкопки и някои от по-важните изводи и интерпретации въз основа на тях, публикувани по време на различни етапи на работа от целия проучвателски екип.[13] Наред с това ще се наложи да се отговори и на въпроса проучен ли е най-сетне храмът „Св. 40 мъченици" и манастирският комплекс Великата лавра? Необходимо ли е да се провеждат в бъдеще археологически разкопки и в кои сектори? Очевидно става дума за изключително важни проблеми, които са тясно свързани с възможностите за експониране на обекта, който вече повече от 30 години е затворен за посещения.

СТРАТИГРАФИЯ

Възможността да работим цялостно в църквата, галериите и терена около тях и сондажно в различни участъци на територията на обекта позволи да извършим важни наблюдения по отношение общата стратиграфия на културните напластявания. Благодарение на това за първи път на този археологически обект са направени цялостни напречни (изток-запад) профили в неговата централна част северно и южно на църквата.[14] Тези профили включват няколко строителни нива, свързани с изграждането на най-значителните съоръжения и сгради, открити при досегашните разкопки.[15]

Южният профил се намира под южната галерия, като включва и сондажа в приречната ивица пред крепостната стена. Неговата дължина е 26 м с разлики в нивата 6 м. Северно от църквата направихме общо 10 профила на различни нива и с различна ориентация. Чрез тях проследихме пластовете с архитектурни останки, гробове и материали от западната фасада на източното крило до сондажа пред западното лице на крепостната стена (дължина 28 м и денивелация близо 8 м). Цялостните стратиграфски наблюдения обхващат квадратите между направените профили с терена около и в църквата с площ 1 дка. Културните напластявания вървят в следния ред: най-отдолу има песъчлива пръст с канелен цвят, съдържащ многобройни фрагменти и няколко цели съда тракийска керамика от ранно и късножелязната епоха. В този пласт, локализиран в различни сектори в наоса, прит-

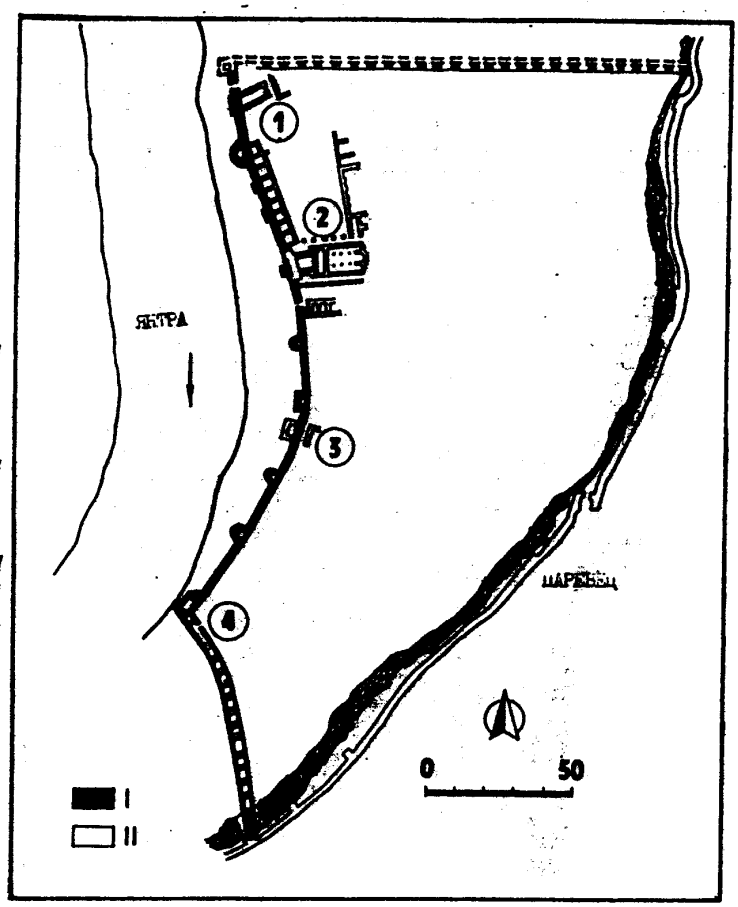

Обр. I. Общ план на обект „Манастир Великата лавра" и църква „Св. 40 мъченици" с проучените сектори при разкопките през 1992-2000 г.
А. Ранновизантийска фортификация.
Б. Средновековни сгради и крепостни стени.
1. Сектор при северозападния ъгъл на манастира.
2. Сектори около и в църквата.
3. Сектор при Параклиса.
4. Сектор при югозападния ъгъл на ранновизантийското укрепление.

Fig. 1. General plan of object „The monastery Great Lavra" and the church „Forty Holy Martyrs" with investigate sectors in excavations for the period 1992-2000.
A. Early Byzanttine fortification.
B. Medieval builds and fortified walls.
1. Sector near Nerd-west corner of the monastery.
2. Sector near and into the church.
3. Sector near the Chapel.
4. Sector near south-west corner of the Early Byzantine fortification.

вора и извън галериите на църквата, установихме отделни следи от жилища, топливни съоръжения и пасажи от камъни. Находки от тракийската епоха са откривани и на други места на обекта при предишните разкопки. Новите данни материали позволяват с повече увереност да се допусне наличието на тракийско поселение, тук – в приречната ивица на р. Янтра, в западното подножие на хълма Царевец, което е съществувало през желязната епоха.[16] Под основите на помещение № 9 на западното крило се разчисти дъно на хоросаново бъркало, лежащо върху пласта с тракийски материали. Бъркалото се намира на нивото на отстъпа на крепостната стена, над който започва суперструкцията, което безспорно показва, че е свързано с нейното строителство. Над бъркалото се разчисти пласт сивокафява пръст, примесена с речен чакъл (ширина от 2 до 9 м), който се проследява по цялата дължина на проучения участък от крепостната стена. Чакълът се явява настилка на обходна улица, трасирана от вътрешната страна на крепостната стена и ограничена от изток с невисок подпорен зид (обр. II – 10). Под настилката на улицата и над нея лежи пласт кафява пръст, в който открихме кухненска и амбалажна керамика от ранновизантийската епоха V-VII в. Този пласт се оказа най-изявен в близост до крепостната стена, докато в източна посока той почти изцяло е унищожен от изкопите за фундиране на църквата и гробовете от средновековния некропол, както и от преработването и насипването на терена при първите археологически разкопки, късните преправки и ремонти на църквата в началото на XX в. Направените наблюдения показват, че фортификационното строителство на обекта трябва категорично да се отнесе към ранновизантийската епоха[17] (обр. I – А; обр. II – А). Освен новооткритата обходна улица и подпорна стена към нея изцяло беше проучена бойна кула, предназначена да подсили отбраната на потерната, разположена на 10 м от нея. Установи се също така, че към тази потерна е имало помещение, където се е намирало стълбището, извеждащо към обходната улица (обр. II – А). Сигурното датиране на фортификационното строителство на обекта в VI-VII в. дава основание да определим неговите граници и функции. Несъмнено става въпрос за допълнително изградено укрепление към ранновизантийската крепост на хълма Царевец, което все още не е изцяло проучено (обр. I – А). То има площ 25 дка и крепостни стени от юг, запад и север, снабдени с пет бойни кули, две кули-кладенци и две порти. Във вътрешността на южната стена е изграден проход със стълбище, свързващо укреплението с крепостта. Северната стена все още не е разкопана, но ние направихме опит да установим нейното трасе, водещо към порта в западната стена на ранновизантийската крепост на хълма Царевец.[18] Самото укрепление се явява основен водоснабдителен комплекс на ранновизантийския град, разположен

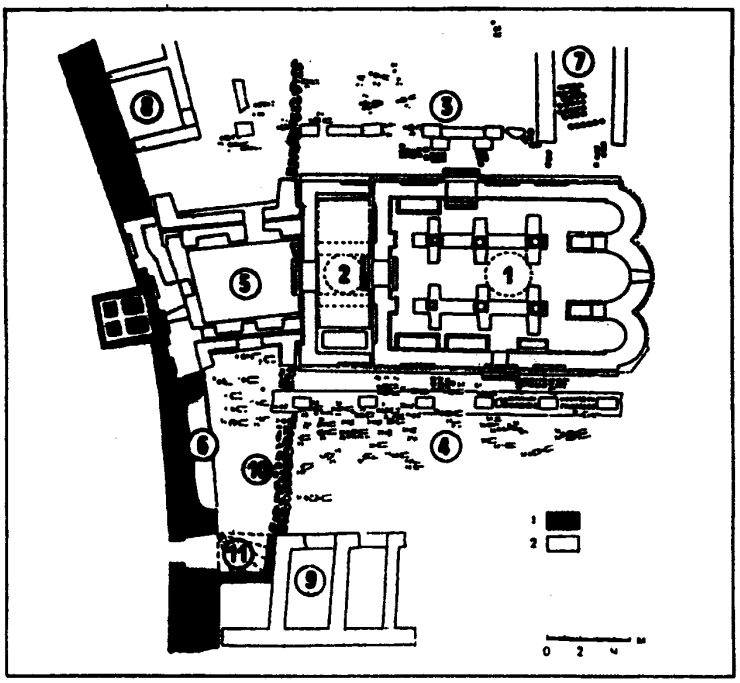

Обр.II. Общ план на църквата „Св. 40 мъченици". А. Ранновизантийска фортификация. Б. Средновековни сгради. 1. Наос. 2. Притвор. 3. Северни галерии. 4. Южни галерии. 5. Екзонартекс и Западна пристройка. 6. Западна оградна стена. 7. Източно крило. 8. Западно крило. 9. Южно крило. 10. Подпорна стена. 11. Боклучна яма.

Fig. II. General plan of the church „Forty Holy Martyrs". A. Early Byzantine fortification. B. Medieval build. 1. Naos. 2. Narthex. 3. North gallery. 4. South gallery. 5. Exonarthex and west annex. 6. West wall of the fence. 7. East wing. 8. West wing. 9. South wing. 10. Supporting wall. 11. Refuse pit.

на територията на В. Търново [19] (обр. I).

При нашите разкопки на терена около църквата не открихме следи от културен пласт с материали и находки от края на VII-XII в. Това показва, че нито една от основните сгради или съоръжения на обекта не могат да се отнесат към това време.

Над проследените дотук стратиграфски слоеве лежи пласт, в който са вкопани средновековни гробове, съдържащи като инвентар скъпи накити и останки от златосърмени дрехи, керамика и други находки от XIII-XIV в. (обр. VII, обр. VIII) и покриващи разрушената отчасти ранновизантийска крепостна стена. [20] Неговата дебелина е различна в отделните участъци, тъй като теренът е с изявен наклон към реката в посока изток-запад.

Площта от юг на църквата е преработена при предишните разкопки, поради което не открихме строителни нива, свързани с изграждането на крепостната стена, храма и сградите от комплекса. Разкрихме обаче 67 гроба от църковния некропол, една пета от които се намираха под стилобата на южната галерия (обр. II – 4). Голяма част от скелетите, най-вече в западния сектор, лежаха върху настилката на обходната улица, а някои дори върху останките на крепостната стена. Точно пред ранновизантийската потерна (където е било стълбището) се разчисти яма, в която имаше изхвърлени кости, черепи и тухли от средновековните гробове около църквата (обр. II – 11). Основите на екзонартекса и по-късната западна пристройка, както и на южното крило и западната оградна стена на комплекса, също стъпват върху полуразрушената ранновизантийска стена (обр. II – 5, 6, 8, 9).

Установихме няколко изменения на средновековния терен чрез съотнасянето на различните нива на основите на наоса, притвора и екзонартекса и издигнатата върху неговите фундаменти западна пристройка, южната и северна галерии, както и на южното и западно крило и според дълбочините на вкопаване на средновековните гробове (обр. II – 1-5, 8, 9) Тези различия показаха последователността в изграждането на отделните сгради в комплекса, което е свързано и с времето на функциониране и на некропола.

Наблюденията и изводите, направени при проучванията от юг на църквата, категорично се потвърдиха и при разкопките на терена от север, където бяха разкрити още 33 гроба. Така например, както скелетите от гробове с №№ 1', 2', 3', 4', 5', 73', 74', 75', 90', 91', 92', 93', 95' (обр. VI – 9), така и основите на екзонартекса са вкопани в настилката от ранновизантийската улица и ограничаващата я от изток подпорна стена. Някои от отбелязаните гробове, както и тези с №№ 77', 80', 81', също се оказаха затиснати от стилобатите и стъпките на първата и втората северни галерии. Много важно е да отбележим, че гробове с №№ 93' и 96' са разрушени при строежа на манастирските крила, а гроб № 100' остава под основите на т. нар. трапезария (Източно манастирско крило (обр. VI – 9).

За разлика от юга в северните квадрати, които до нашите проучвания не бяха разкопавани, локализирахме и разчистихме няколко строителни нива, свързани с разширяването на църквата в западна и северна посока, заедно с

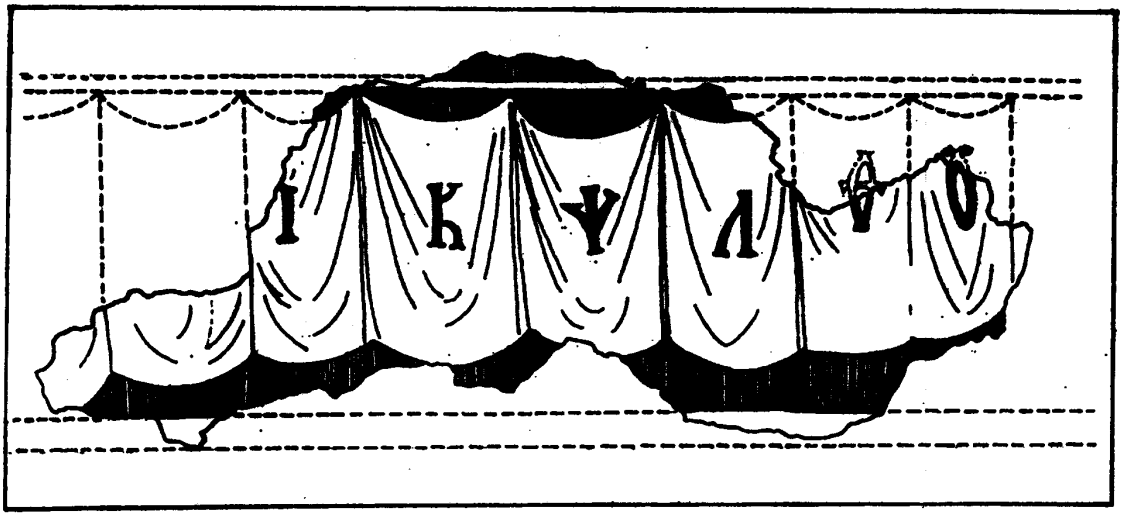

Обр. III. Графична рисунка на новооткрития стенопис от диаконикона на църквата „Св. 40 мъченици".
Fig. III. Drawing of the newly discovered mural painting from the Diaconicon of the church „Forty Holy Martyrs".

някои от нейните преустройства. В близост до северната стена на притвора се намират две бъркала, свързани с неговото преизграждане, а до тях неголямо струпване от дребни мраморни парчета, резултат от допълнителна обработка на декоративна архитектурна украса. Тези бъркала лежаха върху средновековния терен, който беше установен според горното ниво на основите на наоса. При изграждането на Първата северна галерия този терен е бил повдигнат чрез насип от пръст, който затиска хоросановите бъркала. В този насип е вкопан нейният стилобат, а върху него е положена тухлената й настилка.

Към строителството на екзонартекса се отнася дъното на друго бъркало, ситуирано при неговия североизточен ъгъл. Пред цялата северна фасада на църквата от източното крило (обр. II – 7) до западното крило (обр. II – 8) се проследи дебел слой разрушения – хоросан, тухли, стенописи, който покрива целия средновековен терен и намиращите се върху него изброени дотук по-ранни строителни нива. Този пласт запечатва ямите на 2/3 от гробовете от северната страна на църквата. В същия този насип е фундирана втората северна галерия и е монтирана нейната тухлена настилка. Това ново ниво съответства и на северния вход на издигнатата върху основите на екзонартекса западна пристройка.

От периода XV-XIX в. се разкри не особено дебел културен пласт, в който бяха разкопани 20 гроба от мюсюлманския некропол. Над него бяха разстлани строителни отпадъци от събарянето на църквата през 1913 г., запечатани от калдъръмената настилка, направена след нейното възстановяване.

Стратиграфските наблюдения на обекта очертават няколко особено важни извода по отношение на общата хронология на строежите в разглежданите сектори: 1. Най-напред се открояват неоспоримите данни, доказващи, че фортификационното строителство в приречната ивица се отнася към ранновизантийската епоха (обр. I – А). 2. Най-западните помещения на църквата (екзонартекс и западна пристройка), както и западното, южното крило и западната оградна стена са изградени върху разрушената и нефункционираща по това време ранновизантийска крепостна стена (обр. II – 5, 6, 8, 9) 3. В района на църквата няма културен пласт от края на VII-XII в. и останки от каквито и да е строежи от епохата на Първото българско царство и годините на византийското владичество, предшестващи строителството на самия храм, завършено според надписа в 1230 г. 4. Църквата е издигната преди сградите, разположени на запад, юг и север от нея – екзонартекс, западна пристройка, западно, източно и южно крило и страничните галерии (обр. II – 3, 4, 5, 7, 8, 9). 5. Гробовете от средновековния некропол са включени във времето между отделните строителни етапи на храма (обр. VI). Възникването на некропола отнасяме към втората половина на XIII в., преди строителството на манастира Великата лавра към средата на XIV в. В самия край на XIV в. или началото на XV в. около църквата отново се развива голям християнски некропол.

ЦЪРКОВНА АРХИТЕКТУРА И СТЕНОПИСИ

Нови интересни данни и материали постъпиха при разкопките на наоса, притвора и екзонартекса, западната пристройка и галериите на църквата. Тези резултати заедно със стратиграфските наблюдения и новооткритите 100 гроба от църковния некропол създават конкретни възможности да разграничим строителната история на църквата от последвалото нейно мащабно преустройство и издигането на манастира. В този аспект архитектурните наблюдения и новооткритите фрески позволяват с повече увереност да се преразгледа датировката на оцелялата в храма живописна украса. Изложението на всичко това ще следва по реда за всяка една от отделните части на църквата и впоследствие за сградите и съоръженията на манастирския ансамбъл.

НАОС. Най-важните данни се установиха след демонтажа на късните надстроявания, когато открихме външна ниша на западната фасада на наоса и цокълна стенописна украса в диаконикона, която беше свалена от реставраторите и пренесена в експозицията на музея [21] (обр. II – 1, обр. III). Южната и западна фасада наподобяват клетъчен градеж с фино обмазани с щукатура фуги. По този начин е била изградена и северната стена. Следователно външното декоративно членение на наоса и липсата на конструктивна връзка със стените на притвора показват, че първоначално църквата е имала само този план (без притвора). При новото разчистване на двете мраморни гробници, ситуирани край южната стена, се откриха фрагменти със скулптирана украса от техните капаци. Установи се, че подовото ниво в олтара и южния кораб е с 0,28 м по-високо, отколкото в останалата част на наоса. Стана очевидно, че стилобатите под колоните не са били свързани помежду си, както и с основите на църквата. Освен това според измерените подови нива и

височината на стилобатите се оказа, че последните са направени по-късно от стените на наоса, т. е. в друг строителен етап.

ПРИТВОР. Разграничени бяха два основни строителни етапа във функционирането на притвора, при което последният е останал с непроменено подово ниво (обр. II – 2). Първоначално притворът е бил допрян на фуга към съществуващия отпреди наос. От първия етап са запазени само основите и малка част от суперструкцията. Впоследствие притворът се е съборил и преизграден отново е имал фасадно членение от север, запад и юг. Останките от тухлени арки на западната вътрешна стена показват, че през този етап над притвора се е издигал неголям купол. (обр. II – 2). По-късно на западната фасада са били добавени още два пиластъра, оформящи три външни ниши. До южната стена е била изградена тухлена гробница, функционираща може би и през двата строителни етапа (обр. VI – 3).

Приведените нови данни от разкопките за строителната история позволяват да представим сигурна архитектурна възстановка на интериора на притвора след неговото преизграждане. Въз основа на нея беше направена цялостна реконструкция на неговата стенописна декорация, т. е. разгъвка на целия годишен календар по четирите вътрешни стени и свода на притвора. [22] Допускането на два варианта за разпределение на сцените от пълния годишен цикъл на календара в обема на притвора с купол или с цялостно полуцилиндрично засводяване е наложено от възможността за демонтаж на купола при по-късното преустройство на неговата западна фасада.

ПЪРВИ ГАЛЕРИИ. Изцяло разкопахме стилобата на първата северна галерия, който е напълно вкопан в терена и направен от зидани с глина ломени камъни (обр. II – 3). Пред самата галерия е имало портик, изграден със същите строителни материали, който е водел към северния вход на наоса. От първата южна галерия е бил запазен зидът до основата на южната стена на църквата, на който са стъпвали нейните вътрешни подпори. Двете ранни галерии са имали дървена конструкция и едноскатен дървен покрив по цялото протежение на наоса и притвора [23] (обр. II – 3, 4).

ЕКЗОНАРТЕКС. Установихме, че неговите основи са с 1 м по-дълбоки, а подовото му ниво с 0,60 м по-ниско, отколкото се смяташе досега (обр. II – 5). Въз основа на получените нови архитектурни данни направихме опит за пълна възстановка на външния вид и обем (обр. IV). Конструкцията на екзонартекса се е състояла от четири масивни контрафорса и големи аркирани отвори от север, запад и юг. Той е бил засводен и покрит с двускатен керемиден покрив с фронтони от изток и запад. [24] Откритите при архитектурните сондажи следи от фина фугировка и живопис по неговите вътрешни стени и по фасадите от север и юг доказаха, че той е бил изцяло фугиран, а по-късно и стенописван отвън и отвътре [25] (обр. IV).

ЗАПАДНА ПРИСТРОЙКА. Направените проучвания в тази част на църквата ни дадоха възможност да отбележим едно неизвестно преустройство на нейната западна стена [26] (обр. II – 5). Оказа се, че намиращата се тук галерия е била допълнително реконструирана,

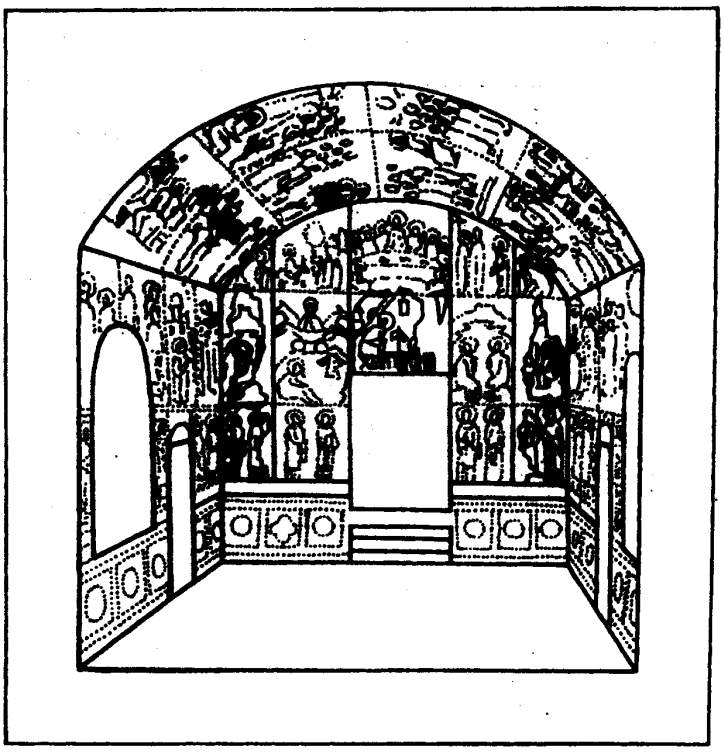

Обр. IV. Графична възстановка на стенописната декорация и вътрешния обем на екзонартекса на църквата „Св. 40 мъченици" – поглед на изток.

Fig. IV. The mural paintings and the interior of the exonarthex of the church „Forty Holy Martyrs" – reconstruction and wiew from west.

като нейното подово ниво е било значително повдигнато чрез преизграждане на носещите я две големи арки. Всъщност се установи, че при строежа на западната пристройка са използвани не само основите на северната и южна стена на разрушения екзонартекс, но и неговата почти изцяло запазена западна стена върху която е стъпвала първоначалната галерия (Обр. II – 5).

ВТОРИ ГАЛЕРИИ. Новите разкопки около вторите галерии от север и юг показват, че те не са изградени по-рано от западната пристройка. Независимо от различната им конструкция (от север с единични фундаменти под носещите стълбове, а от юг – непрекъснат стилобат), строителната им техника е една и съща, поради което те явно са строени едновременно върху трасетата на по-ранните галерии (обр. II – 3, 4).

МАНАСТИРСКИ СГРАДИ И СЪОРЪЖЕНИЯ

Други важни резултати от разкопките са пряко свързани с проблемите за изясняване плана на манастирския комплекс Великата лавра и архитектурата на неговите сгради и съоръжения: западно крило, западна оградна стена, южно крило, южно разширение на източното крило, т. нар. „крипта“ и параклиса в проучените сектори (обр. I – 1, 2, 3; обр. II – 6, 7, 8, 9). Всичко това, наред със стратиграфските наблюдения, позволи да изградим относителна хронология за строителството на различните манастирски сгради. От значение се оказват изводите по отношение на възможностите за цялостно очертаване на границите на манастирския комплекс, вътрешните и външни комуникации и функционалните връзки на църквата с отделните манастирски крила и дворове, както и мястото на Великата лавра в общата градоустройствена структура на столицата.

ЗАПАДНО КРИЛО. Неговите основи са фундирани в настилката на обходната улица и върху полуразрушената ранновизантийска крепостна стена. Входът на най-южното помещение на крилото се намира на едно и също ниво със северния вход на екзонартекса.

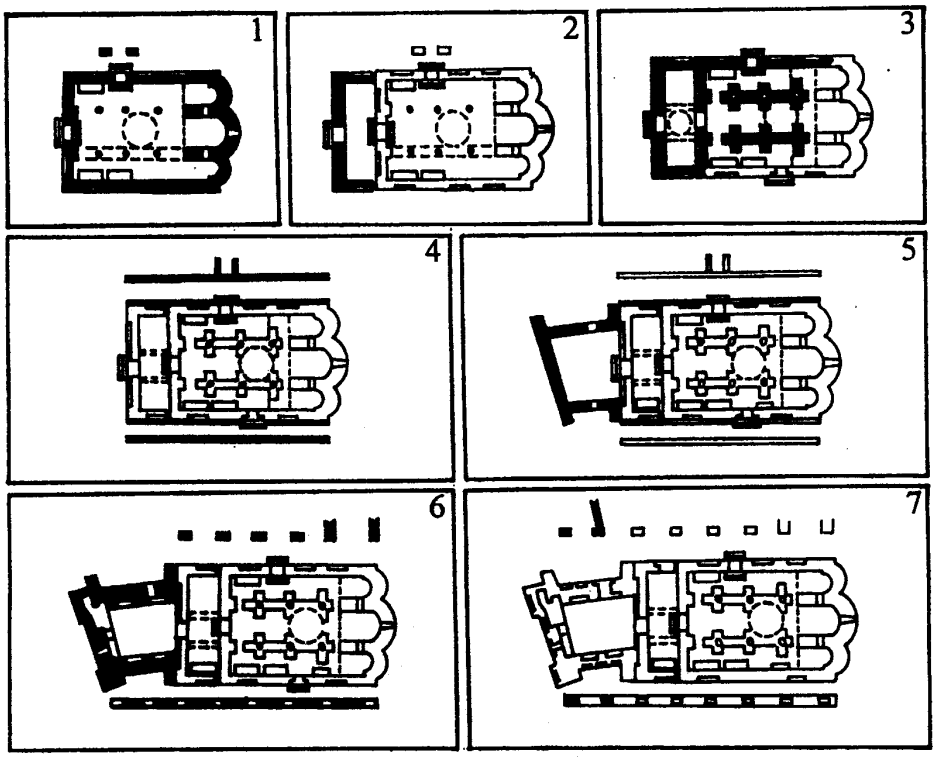

Обр. V. Периодизация и строителни етапи на църквата „Св. 40 мъченици“. 1. Първи период, първи етап. 2. Втори период, първи етап. 3. Втори период, втори етап. 4. Трети период, първи етап. 5. Трети период, втори етап. 6. Трети период, трети етап. 7. Четвърти период.

Fig. V. Periodization and built stages of the church „Forty Holy Martyrs“. 1. First period, first stage. 2. Second period, first stage. 3. Second period, second stage. 4. Third period, first stage. 5. Third period, second stage. 6. Third period, third stage. 7. Fourth period.

Насипването на терена при строежа на западната пристройка и втората северна галерия е довело до повдигането на прага на това помещение (обр. II – 8).

ЗАПАДНА ОГРАДНА СТЕНА. Два сектора от нея са запазеи северно и южно от западната пристройка. Стената е изградена върху останките от ранновизантийската крепостна стена и точно следва нейното трасе. Към оградната стена са били долепени западната стена на екзонартекса, цялото западно и южно крило и криптата. При строежа на западната пристройка прилежащият сектор от оградната стена е бил включен в новоизградената фасада (обр. II – 6).

ЮЖНО КРИЛО. Установихме съществуването на подпорна стена, конструктивно свързана със северозападния ъгъл на южното крило и югоизточния ъгъл на екзонартекса, която е терасирала терена в този участък (обр. II – 9, 10). При строежа на западната пристройка и втората южна галерия този терен е повдигнат чрез насипване, при което ненужната вече подпорна стена е била отчасти демонтирана.

ИЗТОЧНО КРИЛО. При разкопките в тази част на обекта (обр. II – 7) открихме гробове с №№ 85', 96', 97', 98', 99', 100', лежащи непосредствено пред западната фасада на крилото, на дълбочина до 1,20 м под неговата основа (обр. VI – 9). Открити бяха две хоросанови бъркала и две ями за гасене на вар, свързани най-вероятно със строежа на манастирското крило или основното преустройство на църквата. Тези строителни нива изцяло запечатват изброените по-горе гробове от църковния некропол.

СЕВЕРОЗАПАДЕН ЪГЪЛ НА МАНАСТИРА. При сондажите тук установихме, че долното засводено помещение на т. нар. крипта е било изцяло вкопано в терена, като прерязва една от металургичните пещи в този сектор (обр. I – 1). Няколко камъка от нейната суперструкция показват, че сградата е имала и надземен етаж. Портата на ранновизантийското укрепление, намираща се на няколко метра северно от сградата, със сигурност не е функционирала през времето на съществуването на манастира. При проведените разкопки в този сектор от А. Попов бяха открити гробове с монети на цар Тодор Светослав, които показват възможността да се очертае северната граница на средновековния некропол на църквата „Св. 40 мъченици".

ПАРАКЛИС. Редовните и спасителни разкопки, проведени тук по различно време, не можаха да открият с повече сигурност някоя от предложените по време на проучването работни версии[27] (обр. I – 3). Възможността за цялостно проучване на терена в този участък със сигурност би разширила този въпрос. Засега може да се лансира на първо място хипотезата, че става въпрос за жилищно-отбранителна кула, изградена в югозападния ъгъл на манастира. Не е изключено да се окаже, че тази сграда е била параклис с допълнително пристроен екзонартекс (или кула – камбанария).

Посочените наблюдения от проучените сгради от манастирския комплекс, съобразени с изводите за строителната хронология и датировка на стенописите на църквата, позволяват да се направят няколко по-цялостни заключения относно плановата схема и изграждането на отделните крила, съоръжения и дворове на манастира Великата лавра „Св. 40 мъченици".[28] По този начин се обособяват със сигурност северният участък с парадния вход на комплекса, от който започва трасето към главния северен вход на църквата (обр. VI). Така се откроява голям северен двор на манастира, половината от който все още не е проучен (обр. I – 2). От изток се намира трапезарията и стопански постройки, а в западното крило се разполага монашеското общежитие. В северозападния ъгъл попада сградата, която неправилно е определена като крипта, и още една недопроучена постройка, които изглежда са свързани с един и същ строителен замисъл (обр. I – 1).

Връзката на северния двор с южното крило на манастира се е осъществявала първоначално от запад, пред притвора, а впоследствие през северния и южен вход на екзонартекса (обр. II – 5). Не случайно достъпът към южното крило е бил значително по-ограничен, тъй като най-вероятно в него е резидирал самият игумен. На този етап от разкопките може да се допусне наличието на втори южен (външен двор), простиращ се до сградата с неустановено предназначение – жилищно-отбранителна кула или параклис (обр. I – 3).

ПЕРИОДИЗАЦИЯ

Резултатите от новите разкопки едва сега позволяват с по-голяма увереност да разкрием строителната история на църквата „Св. 40 мъченици". Цел на този етап от проучванията е да се осветли животът и историята на средновековния храм, използвайки всички новооткрити и запазени данни за архитектурата, стенописите, стратиграфията, находките и писмените извори, като се предложи нова периодизация и датировка[29] (обр. V).

ПЪРВИ ПЕРИОД

Първи строителен етап. При първоначалното си изграждане църквата се е състояла само от сегашния наос (обр. V – 1). Тя е била трикорабна, триапсидна, без изявен отделен притвор. Църквата е имала фасадно членение – по три ниши от север и юг, а на западната фасада – две ниши отстрани на входа. Друг вход е имало от север, пред който са били изградени стълбище и засводен монументален портик с тухлени стълбове и настилка от мраморни плочи. За архитектурния тип на църквата няма категорични данни, тъй като стилобатите под колоните се явяват резултат на по-късното преизграждане на наоса. Най-вероятно изглежда предположението, че тя е била кръстокуполна по подобие на съществуващите вече църкви в Царския дворец и Патриаршията на Царевец. В разделителните зидове между апсидите са оставени тесни входове за връзка с протеизиса и диаконикона. Мраморната настилка от олтара е продължавала и в южния кораб, в западния край на който са вкопани две гробници, изградени от дебели мраморни плочи. В останалата част на наоса подовото ниво е било по-ниско в сравнение с олтара и южния кораб. От южната междуапсидна стена до срещуположния пиластър на западната стена е оформено стъпало, свързващо по-високото пространство около гробниците с централния и северен кораб. Над мраморните гробници със сигурност са стояли царски ктиторски или надгробни изображения

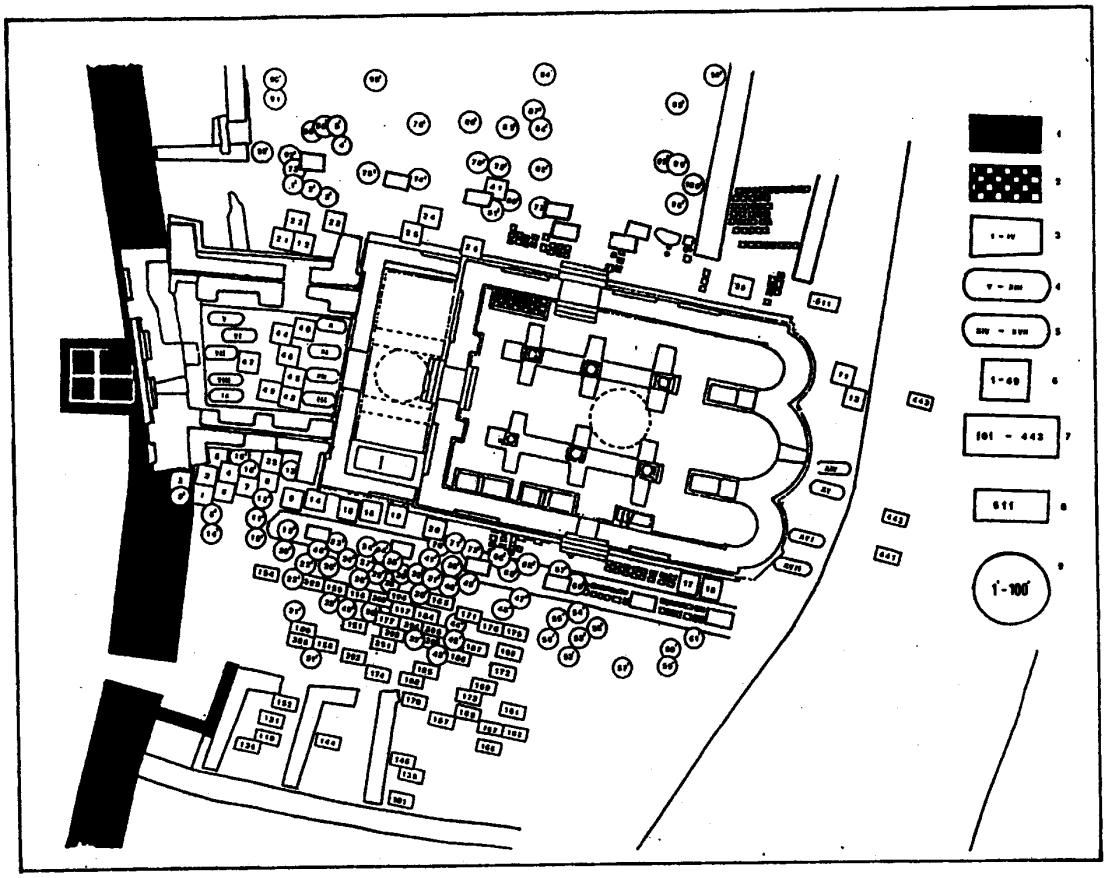

Обр. VI. План-схема на средновековния некропол около църквата „Св. 40 мъченици". 1. Ранновизантийска крепостна стена. 2. Гробница разкопана през 1877 г. 3. Гробници в Наоса и Притвора. 4. Гробове, проучени от М. Москов. 5. Гробове, проучени от Б. Филов и Й. Господинов. 6. Гробове, проучени от В. Вълов. 7. Гробове, проучени от А. Попов. 8. Гроб, проучен от К. Дочев и М. Робов. 9. Гробове, проучени от К. Тотев.

Fig. VI. Plan-scheme of the medieval necropolis round the church „Forty Holy Martyrs". 1. Early Byzantine fortified wall. 2. Tomb, discovered in 1877. 3. Tombs in the Naos and Exonarthex. 4. Tomb, discovered from M. Moscov. 5. Tomb, discovered from B. Filov and I. Gospodinov. 6. Tomb, discovered from V. Valov. 7. Tomb, discovered from A. Popov. 8. Tomb, discovered from K. Dochev and M. Robov. 9. Tomb, discovered from K. Totev.

от първото стенописване на наоса. Към този първи живописен пласт най-сигурно принадлежи цокълната драпирана украса с едри калиграфски букви в диаконикона (обр. III).

Изграждането на наоса и представителните мраморни гробници в специално повдигнатото за целта подово ниво на южния кораб със сигурност показва, че още в самото начало сградата е замислена и проектирана като царска фамилна църква-гробница, чието окончателно завършване през 1230 г. е отбелязано в ктиторския надпис на цар Иван Асен II (обр. VI – 2, 3).

През първия период църквата „Св. 40 мъченици" е царска фамилна гробница и според своя характер надали е била издигната самостоятелно извън крепостните стени на столичния Търнов. Ето защо Ат. Попов откри около храма сгради от голям архитектурен комплекс. Използвайки сведенията в житието на сръбския архиепископ св. Сава, че църквата се е намирала в манастир, изграден лично от цар Иван Асен II, проучвателят обяви, че именно това са останките от царската Велика лавра „Св. 40 мъченици", отбелязана в изворите, отнасяйки обаче нейното строителство в края на XI-XII в.

Освен новоразкритите сгради от комплекса, около храма по различно време са проучени над 200 гроба от голям светски некропол (обр. VI). Той заема изцяло площта на северния и южен двор, като гробовете са изкопани непосредствено до самите зидове и пред входовете на някои от помещенията (обр. VI). Този некропол безспорно повдига съмнения спрямо точността на сведенията в сръбските извори, тъй като неговото разполагане в цялото вътрешно пространство на комплекса не оставя възможности за нормалното функциониране на манастира. Наличието на такъв голям брой светски гробове не съответства и на характера на предполагаемия манастир, особено като имаме предвид, че той според историческите данни е бил царска Велика лавра. Очевидно теренът около църквата е използван за представителен столичен некропол (обр. VI). В тази насока трябва да се отбележи и липсата на голям притвор в първоначалния план на църквата, който е необходим и задължителен за всеки манастирски католикон. Явно е, че в случая не може да се говори за изграждането на манастир още по времето на цар Иван Асен II. В този смисъл е логично да се мисли, че около църквата „Св. 40 мъченици" с гробниците на царската фамилия са били изградени жилищни крила, оформящи голямо владетелско имение.

ВТОРИ ПЕРИОД

Първи строителен етап. Царската гробнична църква вече променя своя характер, тъй като през втората половина на XIII в. около нея възниква и се развива голям светски некропол (обр. VI). Тогава към основния план на църквата е пристроен притвор (обр. V – 2). Не е сигурно, че гробницата до южната стена е изградена и съществувала едновременно с този притвор.

Втори строителен етап. Основното преизграждане на църквата през втория период е наложено от събарянето почти до основи на големи части от северните и западните стени на наоса и притвора (обр. V – 3). Най-значителни са преустройствата в наоса, където допълнително са изградени два самостоятелни кръстовидни стилобата под колоните, при което колоната с цар Иван-Асеновия надпис е поставена в северозападния ъгъл. Сега вече църквата със сигурност има кръстокуполен обем, като подкуполният барабан е издигнат върху първите четири колони от изток. Подовото ниво в южния кораб е подравнено с това в централния и северния и застлано с каменни плочи, докато тухлената настилка в предолтарното пространство (от източната двойка колони до междуапсидните стени) е малко по-високо. Едно стъпало над нея са мраморните плочи в олтара, чиято преграда е била опряна на междуапсидните стени. Притворът е цялостно преизграден върху старите основи, като е запазено същото подово ниво и фасадните ниши от север и юг. На западната фасада е оформена широка ниша, ограничена при ъглите с пиластри, в средата на която остава западният вход. Притворът е с полуцилиндричен свод, като в средата (на тухлени арки) се е издигал купол.

Вторият период на църквата е свързан с функционирането ѝ като представителен градски храм, около който се погребват изтъкнати хора от столичния елит, военни от висок ранг, както и граждани, отличили се с особени заслуги (обр. VI). Проучените тук многобройни гробове на мъже, жени и деца с богат инвентар, характеризират един от най-големите и представителни некрополи на Търновград (обр. VII; обр. VIII). Изглежда, че през този период сградите от царското имение край църквата са изоставени и разрушени, а двата обширни двора около нея са използвани само за погребална площ.

ТРЕТИ ПЕРИОД

Първи строителен етап. Този период е свързан с изграждането на манастир около църквата „Св. 40 мъченици", малко преди

средата на XIV в., при което изглежда по-големи части от площта на некропола временно спират да се използват (обр. V – 4). Като главен манастирски храм-католикон, църквата няма значителни промени, с изключение на някои поправки по западната фасада на притвора, при които са добавени още два пиластъра отстрани на входа. По този начин от голямата ниша се получават три по-малки, средната от които се намира над входа. Не е изключено тогава куполът над притвора да е бил демонтиран и покритието да е възстановено изцяло като сводово.

В този етап манастирският храм е стенописван. От тази живопис върху западната стена на наоса са се запазили три сцени от втория регистър. Над входа е разположено „Успение Богородично", фланкирано от юг и север със

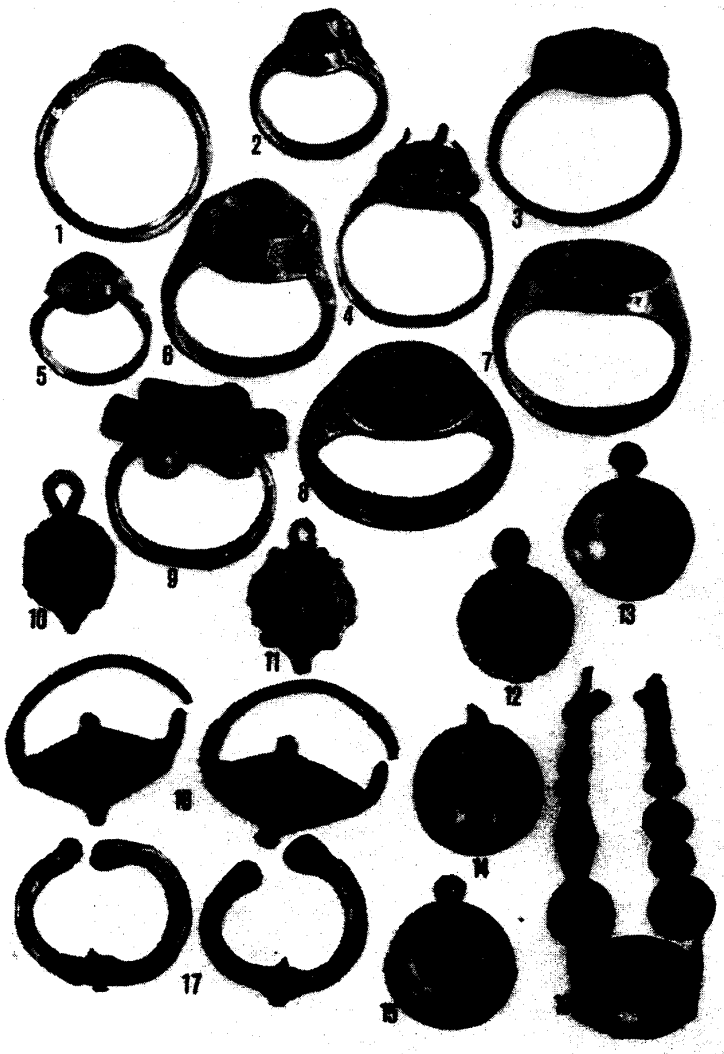

Обр. VII. Част от накитите, открити при последните разкопки на църковния некропол. 1.Златен пръстен от гроб № 2' (открит през 1992 г.). 2. Златен пръстен от гроб № 91' (открит през 2000 г.). 3. Сребърен пръстен от гроб № 28' (открит през 1993 г.). 4. Златен пръстен от гроб № 73' (открит през 1995 г.). 5. Златен пръстен от гроб № 100' (открит през 2000 г.). 6. Златен пръстен от гроб № 98' (открит през 2000 г.). 7. Златен пръстен-печат от гроб № 95' (открит през 2000 г.). 8. Златен пръстен-печат от гроб № 1' (открит през 1992 г.). 9. Златен пръстен с антична гема от гроб № 76' (открит през 1995 г.). 10. Сребърно копче от гроб № 41' (открит през 1993 г.). 11, 12, 13. Сребърни копчета от гроб № 91' (открит през 2000 г.). 14, 15. Сребърни копчета от гроб № 73' (открит през 1995 г.). 16. Златни обеци от гроб № 28' (открит през 1993 г.). 17. Златни обеци от гроб № 73' (открит през 1995 г.). 18. Низ от полускъпоценни камъни и мъниста от гроб № 42' (открит през 1994 г.)

Fig. VII. A part from the adorments discovered from the last excavations in the church's necropolis. 1. Golden ring from tomb № 2' (discovered in 1992). 2. Golden ring from tomb № 91' (discovered in 2000). 3. Silver ring from tomb № 28' (discovered in 1993). 4. Golden ring from tomb № 73' (discovered in 1995). 5. Golden ring from tomb № 100 (discovered in 2000). 6. Golden ring from tomb № 98' (discovered in 2000). 7. Golden seal ring from tomb № 95' (discovered in 2000). 8. Golden seal ring from tomb № 1' (discovered in 1992). 9. Golden ring with antique geme from tomb № 76 (discovered in 1995). 10. Silver button from tomb № 41 (discovered in 1993). 11, 12, 13. Silver buttons from tomb № 91' (discovered in 2000). 14, 15. Silver buttons from tomb № 73 (discovered in 1995). 16. Golden earings from tomb № 28' (discovered in 1993). 17. Golden earings from tomb № 73 (discovered in 1995). 18. String with semi-preciious stones and beads from tomb № 42' (discovered in 1994).

сцените „Сънят на Яков“ и „Старозаветна троица“. От първия живописен слой е останал само стенописът от диаконикона (обр. III). Тъй като мраморните гробници в наоса са използвани вторично, най-вероятно е ктиторските и надгробни изображения да са били променени. Към такова предположение насочва и новоизградената малка тухлена гробнична камера в южния кораб. В притвора е бил поместен пълният календарен цикъл, при което нишите на западната фасада на наоса са запълнени. [30] Тухлената гробница до южната стена също предполага наличието на определен сектор за конкретни надгробни изображения. По цялата дължина на църквата пред северната и южна фасади са изградени открити галерии с дървена конструкция.

Втори строителен етап. Около средата на XIV в. от запад на църквата е построен голям засводен екзонартекс (обр. V – 5). Той е фугиран отвътре и отвън с фина щукатура по подобие на цялата църква. Малко по-късно екзонартексът е бил изцяло живописван. Стенописите включват запазената цокълна украса върху западната и северна стена и следните образи и сцени от първия и втори регистър на източната стена: две двойки монашески изображения в цял ръст, Пророк Илия, хранен от гарвана,

Обр. VIII. Череп от гроб № 91' със златосърмен текстил и златни халки (Етап от микроразкопките на Ив. Чокоев в Лабораторията за консервация и реставрация при РИМ – В. Търново).
Fig. VIII. Skull from tomb № 91' with gold-thread textiles and golden rings, Stage of the microexcavations of I. Tchokoev in the Laboratory for conservations and restauration of the Regional Historical Museum in Veliko Tărnovo.

Видението на Прокъл и Посещението на св. Антоний Велики при Павел Тивейски (обр. IV). Фасадите са имали стенописван цокъл от север и юг и керамопластична украса.

Трети строителен етап. Във втората половина на XIV в. е извършено основно преизграждане на екзонартекса, който е бил съборен до 1 м над основите по неизвестни засега причини. Върху неговите стени и допълнително долепени към тях дълбоки основи отвътре и масивни пиластри е построена нова сграда с подобен план – западната пристройка, която е изпълнявала същите функции (обр. V – 6). Тя има сводово покритие и кула-камбанария на западната стена. Новоизграденият екзонартекс [31] е останал без стенописна украса, най-вероятно поради липса на време. Дървените галерии от двете страни на наоса и притвора са демонтирани и на тяхно място са изградени нови с масивни каменни фундаменти.

През третия период църквата е включена в плана на новоизградения манастир, отбелязан за пръв път около 1359-1360 г. в житието на св. Теодосий Търновски като Велика лавра „Св. 40 мъченици". Тогава са построени екзонартекс, западното манастирско крило и т. нар. крипта, западната пристройка и галерии, а сградата от изток и южното крило са функционирали като трапезария и игуменарница (обр. I – 1, 2; обр. II – 5, 7, 8, 9). Некрополът в предишните си граници вече не съществува. Наличието на царски надгробни плочи с надписи и скулптирани капаци на саркофази показват, че гробниците в църквата се преизползват, като освен това се изграждат и нови в наоса и притвора. През втората половина на XIV в. вече може със сигурност да се твърди, че в манастирския ансамбъл отново се погребват членове на царската фамилия, потомци на славната Асенева династия. [32]

ЧЕТВЪРТИ ПЕРИОД

След превземането на Търновград през 1393 г. манастирът престава да съществува и изглежда е изоставен. Църквата, включваща наос, притвор, западна пристройка и галерии, обаче продължава да действа, като са правени някои малки преизграждания и ремонти (обр. V – 7). Възобновява се традицията за използването на терените около църквата за погребална площ, като около нея отново се развива голям некропол, който съществува от края на XIV-XV в. някъде до средата на XVII в. Гробовете са разположени от всички страни на храма, както и в неговата вътрешност, особено в западната пристройка, която в този късен период наистина придобива характера на мавзолей (обр. VI – 4). Най-вероятната причина за изоставянето на некропола е събарянето на църквата „Св. 40 мъченици", при което почти до основи е разрушена северната, а отчасти южната и източната стена на наоса, включително куполът, сводовете и галериите.

Посочените накратко наблюдения и изводи от археологическите разкопки представят църквата „Св. 40 мъченици" и манастира Великата лавра в по-различна светлина от наложената досега представа за тях. Всъщност през този последен етап (1992-2000 г.) от дългогодишните изследвания на обекта окончателно беше проучена само църквата, включваща наос, притвор, екзонартекс, западна пристройка и галерии. Работата в прилежащите части от манастирските крила доведе до значителни корекции и абсолютно нови моменти към плана на комплекса, а стратиграфските наблюдения коренно промениха цялостната датировка и периодизация на всички открити сгради и съоръжения. Новите данни по отношение плана, обема и строителните етапи на храма и комплекса около него показват, че при продължаване на проучванията на архитектурата, стенописите и стратиграфията ще се предложат още по-големи възможности за окончателното изясняване на основните проблеми и на второстепенните спорни въпроси, свързани с тяхната история. В този смисъл е наложително да се доведат докрай започнатите разкопки на манастира, където около 2/3 от неговата територия все още не е проучена. Не е установен обхватът и границите на средновековния некропол. Не са уточнени възможностите за съществуване и на други манастирски сгради в южна посока.

Предвид дългоочакваното експониране на целия комплекс е необходимо всички проблеми за допроучването на обекта най-сетне да бъдат конкретизирани и открито поставени. Не е решен и въпросът за демонтажа на надстрояванията върху средновековните стени на църквата, за да се открие запазената оригинална архитектура на храма. Засега категорично мнение можем да изразим само по отношение на разкопките в църквата, чиято вътрешност най-сетне е изцяло и със сигурност проучена. Не стоят така нещата с терените непосредствено извън двете странични галерии и секторите северно и южно от тях, които несъмнено ще бъдат засегнати при бъдещи консервационно-реставрационни работи на църквта, тъй като точно тук са съсредоточени гробове със скъп инвентар от средновековния некропол – златни и сребърни накити, пръстени-печати и останки от златосърмено облекло (обр. VII; обр. VIII). Ето защо е необходимо преди всичко изцяло да се

изчерпят културните напластявания в обсега на предвиждания проект за изграждане на защитно покритие на храма.

Именно поради тези причини консервацията, реставрацията и бъдещото експониране на целия обект, а не само на църквата „Св. 40 мъченици" (която е неделима част от манастирския комплекс), и тяхното естествено вписване в архитектурния облик и планова схема на старата столица Търновград в най-пълна степен зависят от по-скорошното завършване на археологическите разкопки на Великата лавра „Св. 40 мъченици".

[1] През първия археологически сезон на проучванията научен консултант беше проф. Д. Овчаров, а през следващите две години – ст. н. с. М.Ваклинова. Впоследствие разкопките и демонтажните работи се обвързаха с няколко конкурсни програми за реставрация и експониране на обекта. В самото начало на проучванията се проведе национална научна конференция, на която бяха изнесени 35 доклада и научни съобщения от историци, архитекти, археолози, изкуствоведи, антрополози и реставратори. Първоначалните резултати от новите разкопки се коментираха само в докладите на Д. Овчаров, К. Дочев, К. Тотев, Ив. Чокоев, Д. Косева и М. Робов. Вж.: **Й. Алексиев.** „Национална научна конференция „Църквата „Св. 40 мъченици" и манастирът „Великата лавра" – проучване, проблеми, бъдеще." – Годишник на музеите в Северна България, XX, 1994, 205-208.

[2] **М. Робов.** Проучвания на Великата лавра „Св. 40 мъченици". – Археологически открития и разкопки (1992-1993). В. Търново, 1994, 106-107.

[3] Разкопките в този сектор продължиха само през 1992 г. и не са отчетени самостоятелно пред средновековната секция. Така остана недовършен напречният профил в северния двор на комплекса.

[4] **М. Робов, К. Дочев.** Проучвания в църквата „Св. 40 мъченици" във В. Търново. – АОР, 1994. Смолян, 1995, 142-143. К. Дочев прекъсна участието си в проучванията от 1994 г.

[5] Това са колегите Д. Косева, уредник в отдел „Християнско изкуство", Е. Дерменджиев, уредник в отдел „Археология", Ив. Чокоев, зав. Лаборатория за консервация и реставрация при РИМ – В. Търново, и М. Станчева – реставратор.

[6] **К. Тотев, Ив. Чокоев.** Разкопки на църквата „Св. 40 мъченици" – АОР, 1992-1993. В. Търново, 1994, 105-106.

[7] Пак там.

[8] Резюмето на отчета за разкопките през тази година не е отпечатано по неизвестна причина в тома за Археологическите открития и разкопки през 1994 г. Новооткритите гробове през този сезон са отбелязани в отчета за следващия археологически сезон. – Вж.: **К. Тотев, Ив. Чокоев.** Разкопки в църквата „Св. 40 мъченици" във В. Търново. – АОР, 1995. С., 1996, с. 94.

[9] Пак там, 94-95.

[10] Протоколите от комисиите за щетите от наводненията са изпратени в НИПК, както и са включени в нашата полева документация.

[11] **К. Тотев, Е. Дерменджиев.** Спасителни разкопки в южния сектор на манастира Великата лавра във В. Търново. – АОР за 1999 г. (под печат).

[12] Тогава в разкопките се включиха и С. Александрова от АИМ при БАН, филиал В. Търново, и П. Караилиев от АМ в гр. Раднево.

[13] В настоящата работа не включвам историята на предишните археологически проучвания на църквата и манастира. На тях съм посветил няколко специални публикации в цитираната по-долу литература. – Вж. бележки №№ 14, 19, 20, 24, 28.

[14] Последните разкопки през есента на 2000 г. внесоха само известни уточнения и допълнения спрямо предложената от нас обща стратиграфска картина, но значително обогатиха основните изводи по отношение планировката и границите на средновековния некропол. Открити са нови 17 гроба, 6 от които са с изключително богат инвентар (4 златни пръстена, обеци, игли, копчета и останки от златосърмено облекло). Без всякакво съмнение некрополът обхваща площта на север от църквата, където теренът въобще не е проучван.

[15] **К. Тотев, Ив. Чокоев, Е. Дерменджиев.** Църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново според последните археологически разкопки (предварително съобщение). – Труды VI Международного Конгресса славянской археологии 26-31.08.1996. Новгород. 4, Москва, 1998, 104-117.

[16] **Ив. Чокоев, М. Станчева.** Към въпроса за поселищния живот през тракийската епоха на територията на Велико Търново (По данни от разкопките на църквата „Св. 40 мъченици" и некропола към нея през 1992-1995 г.). – Известия на археологическия музей Велико Търново, XIV, 1999, 50-70.

[17] **К. Тотев, Е. Дерменджиев.** За датировката на крепостните стени край р. Янтра във Велико Търново. – Известия на Националния исторически музей. I., 263-273 (под печат).

[18] **Е. Дерменджиев.** Към фортификацията на ранновизантийското укрепление край р. Янтра във Велико Търново. – ИИМВТ, XV, 2000 (под печат).

[19] **К. Тотев, Е. Дерменджиев.** За функциите на ранновизантийското укрепление край р. Янтра във Велико Търново. – ИИМВТ, XII, 1997, 143-155.

[20] **К. Тотев, Ив. Чокоев.** История на проучването на некропола на търновската църква „Св. 40 мъченици". – ИИМВТ, XI, 1996, 165-174; Некрополът на църквата „Св. 40 мъченици"; проучвания, проблеми, перспективи. – Българистични проучвания. Т. 3. Велико Търново, 1998, с. 251-256; **Ив. Чокоев, К. Тотев.** Сеновая могила из некрополя церкви „Св. Сорок мучеников" в Велико Тырново. – Byzantinoslavica, LIX, (1998), 113-124; **К. Тотев.** СѢNOEЪ златен пръстен-печат от търновската църква „Св. 40 мъченици". – Старобългаристика, XXII (1998), 3, 97-108; **Ив. Чокоев.** Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново (проучвания 1992-1993). – ИИМВТ, XIII, 1998, 282-296.

[21] **Д. Косева.** Новооткрит стенопис в диаконикона на църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново. – Старобългаристика, XXIII (1999), 2, 30-40.

[22] **Д. Косева, Е. Дерменджиев.** Реконструкция на стенописния календар от притвора на църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново. – Археологически вести, 1999, 4, 33-38.

[23] **К. Тотев, Е. Дерменджиев.** Новооткрити галерии на църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново. – Археологически вести, 1999, 4, 26-32.

[24] **К. Тотев, Е. Дерменджиев.** Нови данни за архитектурата на екзонартекса на църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново. – Трудове на катедрите по история и богословие на Шуменския университет „Константин Преславски". 2. Шумен, 1998, 81-104.

[25] **К. Тотев, Д. Косева.** Нови данни за стенописите от екзонартекса на църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново. – ИИМВТ, XIII, 1998, 226-252.

[26] **Е. Дерменджиев.** За едно неизвестно преустройство на Западната пристройка на църквата „Св. 40 мъченици" в Търнов. – ИИМВТ, XIV. 1999, 115-129.

[27] **К. Тотев, Е. Дерменджиев.** Спасителни разкопки в южния сектор на манастира Великата лавра във В. Търново. – АОР за 1999 г. (под печат).

[28] **К. Тотев, Е. Дерменджиев, Д. Косева.** Екзонартексът на църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново. – Минало, 1998, 3, 25-45.

[29] Пак там; **К. Тотев, Е. Дерменджиев, Д. Косева.** Наосът и притворът на търновската църква „Св. 40 мъченици" (архитектура, живопис, периодизация). – Минало, 1999, 4, 23-49; **Д. Косева, К. Тотев.** Стенописите от наоса и притвора на търновската църква „Св. 40 мъченици" в светлината на последните проучвания. – ИИМВТ, XIV, 1999, 200-229.

[30] В момента съществува голяма вероятност в запълнения фасаден люнет над западния вход на притвора да се е запазила стенописната украса с патронната сцена на храма. При последните разкопки направихме отново официални постъпки до НИПК за демонтиране на остатъчната живопис от свалената сцена Видението на Прокъл и отстраняване на пълнежа на люнета.

[31] Западната пристройка досега неправилно беше определяна като мавзолей, поради откритите при предишните разкопки в нейната вътрешност християнски гробове. Оказва се обаче, че половината от тези гробове (проучени от В. Вълов) са изкопани преди изграждането не само на Западната пристройка, но и на по-ранния от нея екзонартекс. Останалите гробове (проучвани от М. Москов) се отнасят към XVI-XVII в.

[32] **Н. Овчаров.** За правилното разчитане на търновския надгробен надпис на църквата „Св. 40 мъченици" (по повод на една хипотеза). – Археология, 1995, № 1, 46-52.

„The Forty Holy Martyrs" Tsar's Church and The Monastery The Great Lavra In The Capital Turnovo

(THE REZULTS FROM THE LATEST ARCHAEOLOGICAL EXCAVATION WORKS)

Constantin TOTEV

(Summary)

The artical presents the basic results from the latest excavation works, that were carried out during the period 1992-2000. The most important points of stratigraphical scale of the archaeological site are described as well as the architecture and the murals in the church and on some of the monastery buildings. On the basis of all that we suggest a new building periodization of the church and the complex The Great Lavra „Forty Holy Martyrs".

First period: The church, built in 1230, consisted of a naos only and was used as a Royal family burial site by the dynasty of the Assens. A small part of the original frescoes in the southern apse has survived from that period (Fig. V – 1).

Second period; To the naos a narthex was appended and a sirable burial site for the laity emerged around the church. Later a thorough restructuring was carried out in which stylobates for the colonnade in the naos were built, as well as a dome over the narthex (Fig. V – 2, 3).

Third period; In the 14th century the monastery complex the Forty Holy Martyrs' Great Lavra was established around the church. It was patronized by the last kings in Tărnovo. In this period, new aisles were added to the northern and southern parts and the walls of the church were painted again. Three scenes in the naos and part of the calendar in the narthex have survived to date. A little later the exonarthex was added whose interior was painted with monastic scenes and images. Cousequently the exonarthex was converted into a massive extention building to the west and to the south and North of the church new aisles were added (Fig. V – 4, 5, 6).

Fourth period: From the beginning 15th until mid 17th century the church was used as a parish chapel and a big local cemetery spang out around it (Fig. V – 7).

Научни съобщения

Нови наблюдения върху червенофигурните арибаловидни лекити от некропола на Аполония. Колекция от НАМ

Мария Чонгарска

В некропола на Аполония, където лекитите заемат важно място в погребалните обредни практики, типът III „СКУАТ", познати още като арибаловидни лекити, са представени с най-голям брой екземпляри. Те са от всички различни варианти, засвидетелствани в атическото производство от V и IV в. пр. Хр. С редки изключения размерите им са различни от малките или средните и позволяват да се проследят ясно всички фази от развитието на формата през този период [1]. Арибаловидните лекити с яйцевидно, издължено и стеснено в долната си част тяло са най-фините, предназначени за по-богата украса [2].

Относно декоративния репертоар на червенофигурните арибаловидни лекити от некропола на Аполония, главно място сред сюжетите заемат Ерос и жени, следвани от женски бюстове. Сцените, иконографският тип и техническото изпълнение на тези лекити ги отнасят към 2-3/4 на IV в. пр. Хр. [3]

Ателиетата от IV в. пр. Хр. са представени с екземпляри, които често са много фино изработени, и художниците са използвали полихромия позлата и добавяне на релефни детайли (техника „барботино"). Представители са художниците на Ферара и Черния тирс. Най-многобройни са арибаловидните лекити от групата на Дебелото момче, която е била доста популярна в цяла древна Тракия [4].

Въз основа на наблюденията върху арибаловидните лекити с червенофигурна украса, данирани от М. Рехо от около средата – 3/4 на IV в. пр. Хр., се отделят 2 основни групи според сюжета на фриза:

I. Червенофигурни арибаловидни лекити с Ерос и жени.

I. 1. Червенофигурни арибаловидни лекити с Ерос и жени и лотосови цветове и пъпки като елемент от украсата.

II. Червенофигурни арибаловидни лекити с 2 женски глави в профил.

Тези две групи включват екземпляри, различаващи се и по цвета на глината, получен след нейното изпичане – оранжева, розова, бежова (светло и тъмно) и сива (горяла). Различията в цвета биха могли да се дължат на различни фактори: температура на изпичане, среда на изпичане (с кислород или в негово отсъствие), физико-химичен състав на глината, респ. различни находища, производствени центрове.

При червенофигурните арибаловидни лекити с една и съща датировка и сюжет на фриза, но различен цвят на глината се забелязват известни различия в елементи от украсата върху шията, раменете, под фигуралния фриз и дръжката.

I. ЧЕРВЕНОФИГУРНИ АРИБАЛОВИДНИ ЛЕКИТИ С ЕРОС И ЖЕНИ

При екземплярите с бежов цвят на глината (5 на брой), когато върху шията има мотив с езичета, под дръжката се среща композиция от палмети и ластари. Изключение прави един лекит, датиран от средата – 3/4 на IV в. пр. Хр. , при който шията липсва [5]. Върху нея е твърде вероятно да е имало мотив с йонийска кима, тъй като палметата под дръжката е само една. Схемата с йонийската кима върху шията и една палмета под дръжката е комбинация, която се среща засега само при червенофигурните арибаловидни лекити с бежов цвят на глината, независимо от сюжета на фриза. Представители са съдове, датирани от средата – третата четвърт на IV в. пр. Хр. инв. № 7741, 8539, 7174 [6]. Еквивалентите им, но от светлооранжева глина (3 на брой), върху шията без изключение имат мотив с езичета, а под дръжката композиция от една палмета и ластари.

I. 1. Червенофигурни арибаловидни лекити с Ерос и жени и лотосови цветове и пъпки като елемент от украсата.

Лотосовите цветове и пъпки са мотив, който се среща главно върху раменете на разглежданите лекити. Изключение прави един от светлооранжева глина от общо 8 на брой, датиран от около средата на IV в. пр. Хр. При него

той е разположен върху шията, а върху раменете няма украса [7]. Останалите върху шията имат мотив с езичета. При съдовете от светлооранжева глина лотосовите цветове и пъпки са ориентирани надясно без изключения.

Лекитите с бежов цвят на глината са общо три на брой. Един е от бежова, вторият от светлобежова, а третият от сива (горяла) глина, но вероятно е била със светлобежов цвят преди горенето. При всички мотивът се състои от две ленти лотосови цветове и пъпки едни срещу други или срещащи се в средата. Може да се предположи, че първоначалният цвят на глината на горелия съд е бил светлобежов по конфигурацията на мотива с лотосовите цветове и пъпки. Той е идентичен с този на лекита от светлобежова глина. При единствения екземпляр с розов цвят на глината мотивът представлява съчетание от йонийска кима, точки и две ивици лотосови цветове и пъпки отстрани на вертикална лента [8].

Независимо от цвета на глината (оранжев, бежов или розов), под дръжката на лекитите от тази група се среща композиция от палмети и ластари (при 7 от общо 8 съда). Изключение прави само един от бежова глина, датиран от средата – третата четвърт на IV в. пр. Хр. [9] При него палметата под дръжката е само една, което не е изолирано явление при лекити с този цвят на глината, датировка и когато върху шията вместо обичайният мотив с езичета има такъв с йонийска кима.

II. ЧЕРВЕНОФИГУРНИ АРИБАЛОВИДНИ ЛЕКИТИ С ДВЕ ЖЕНСКИ ГЛАВИ В ПРОФИЛ

Четири от общо пет екземпляра със светлооранжев цвят на глината имат върху шията си мотив от или с езичета. При съда, който прави изключение, изобщо няма украса върху нея, но е налице такава под фриза (йонийска кима и точки), докато при всички останали лекити от групата на това място липсва каквото и да било. Датиран е от средата – третата четвърт на IV в. пр. Хр. [10]

Всички съдове под дръжката имат без изключение по една ветриловидна палмета и ластар (и).

Лекитите от бежова глина са общо 3 на брой. При два от тях върху шията има мотив с езичета, а този, който прави изключение – йонийска кима. Върху раменете всичките имат мотиви с йонийска кима.

Композицията под дръжката се състои от палмети с или без ластари, когато върху шията има мотив с езичета. С такава схема в украсата е лекитът, датиран от около средата на IV в. пр. Хр. [11] И може би този от средата – третата четвърт на IV в. пр. Хр. [12], въпреки че при него не е отбелязано присъствието на растителни елементи под дръжката. Изключение от обичайната декоративна схема прави един лекит от групата, при който под дръжката има само една палмета отново в задължителната за нея комбинация с мотив от йонийска кима на шията. Датирането му от М. Рехо в средата –

в *б* *а*

Обр. 1. Червенофигурни арибаловидни лекити от Аполония. а) група I; б) група II; в) група I.1. (средата – 3/4 на IV в. пр. Хр.).
Fig. 1. Des lécides aribales d' Appolonie. a) groupe I; b) groupe II; c) groupe I.1. (le milieu – le 3/4 du IV e s. av. J. Ch.).

третата четвърт на IV в. пр. Хр. е характерно и за останалите лекити с бежов цвят на глината, отличаващи се с такава схема в украсата.

От направения досега преглед може да се заключи, че червенофигурните арибаловидни лекити въпреки еднаквостта на сюжетите на фриза и датировката, но с различен цвят на глината и отделни декоративни елементи, са дело на различни керамични ателиета. Едно от тях би могло да е това на Аполония. Продукцията на един производствен център предполага използването на суровина от едно находище, намиращо се в района. От некропола на Аполония са известни керемиди с печат, изобразяващ монетната емблема на града и смятани за произведени в държавната работилница на колонията [13]. Сравнението на химическия състав на глината им с този на луксозната керамика от некропола чрез спектрален анализ би могло с голяма точност да даде представа кои съдове и с какъв цвят на глината са били произвеждани в Аполония.

От общия брой лекити от аполонийския некропол и колекцията на НАМ преобладават тези от варианти на оранжевата глина (светлооранжева и червеникава), следвани от екземпляри с бежов цвят. Най-малко са лекитите от розова глина (вероятно импортно производство), а тези от сива са рядкост и обикновено тя е горяла. Останалите е възможно да са дело на местни ателиета, принадлежащи на два градски центъра и малко вероятно на един и същи град.

[1] **М. Рехо.** Атическа червенофигурна керамика в Националния археологически музей в София. С., 1992, с. 15.
[2] Пак там, с. 63.
[3] **Т. Иванов.** Антична керамика от некропола на Аполония. В: Аполония. С., 1963, с. 95, 101; **М. Рехо.** Цит. съч., 79-80; **К. Панайотова.** Некрополът на Аполония Понтика в местността Калфата. – Археология, 1998, № 3-4, с. 16; **Л. Конова.** Изображения на амазонки върху червенофигурни съдове от некропола на Аполония Понтика. Опит за интерпретация. – Проблеми на изкуството, 1997, № 3-4, с. 43.
[4] **М. Рехо.** Цит. съч., с. 17.
[5] Пак там, с. 81.
[6] Пак там, 81 – 82, 86.
[7] Пак там, с. 76.
[8] Пак там, с. 74.
[9] Пак там, с. 82.
[10] Пак там, с. 87
[11] Пак там, с. 88.
[12] Пак там, с. 87.
[13] **Ц. Дремсизова.** Керемиди с печати от некропола на Аполония. – В: Аполния. С., 1963, с. 323.

Nouvelles observations sur les lécythes décorés de figures rouges de la nécropole d'Apollonia. Collection du Musée national d'archéologie

Maria TCHONGARSKA

(Résumé)

Dans la nécropole d'Apollonia où les lécythes occupent une place importante dans les pratiques funéraires, les lécythes rouges du type III „SQUAT", connus encore comme aribaloïdes, sont représentés par le plus grand nombre d'exemplaires, de même que dans la collections du Musée national d'archéologie. Ils sont de toutes les variantes attestées dans la production attique des Ve et IVe siècles av. n. è. Parmi les sujets décoratifs, les plus répandus sont Eros et des femmes, suivis par des bustes de femmes. Les scènes, le type iconographique et la technique de fabrication de ces lécythes les situent vers le second ou le troisième quart du IVe siècle av. n. è.

Les observations sur les lécythes aribaloïdes décorés de figures rouges, datés depuis le milieu Ö le troisième quart du IVe siècle av. n. è, permettent de les regrouper selon les sujets de l'ornement de la frise les plus répandus dans la nécropole d'Apollonia. Ces groupes comprennent des exemplaires qui diffèrent aussi par la couleur de l'argile obtenue après la cuisson, due à plusieurs facteurs, dont les plus importants sont la technique de cuisson et la composition physique et chimique de l'argile. On remarque, dans le cas des lécythes décorés de figures rouges, avec la même datation et le même sujet de la frise, mais de couleur différente de l'argile, certaines différences dans les éléments et les détails de l'ornement sur le cou, les épaules, sous la frise à figures et l'anse.

S'appuyant sur ces données, on pourrait conclure que malgré les sujets analogues de la frise et la même datation, mais avec une couleur différente de l'argile et certains éléments décoratifs, les lécythes considérés sont issus de différents centres ou ateliers céramiques. Un de ces ateliers pourrait être celui d'Apollonia et une analyse plus approfondie du matériel céramique de la nécropole et de la ville permettrait d'identifier sa production par rapport à celle des autres producteurs.

Апликации за конска муниция с изображение на Херакъл от съкровището от Кралево

Евгения Атанасова-Христова

След VI в. пр. Хр. в изкуството на древните траки настъпват сериозни промени, предизвикани от редица събития от политически и икономически характер. Тракийското общество винаги е изпитвало силното влияние на Изтока, но сега проникващото ново изкуство се свързва определено с персийската експанзия в Мала Азия и по Егейското крайбрежие. По това време Тракия е управлявана от царежреци, които не успяват да се противопоставят на новото влияние. Войската на Дарий I е тази, която донася новата култура в тракийските земи. Тя съдържа елементи на гръцкото реалистично виждане, което е илюстрация на новия стремеж към представянето на животни и хора. Тракийският реализъм е отразен в много паметници, датиращи от втората половина на I хил. пр. Хр. През желязната епоха се появява конската амуниция. Тъй като впрягането на коня в кола е по-старо от язденето му със седло[1], също под влияние на народите от Изтока възниква идеята за украса на античната юзда. Тя е доста разпространена в Тракия и служела както за украса, така и за държане в покорност на коня.[2] Новите идеи в изкуството намират отражение и в изработката на конска амуниция, а най-вече в нейната украса. Тя се изразява в поставянето на апликации обикновено там, където главният ремък на оглавника се е пресичал с напречните ремъци.[3]

Едно изображение върху каничка, открита в гробница III от Могиланската могила във Враца, доказва това твърдение. Тук са представени колесници, теглени от по четири коня. Върху главите им е изобразен оглавник, украсен с кръгли апликации, поставени на упоменатото по-горе място. Подобно изображение се среща и върху фалери от Летница, където е представен конник. Конят му е с означена амуниция-оглавник и кръгли апликации по него.

Отначало мотивите за украса били с изображения на различни животни, но след това се появяват и с човешки изображения. В България са открити доста такива находки, но сред известните особен интерес будят апликациите от съкровището от с. Кралево. Открити са в могила № 3 от некропола при с. Кралево, Разградско (обр. 1). Касае се за погребение на млада жена, принадлежаща към местната тракийска, респективно гетска, военно-племенна аристокрация.[4] Белег за това са откритите желязна брадва-символ на властта, както и погребален венец и сребърен нагръдник. Гробният инвентар съдържа една изцяло запазена гарнитура за украса на конска амуниция, състояща се от 47 златни апликации. Четири от тях привличат вниманието с начина им на изработка и особено с изображението на Херакъл. Този мотив е новият елемент, който липсва в досега известните апликации от българските земи.[5]

Известно е, че образът на Херакъл често се използва в тракийската царска идеология и обикновено олицетворява владетеля.[6] Макар че в случая става въпрос за женско погребение, образът на божеството е вероятен намек за принадлежността ѝ към официалната власт.

Апликациите са изработени от злато и имат диаметър 3,8 см. Теглото им е съответно 14,8; 18,9; 20,1; 17,8 г. Представляват кръгла плоска пластина, по средата на която е запоена друга, с форма на неправилна полусфера, върху която е изобразен Херакъл. Главата на божеството е представена насреща, във висок релеф, с къдрава брада и мустаци, и с лъвска кожа.[7] Всички детайли са предадени с врязани линии, а по целия релеф са изчукани дребни точки. Около главата на Херакъл е разположен пояс от овули, които при всеки две от апликациите са 33 броя, а при другите – 34 и 35. Между овулите са запоени по две гранули, запълнени с разноцветна тонирана паста. Пластината е оградена с бордюр, следващ контура ѝ. Бордюрът и овулите са оформени с филигран. Отдолу апликациите имат халки, изработени от тънка плоска пластина.

Съкровището от могила № 3 от Кралево се датира към IV-III в. пр. Хр. Разглежданите кръгли апликации с изображение на Херакъл имат аналогии сред известните съкровища от Каварна, Летница, Луковит, Рогозен, Панагюрище[8], както и в скитски погребения от Мелитополската могила, Гайманова могила, Мордвинс-

ка могила, Хомина могила и пр.[9] При тях обаче липсва филигранът и запълването с тонирана паста. Новото в Кралевските апликации е не тази техника, а мотивът с Херакъл и начинът му на предоставяне. Подобен мотив върху други апликации засега не е известен и затова той може да бъде сравняван само с подобен от друг тип находки от българските земи.

Две фалери от Панагюрище, изработени от сребро, представят Херакъл в борба с Немейския лъв.[10] Те са кръгли, с гладък бордюр и върху тях в медальон е изобразена сцената с Херакъл. Той е гол, коленичил, притиснал с гърди и дясна ръка главата на лъва, прегъвайки тялото му. Лъвът се опитва да се освободи. Апликациите от воинско снаряжение са едни от първите с изображение на Херакъл, а иконографските схеми обикновено са заимствани от елински иконографски щампи.[11] Подобен е примерът и с набузник от шлем, открит в с. Гърло, Софийско.[12] Той е подвижен и на него е представен младият Херакъл гол, с обърната назад глава, в движение наляво. На рамото му виси колчан стрели. В дясната ръка държи кривака си, а в лявата – лъка. През лявата ръка е наметната лъвска кожа. Въпросните изображения са по-ранни от апликациите от Кралево и създават една доста наивна представа за божеството. Този Херакъл все още не е толкова реалистичен, а липсват и доста детайли в предаването на образа. Явно стремежът към реализъм е развиван постепенно и вероятно с усъвършенстването на техниката се е развивала и идеята за доближаването на божествения образ до този на човека.

Върху един от ритоните от Панагюрското съкровище е изобразен Херакъл с Кертинейската сърна.[13] Той е представен в съседство с друга група: Тезей в борба с маратонския бик. Херакъл е гол, прав, с лъвската кожа през рамото си. Лицето му е почти юношеско и е предаден с големи подробности (забелязва се дори ирисът на окото). Вместо сърна обаче е изобразен елен, чиито рога Херакъл държи с ръце, а с десния

Обр. 1. Четири златни апликации от конска амуниция с изображение на Херакъл с лъвска кожа на главата – съкровище от с. Кралево, Разградско.
Fig. 1 Quatre appliques d'or de harnais, avec la représentation d'Héraclès, la tête recouverte d'une peau de lion, provenant du Trésor de Kralevo, vill. de la rég. de Razgrad.

крак го притиска до земята, като предните крака на животното са превити. Еленът е с лопатовидни рога, козината е изобразена с тънки резки, а някъде се забелязват гладки кръгчета. Може би са летните петна, явяващи се по кожата през този период. Предните крака на елена са прикрити от кривака на Херакъл, хвърлен по време на борбата. За разлика от изображението на Херакъл върху апликациите от Кралево, тези са доста по-различни в иконографско отношение. Тук Херакъл е млад и силен, в периода, когато служи на Евристей и трябва да извърши десетте подвига.

Амфората-ритон, също от Панагюрското съкровище, отново представя сцени с Херакъл.[14] Тя е най-големият и интересен съд от това съкровище. Върху дъното ѝ се вижда петолистна розета, а една ос го разделя на две части, едната от които е заета от изображението на дете в борба с две змии. Очевидно това е Херакъл, който като малък убил двете змии, изпратени му в люлката от Хера да го удушат. Лицето му е предадено с големи подробности, но при тялото е проявена несръчност. Тази сцена отново касае един сравнително ранен период от мита за Херакъл.

Панагюрското съкровище се датира от същото време, към което отнасяме и това от Кралево. Умението, с което са изработени предметите, е голямо и показва един нов стремеж при изображението на човешки лица и фигури. Много често се акцентира на лицето, с цел да се изразяват определени чувства и настроения.

Херакъл е представен и върху каничка № 154 от Рогозенското съкровище. Героят е изобразен в битка с амазонката Хиполита. Фигурите са схематични и опростени, тъй като и тук тракийският торевт е копирал от елински образци.[15] Херакъл значително се различава от този върху апликациите от Кралево, които показват неговата зрелост. Това е вече обожественият Херакъл, извършил своите подвизи и надживял смъртта си. А дали поставянето на този образ точно върху апликации от конска амуниция не е тенденциозно? Вероятно образът на зрелия Херакъл е символ на същите качества у владетеля, собственик на коня, който е украсяван с тези апликации.

Съкровището от Кралево има аналогии в златни украси за конска амуниция от Каварна, Луковит и Мезек. Те са богато украсени, но само с геометрични и растителни мотиви, и в този смисъл аналогиите не са пълни. Затова такива могат да се потърсят в скитското изкуство, където Херакъл е един често използван образ. Херодот разказва[16], че Херакъл пребивавал в тези земи и срещнал полудевойка-полузмия, от която му се родили трима сина. Един от тях получил името Скит и от него произлезли скитите. Това е и една от причините Херакъл да бъде толкова почитан в техните земи.

Подобни на Кралевските апликации са откритите в Чмирева могила, Украйна.[17] Мотивът за украса е същият, но липсват фонът и филигранът и са дело на гръцки майстори. Тук Херакъл е представен доста реалистично, отново с лъвска кожа на главата, но лицето е без брада и мустаци. Подобни изображения се срещат и върху монети от Олвия и Херсонес, върху теракоти от Пантикапей[18] и пр. Аналогиите от Украйна в много отношения се покриват напълно с разглежданите находки от Кралево.

Изображенията на Херакъл с лъвска кожа са едни от най-често използваните от гръцките майстори през IV-III в. пр. Хр. Върху съд от гробницата на Филип II Македонски при с. Вергина, Северна Гърция[19], е изобразен Херакъл насреща, без брада и мустаци. Това е лице на млад мъж, предадено по-реалистично, но лъвската кожа и детайлите по нея са почти еднакви. Твърде възможно е апликациите от Кралево да са изработени в някое гръцко ателие, но от друга страна, по отношение на техниката срещаме елементи, сходни с находки от Несебър. Известни са чифт обици и златна аграфа, които са изпълнени с филигранна техника и пояс от овули, подобно на апликациите от Кралево. Месамбрия през III в. пр. Хр. е значителен център на ювелирството и торевтиката. Може би оттук произлизат и разглежданите апликации.

Тяхната уникалност се потвърждава от факта, че в нито един от разглежданите случаи не срещаме същото изображение. Подобен иконографски тип липсва не само в досега известните апликации за конска сбруя, но и сред останалите находки с изображения на Херакъл.

[1] **И. Венедиков, Т. Герасимов.** Тракийско изкуство. С., 1973, с. 41.
[2] **И. Венедиков.** Тракийска юзда. – ИАИ, 1957, с. 21.
[3] **И. Венедиков, Т. Герасимов.** Пак там, с. 48.
[4] **Г. Гинев.** Съкровището от Кралево. – Паметници на културата, 1991, с. 19.
[5] **Г. Гинев.** Пак там, с. 22.
[6] Тракийска древност. 1993, С., с. 303.
[7] **Г. Гинев.** Пак там, с. 25.
[8] **И. Венедиков, Т. Герасимов.** Пак там, с. 376-383.
[9] Скифы, хрестоматия, 1971, с. 32.
[10] **И. Венедиков, Т. Герасимов.** Пак там, с. 379.
[11] **Л. Огненова.** Опит за реконструкиця на два щита от Тракия. – ИАИ, VIII, 1952, с. 72.
[12] **И. Венедиков, Т. Герасимов.** Пак там, с. 378.
[13] **И. Венедиков.** Панагюрското златно съкровище. С., 1961, с. 31.

[14] **И. Венедиков.** Пак там, с. 40.
[15] **К. Рабаджиев.** Херакъл и Хиполита. Към интерпретацията на каничка № 154 от Рогозенското съкровище. – Археология, 1996, 2-3, 64-72.
[16] Скифы, хрестоматия, 1971, с. 4
[17] Археология Украинской ССР, 2, 1985, 536-548.
[18] Пак там, 2, 1985, 561-570.
[19] Пак там, 2, 1985, 609.

Appliques de harnais avec la représentation de Héraclès du trésor de Kralévo

Eugénie ATANASSOVA-CHRISTOVA

(Résumé)

Les changements intervenus dans l'art thrace après le VIe s. av. J.-C. sont liés avec l'expansion perse en Asie Mineure et le littoral égéen. Cette culture, apportée dans les territoires thraces par les armées de Darius Ier, est une illustration de la tendance nouvelle à la représentation de figures humaines et animales.

Sous l'influence des peuples de l'Orient est apparue aussi l'idée d'orner les rênes antiques. Au début, elles étaient ornées de motifs animaux, plus tard sont apparues des rênes ornées de figurations humaines. De telles découvertes sont nombreuses en Bulgarie, mais un intérêt particulier suscitent les appliques de Kralévo, un village de la région de Razgrad. Il s'agit d'un ornement de rênes composé de 47 appliques d'or. Sur quatre de ces appliques est représenté Héraclès. La tête de la divinité est représentée en face, en haut-relief, avec une barbe et des moustaches frisées et une peau de lion. La tête est entourée d'une ceinture d'ovules, entre lesquelles sont disposées deux granules. La plaque est entourée d'une bordure suivant son contour. La bordure et les ovules sont façonnées en filigrane. Les appliques sont datées vers les IVe-IIIe siècles av. J.-C. Elles ont des analogies parmi les trésors connus de Kavarna, Letnitsa, Loukovit, Panagjurichte, ainsi que dans les inhumations du tell Melitopol, Gajman, Mordvin, Homina, etc.

Ce qui distingue les appliques de Kralévo des autres trouvailles analogues, est le motif d'Héraclès: la divinité, sortie victorieuse des dix épreuves et ayant reçu l'immortalité. Ce type iconographique n'est pas attesté jusqu'à présent en Bulgarie. Par conséquent les appliques de Kralevo pourraient être considérées comme uniques.

Ями и олтари в тракийски могили от Етрополско (V-IV в. пр. Хр.)

Даниела Агре

На проф. Димитър Овчаров – учения и приятеля – с искрено уважение!

Десет години след първия опит за обобщение и тълкуване на „обредните ями" в Тракия[1] дискусията по проблема за предназначението и датирането на тези обекти продължава да е актуална. В последно време литературата по този въпрос нарасна, а откриването на подобни съоръжения в и под могилния насип и в т. нар. „ямни светилища или полета", където могили липсват, става лавинообразно.[2] По тази причина всяка нова работа, посветена на тези изключително интересни обредни съоръжения, доближава към изясняване на мястото и ролята им в мито-религиозния живот на траките.

В настоящата работа ще бъдат разгледани обредни съоръжения – ями и олтари, открити в тракийски могили в Етрополския район – Северозападна България.

В повечето могили, разположени на трудно достъпни върхове в Етрополско, се откриват ями или олтари, а понякога и двете заедно. Всички ями (36 на брой) са с дебел слой глинена замазка (от 3 до 8 см) и задължително са опалвани. Олтарите, открити в могилите, се отличават от ямите по формата си. Те имат равно плоско дъно с кръгла форма и диаметър от 1,50 до 2,0 м. Тези съоръжения са опасани с перваз, висок от 10 до 35 см. и широк до 8 см. Какво е предназначението на тези обредни съоръжения? Ще се опитам да потърся отговор на този въпрос, групирайки и анализирайки могилите с обредни съоръжения в тях.

Проучените могили могат да се обединят в три групи: а) могили с гроб, съпътствани от обредни съоръжения; б) могили без гроб, но с депонирани дарове, съпътствани от обредни съоръжения и в) могили, в които освен обредни съоръжения липсват каквито и да било други археологически материали.

Групата от могили с гроб, съпътствани от обредни съоръжения, се състои от три могили, като в две от тях погребаните са жени, а в третата – мъж. В първия случай (могила 1 в м. Рендашкото) е извършена кремация, като останките са положени в урна. До нея е вкопана в терена гробна яма, в която са поставени дарове – съдове и накити. Тази яма коренно се

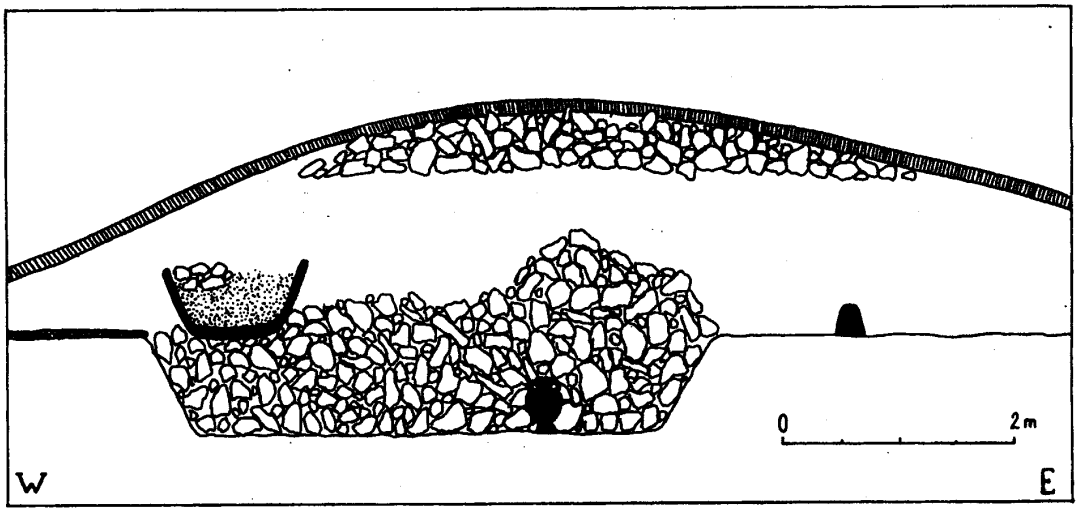

Обр. 1 Вертикален разрез на могила 1 в м. Рендашкото.
Fig. 1. Coupe verticale du tell 1 au lieu-dit Rendashkoto.

различава от всички разглеждани – тя е без обмазка и без опалване, засипана е с камъни и пръст, които образуват малка могилка. В западния ъгъл на тази могилка е вкопана яма (обр. 1). Тя е с полусферична форма – диам. 1,40 м, дълбочина – 60 см. На дъното ѝ са открити въглени и няколко камъка. Ямата е запечатана с един ред камъни, след което целият култов комплекс е засипан с пръст и повече никакви обредни действия не са извършвани. На базата на находките насипването на могилата се отнася към началото на V в. пр. Хр.

Обр. 2. Олтар с гроб (жертвоприношение) в могила в м. Люташкото. Fig. 2. Autel avec une tombe (sacrifice) dans un tell du lieu-dit Ljutashkoto.

Във втория случай, върху стария терен, е изграден олтар. Той е с диаметър 2,10 м, височина на бордюра 0,10 м и дебелина на стената 0,05 м. В стените на олтара са вградени няколко парчета от глинени съдове, работени на ръка. Цялото съоръжение е запечатано с камъни и покрито с тънък слой почва. До олтара, в посока изток-запад е положено тялото на покойната, като главата ѝ се намира върху самия олтар (обр. 2). Интересно е да се отбележи своеобразната конструкция на могилния насип. Той е изграден от камъни, които са обединени в три концентрични пояса, маркиращи тристепенната представа за Вселената у траките. [3] Гробът и олтарът се намират между първия и втория пояс (отвън навътре). Третият, централен пояс, се издига като омфалос над останалите кръгове. Под него се намира огнище, в което е извършено жертвоприношение на животно. Под огнището, на нивото на стария терен (и на нивото на олтара), има каменна площадка от наредени плътно един до друг „плочести" камъни (обр. 3). Могилата е издигната през V-IV в. пр. Хр. (некропол в м. Люташкото).

Към този период се отнася издигането и на третата могила, в центъра на която е извършено трупополагане на мъж. Гробът е покрит с каменна могила, от външната страна на която (в могилния насип) е вкопана яма (Стаменова могила, некропол „Язовира").

Към тази група може да се добави и могила с кенотаф, намираща се в близост до Ябланица – територия, отстояща недалече от Етрополе. [4] В този случай, в основата на могилата е извършено жертвоприношение на куче, сърна и глиган, а в близост са разкрити две огнища. В центъра на могилата, във височина над огнищата, е изграден каменен кенотаф. Той е покрит с могилен насип, в който са вкопани две ями със сферична форма. Ямите са обмазани отвътре с дебел пласт жълта глина и не са опалвани. На дъното на едната яма има 20-сантиметрова купчина пепел. Пепелта е с мазна консистенция. Целият насип на могилата се състои от пръст, взета от по-ранно селище, намиращо се на около половин километър под могилата. Насипът изобилства от керамични фрагменти, замазки, кости, въглени. Времето на изграждане на могилата е средата на IV в. пр. Хр. Тази дата е свързана с поставения като дар до кенотафа гръцки лекит.

Три са случаите на *могили без гроб, но с депонирани дарове*. В първия, на върха на могилата (м. Чиковото) върху каменна площадка, са поставени дарове – съдове, строшени на място, и накити. В насипа на могилата са изградени три ями и правоъгълно каменно съоръжение. Ямите имат полусферична форма. В пълнежа на две от тях има камъни (обр. 4), на дъното има въглени, а в третата – единствено пръст. Каменното съоръжение е ориентирано в посока изток-запад, с дължина 2,50 м и ширина 1,10 м. Камъните са наредени в три реда със застъпване. Погребение в могилата липсва. На база на находките могилата е датирана в началото на V в. пр. Хр.

Втората могила е част от некропола в м. Рендашкото (могила 2), към който принадлежи и разгледаната по-горе могила с богати дарове. В нея е разкрита вкопана в терена яма. Тя е с полусферична форма: размери 1,0 х 0,6 м и дълбочина 50 см., пълнежът ѝ е от пръст. Върху стария терен са разкрити и две огнища. В горната част на насипа на могилата в малко каменно струпване като дар са поставени три керамични съда, изработени на колело. В могилата не е открито погребение. Тя е датирана към началото на V в. пр. Хр.

Третата могила също принадлежи на некропола в м. Рендашкото (могила № 3). В нея са

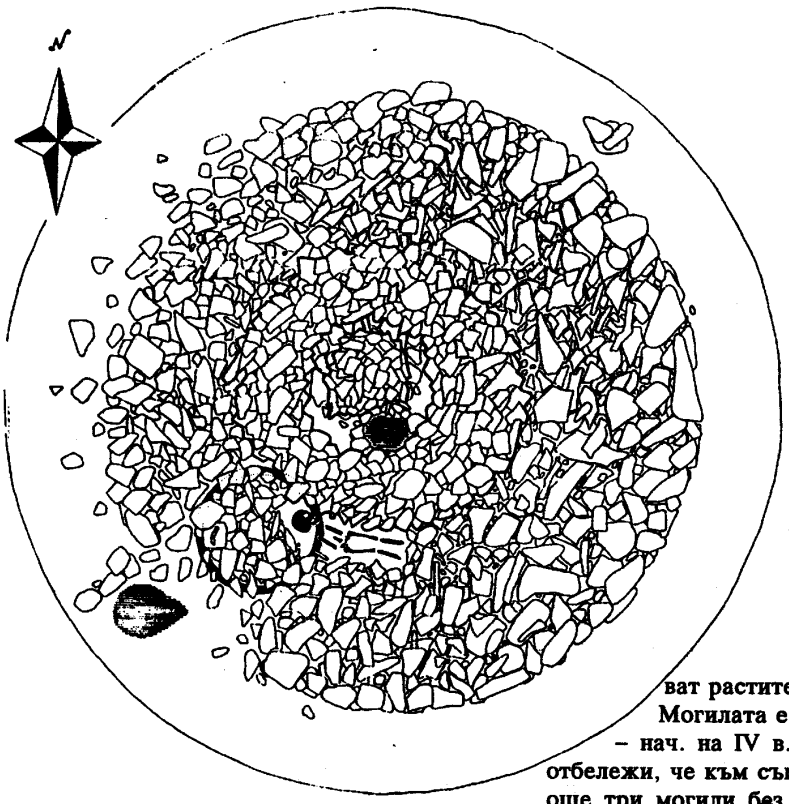

Обр. 3. Хоризонтален план на могила в м. Люташкото.
Fig. 3. Plan horizontal d'un tell au lieu-dit Ljutashkoto.

открити 8 ями. Две от тях са вкопани в материка, като едната се намира в геометричният център на могилата, а останалите са изградени в могилния насип на различни нива. Ямите са с форма на полусфера или на пресечен обърнат конус. Част от тях са празни, а в някои има по 1 или 2 камъка на дъното, пепел или въглени. Запечатката на ямата, намираща се в геометричния център на могилата, е от камъни. Освен ями, върху стария терен е открито огнище с големи размери (5,0 x 7,0 м) и дебелина – 0,20 м. След изграждането на ямите те са покрити с насип. Малко над нивото на най-високо разположената яма, отново в центъра на могилата, са поставени дарове – бронзова фиала и фибула. След оформяне на насипа на могилата няма следи върху нея да са извършвани ритуални действия. Могилата може да бъде датирана към V– нач. на IV в. пр. Хр.

Случаите, когато в *могилите, освен обредни съоръжения, не се откриват никакви други археологически материали,* са четири. В първия случай могилата съдържа само яма, вкопана в терена, разположена в геометричния ѝ център (некропол в м. Равнище). Пълнежът на ямата е от рохка почва, а около отвора ѝ са открити горели житни зърна. На този етап ямата е единственият проучен обект, където присъстват растителни жертвоприношения.

Могилата е насипана към края на V – нач. на IV в. пр. Хр. Важно е да се отбележи, че към същия некропол се отнасят още три могили без ями, от които в една е открито погребение, а в другите две – само керамични струпвания от съдове, строшени на място.

От същия период са и обредните съоръжения – яма, олтар и глинобитна площадка, разкрити в могила, която е част от некропол, намиращ се на един от най-високите върхове в района (м. Правешки връх). Олтарът е изграден върху стария терен, има диаметър 1,50 м, височина на перваза 0,35 м и ширина 0,08 м. В центъра на олтара има глинена издутина (умбо), висока 0,10 м. с диаметър 0,30 м. Върху стария терен са разкрити също глинобитна площадка и четири огнища, като едно от тях заема почти половината от площта на могилата. Във височина, над центъра на могилата, в насипа е изградено още едно огнище и яма. Ямата е с полусферична форма. Пълнежът ѝ се състои от пръст, като при запечатването отгоре е поставен голям камък. Времето на изграждане на могилата най-общо е краят на V-IV в. пр. Хр.

В съседен некропол (м. Генковото) е проучена могила с най-прецизно изработените ями. От разкритите 5 ями четири са вкопани в терена, а петата е изградена в насипа, като само дъното ѝ леко е вкопано в терена. Формата на ямите е полусферична или цилиндрична, дълбочината им е от 1,25 м до 0,25 м, диаметърът – от

Обр. 4. Яма с пълнеж от камъни в могила Чиковото.
Fig. 4. Fosse comblée de pierres du tell Tchikovoto.

1,20 м до 1,30 м. Ямите са разположени във формата на буквата „Т" с ориентация – И-З, С– Ю (обр. 5). Върху дъната на две от тях има пласт въглени, върху който са поставени камъни. Върху ямата, вкопана в насипа, е изградено огнище, като нейна запечатка. В центъра на групата, образувана от ямите, има каменно струпване, което не застъпва отворите на ямите. Насипването на могилата се отнася към края на V-IV в. пр. Хр.

Могилата с най-много ями и каменни съоръжения е част от некропола в м. Рендашкото (могила 6). Разкрити са 11 ями с форма на полусфера или на пресечен обърнат конус с диаметър от 0,5 м до 1,30 м и дълбочина от 0,15 м до 0,50 м. Осем от ямите са вкопани в стария терен, а три са изградени в насипа, непосредствено над вкопаните (обр. 6). Пълнежът на ямите се състои от въглени и пръст, а на дъното на две от тях са поставени камъни. Едната от ямите се намира в геометричния център на могилата, непосредствено под едно от огнищата, а такива в могилата са открити две. Запечатката на една от ямите е от камъни, наредени в три реда един върху друг (обр. 7). В тази могила е разкрита една от най-интересните ями – тя е с диаметър 1,50 м и е дълбока 0,70 м. Ямата е изградена в насипа, на 20 см от дъното ѝ се намира заравнена глинена площадка, много силно опалена, върху нея са поставени метална шлака, глинени замазки и камъчета. Запечатката на ямата е отново от шлака и отухлени глинени парчета. В насипа на могилата са разкрити и 5 правоъгълни каменни съоръжения с прецизен градеж, ориентирани строго И – З, с дължина от 2,45 м до 3,00 м. Насипването на могилата се отнася към началото на V в. пр. Хр.

Разгледаните обредни съоръжения хронологически се вместват във времето от началото на V до средата на IV в. пр. Хр. Във всички проучени могили, които са датирани след средата на IV в. пр. Хр., ями и олтари не се откриват.

Единствената разлика между откритите ями в могилите от Етрополско е мястото на тяхното изграждане – дали те са вкопани в терена, или са изградени в могилния насип. И в двата случая те са групирани около геометричния център на могилата. Без значение къде са изградени, формата на ямите е полусферична или наподобяваща обърнат пресечен конус. Сходен е начинът на опалване, пълнежът и запечатката им. Ямите, вкопани в насипа, са разположени вертикално по пластове, като никога не се пресичат една с друга. Това показва, че могилата е изграждана на „порции", с моменти на прекъсване (дискретно) в пространството и времето. Всяка „порция" приблизително отговаря на дълбочината на изградената яма. Изграждането на ямите определя и интервалите на прекъсването в изграждане на могилата. То е толкова продължително, колкото време се изисква за изкопаването на ямата, опалването, запечатването ѝ и извършването на определени обредни действия. Отсъствието на различия в състава на насипа на могилата показва, че тези обредни действия не са били дълги, т. е. цялостното изграждане на могилата може да се разглежда като еднократен акт.

Обр. 5. Поглед към петте ями в могила в м. Генковото. Fig. 5. Vue générale des cinq fosses d'un tell au lieu-dit Genkovoto.

В разгледаните в първата част на тази работа примери на могили с гроб и ями прави впечатление мястото на ямата. Тя се явява винаги след приключване на погребението и затварянето на гроба (в разглеждания район това става посредством натрупването на каменна могила над гроба). Липсата на ями, които да са изграждани преди погребението или едновременно с него, ни кара да отнесем тази група ями (в могили с гроб) към поменалните, а не към погребалните практики. Могила 1 от некропола в м. Рендашкото добре илюстрира това твърдение. Непосредствено след приключването на погребалния обред, във височина над гроба, е вкопана яма. Аналогична е ситуацията и в Стаменова могила, след затрупването на гроба с каменна могила, т. е. след приключване на погребалния обред, в близост до могилата е вкопана яма. След което могилата е донасипана. Подобна е ситуацията и в могила „Баба Ралчовица" край Ябланица.

В разглежданите ями освен въглени, пепел и (не винаги) камъни, друго не се открива. Т. е. на базата на тези външни белези те могат да се отнесат към категорията на т. нар. „празни" ями.[5] Наличието на големи парчета от въглени обаче доказва, че процесът на горене е бил умишлено прекъснат, най-вероятно чрез възлияния. Наличието на мазна пепел в една от ямите от могилата в „Баба Ралчовица" край Ябланица може да бъде обяснено с изгарянето на животинска жертва или с възлияния на масла. Всичко това показва, че въпреки отсъствието на предмети, разгледаните ями не следва да се определят като празни. Вътре са били поставени само храни и са принасяни течни хранителни жертви, а другите необходими за задгробния живот на покойника неща са поставяни в самия гроб по време на погребението. Имайки предвид, че ямите от тази група се изграждат в близост до гроба, можем да заключим, че те са следи от началните култови действия, свързани с поменалния обред към починалия.

Следващият въпрос, на който трябва да се отговори, е каква е ролята на ямите в могили без погребения. Липсата на гроб недвусмислено показва, че погребални обреди в тези могили не са извършвани. Сходството на ямите от могилите без гроб, както по форма, така и по съдържание, с ямите, открити в могили с погребение, позволява да предположим, че те имат еднакво предназначение. Това предположение може да се интерпретира въз основа на аналогии с поменалния ритуал при древните гърци. Ритуалът при тях изисква близките на умрелия да извършват периодично възлияния на гроба му или в яма, изградена до него. Тогава се принасят хранителни жертвоприношения – течни (смес от мед и мляко, вода, вино или масло), зърнени или животински. При животинските жертвоприношения животното е убивано на гроба, като кръвта му е изтичала в яма. Трупът е разрязван на парчета, които са изгаряни напълно, а пепелта от тях е поставяна в ямата.[6] Нагледен пример за възлияния в ями, в които гори огън, откриваме върху гръцка ваза, представяща възнасянето на мъртвия Херакъл на Олимп (обр. 8).

Възлияния на мляко и вино са характерни и за тракийските племена, което се споменава в античните извори.[7] Логично е да се предположи, че сходни на гръцките ритуали са били разпространени и сред тракийските племена. Но следва да се има предвид една съществена разлика в погребалните обреди на тези два народа – наличието на могила върху гроба при траките и отсъствието ѝ при гърците. Тази разлика води към необходимостта от адаптация на ритуала за възлияния при прилагането му от траките. При тях могилата е домът на умрелия и накърняването на нейната цялост (чрез изкопаване на ями) би се разглеждало като светотатство и нарушаване на световната хармония. Затова естествено е да се предположи, че е променено мястото на извършване на ритуала – не върху гроба, а в близост до могилата. Могили с ями без погребения са евентуални свидетелства за такава промяна (Етрополско).

Вторият случай, изискващ изграждането на ями, отново според гръцките извори, е желанието на живите да получат, посредством мъртвите, различни по характер блага. Ролята на посредници между боговете и живите е поверена на мъртвите. Това ни по-

Обр. 6. Ритуален комплекс в могила 6 от некропола в м. Рендашкото. Fig. 6. Complexe rituel dans le tell 6 de la nécropole au lieu-dit Rendashkoto.

казва речта на Сократ, приведена в произведението „Пир“ на Платон[8]:

„...Душите на умрелите се намират по средата между боговете и живите. Благодарение на тях са възможни всякакви прорицания, жреческо изкуство и изобщо всичко, което се отнася към жертвоприношенията, тайнствата, заклинанията, пророчеството и чародейството. Без непосредствен допир с хората, боговете общуват с тях единствено посредством демоните, явяващи се душите на умрелите....“

Ямите, отнасящи се към групата, служеща за „измолване“, се характеризират с наличието на разнородни материали, поставени в тях като дарове. Едно обяснение на значението на подобни ями в Гърция, което не е коментирано до този момент, откриваме в книга пета от Историята на Херодот.[9] Става въпрос за разказа на Сокл* относно молбата на Периандър към съпругата му Мелиса. Мелиса е покойница и Периандър се обръща към сянката ѝ, за да може тя да покаже къде е скрила даденото му за съхранение съкровище. За да посочи мястото, Мелиса поставя условия – тя иска да ѝ се дадат необходимите ѝ вещи, тъй като е погребана гола. Периандър изпълнява молбата ѝ по следния начин: „в изкопана яма хвърля и изгаря дрехите на коринтските жени“. С тези действия той изпраща необходимите вещи на Мелиса в отвъдното, продължавайки да я моли за услуга. Мелиса получава това, което е искала, и от своя страна удовлетворява молбата на Периандър. В този пример виждаме, че ями са изкопавани и са използвани освен при задължителните ритуали и при случаи, когато близки на мъртвите са се надявали те да се застъпят за тях пред боговете или директно да изпълнят някое тяхно желание. С действията си живите искат различни облаги, по тази причина отправяйки молбата си, те принасят жертви (съдове, одежди, пари, храна и т. н.), с които откупуват получаването на „благото“.

Близък паралел, описващ изграждане на ями и извършване на ритуални действия в тях, намираме в хетски надписи[10]:

„... Заклинателят взема със себе си зехтин, пиво, виновалхи и марнуван (видове пиво) – всяка течност е в глинен съд, а също така „мазен“ хляб, каша и брашнено тесто. Взема и агне. Отива на брега на реката и изкопава там яма, поставя в нея жертвите и отправя молби към подземните божества. Заколва агнето тъй, че кръвта да изтича към дъното на ямата и изрича: – Ето, аз, човешкият син, дойдох тук. Както Великата богиня избира пътя към брега на реката, тъй и аз дойдох тук, за да извикам прастарите божества. Нека подземното Слънце им отвори вратата и пусне от подземната страна прастарите богове, господари на подземния свят! Адунтари – Ясновидеца, богинята Цулки, тълкувателка на сънищата... Извиках вас, богове-чародеи: погрижете се, елате и очистете този дом от злото, позора, престъплението, греха, свадата, проклятието и сълзите. Завържете нозете и ръцете на злото и го пратете дълбоко в черните подземия! Заклинателят взема малко глина от склона, а в ямата слага „мазния“ хляб, кашата и брашненото тесто, възлива обета от пиво, вино, валхи, марнуван...“

Вижда се, че и в този случай ямата е използвана чрез поставените в нея жертвоприношения, за проникване в подземното царство и контакт с подземните богове.

Вероятно с подобна функция са натоварени и ямите от ямните светилища в Тракия, в които се откриват дарове.

Към тази категория според мен могат да се отнесат и разгледаните по-горе ями в могили, в които гроб липсва, но има депонирани дарове. В самите ями не се откриват материали, но на върха на могилата е поставен един общ дар, явяващ се завършек на всички обредни действия в могилата.

Може да се предположи, че поднасянето на дарове в голяма степен зависи и от материалното състояние на населението, изградило конкретните ями. В планинските райони, поради помалките материални възможности, е практику-

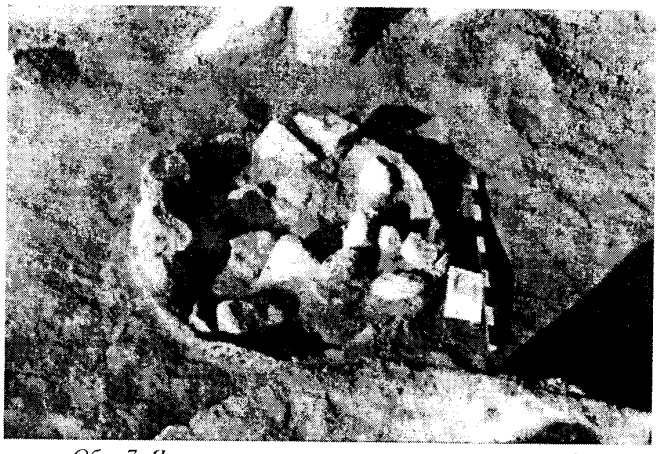

Обр. 7. Яма със запечатка от камъни в могила 6 в м. Рендашкото. Fig. 7. Fosse comblée de pierres dans le tell 6 au lieu-dit Rendashkoto.

* Коринтски посланик на събранието на Пелопонеския съюз, изказал се против възстановяването на Пизистратите в Атина.

вано изпращането на един общ дар за група от ями, обединени под могилен насип.

Това, което трябва непременно да се подчертае, е, че в представените тук некрополи гроб се открива *само в една* от могилите. Връзката между могилите с гроб и могилите без гроб в един некропол според нас е много силна. По всяка вероятност първична в случая е могилата с погребение в нея. През определени периоди, свързани с поменални практики, в съседство са изграждани други ями и съоръжения, които са покривани с насип. Вероятно в някои случаи, за да бъдат чути по-добре молбите на участниците в ритуалите, в могилите с обредни съоръжения са поставяни дарове. Следователно може да се предположи, че могилите без гроб са свидетелства на периодични ритуални действия, свързани с погребания в *другата надгробна* могила от некропола.

И двата олтара от Етрополските могили са изпълнени прецизно. Старанието, положено при изграждането им, и малкият им брой в сравнение с този на ямите навежда на мисълта за тяхното по-специално предназначение в обреда. При изграждането и опалването въглените и пепелта от вътрешността им е старателно почистена през направен в бордюра отвор, затворен след това с камък. При ямите ситуацията е друга, там въглените от опалването остават на дъното на ямата, а в много от случаите пълнежът им е умишлено наситен с въглени.

Определените като олтари съоръжения се срещат изключително рядко не само в Етрополските некрополи, но и в могилите от цяла Тракия. Подобен олтар е разкрит в могила, проучена в чашата на язовир Батак. При него, също както и олтарите от Етрополско, вътрешната страна е старателно почистена, а от северната в бордюра има широк отвор.[11] За тези съоръжения ни се струва по-подходящ терминът „могилни олтари", тъй като семантичната им натовареност е по-различна от тази на олтарите, открити в тракийски селища.

Характерна особеност и на двете могили в Етрополско, в които са открити олтари, е тяхното доминиращо местоположение в некропола. В един от случаите (могила в м. Люташко) върху олтара е положено тялото на жена. Цялостната ситуация в могилата, както и уникалната за района липса на каквито и да било погребални дарове, позволява да третираме разглеждания случай като *жертвоприношение*. Казаното дотук ми дава право да изкажа предположението, че олтарите, също като и ямите, са тясно свързани с култа към мъртвите, но са предназначени за измолването на „по-значими" облаги. Видът на желанието на индивида или обществото е определял към кого то да бъде отправено и каква цена за това да се плати. Молбата е отправяна към „обикновените" мъртви, към демоните или героите. Безспорно, с най-голяма почит сред молещите се са се ползвали героите, често почитани и като богове. Когато молбата *задължително* е трябвало да бъде чута и възможностите на молителя са позволявали, се е прибягвало до по-специален ритуал. Такъв ритуал при траките е описан от Херодот във връзка с изпращане на пратеник при бога Залмоксис.[12] На пратеника се поръчва това, което е необходимо на живите, след което той е умъртвяван. За съжаление, разказът на Херодот свършва дотук. Той не пише къде е полагано тялото на пратеника, за да се свърже със Залмоксис. Като се има предвид къде се намира домът на Залмоксис, а именно под земята (там той е наредил да бъде изградено подземното му жилище), би следвало пратеникът да бъде положен в нея. Възможно е олтарът в разглеждания по-горе случай да е послужил за такова място. Такава връзка между олтара, жертвоприношението към героите и подземните сили и култа към мъртвите е разгледана подробно в научната книжнина.[13] В този ред на мисли можем да приемем като пратеници и закопаните в ями от воините на Ксеркс живи момчета и момичета в Едонийската област до река Стримон.[14] Херодот определя като персийски обичаят да се закопават живи хора, но археологическите разкопки в Тракия показват, че той е бил познат и практикуван от траките. Например в яма е хвърлена жива младата жена от „ямното поле" при Гледачево.[15] Човешки жертвоприношения са извършвани в някои ями от „ямните светилища" в Мирково[16], Дуранкулак[17], Дебелт[18], Копривлен[19] и в други.

Ситуацията в некрополите от Етрополско разкри още един интересен факт, свързан с култа към мъртвите. Освен разгледаните по-горе ями, бе засвидетелстван още един подход при изповядването на този култ. Около някои могили в изследваните некрополи са открити стотици миниатюрни могилки, високи до 0,30 м с диаметър до 1 м. Най-често те са разположени около една или няколко могили, доминиращи над тях. В някои се откриват следи от опалвания или малки ями, запълнени с глина, въглени, много рядко с керамични фрагменти. По съдържание и местонамиране тези малки могилки може да се приемат за семантически равнозначни на ямите. Изграждането на могили с обредни съоръжения в тях е дълъг процес и изисква участието на много хора, евентуално на цялото племе. Естествено е да се предположи, че подобни съоръжения са изграждани в

Обр. 8. Възлияния в ями. Рисунка на гръцка ваза, представяща възнасянето на мъртвия Херакъл на Олимп.
Fig. 8. Libations dans des fosses. Dessin d'un vase grec représentant l'ascension d'Héraclès à l'Olympe.

определен период, свързан с действащите религиозни традиции. С други думи, тези съоръжения са свидетелства за един *общоплеменен култ* към мъртвите, в който погребаният олицетворява прародителя (прародителката) на цялото племето, който играе роля на застъпник на племето пред боговете. Извършваните ритуали целят измолването на благоденствие за цялото племе. Малките могилки могат да бъдат разгледани като друга страна в проявата на култа към мъртвите, когато той е изповядван индивидуално (семейно), тъй като за направата им са били достатъчни максимум членовете на едно семейство. На този етап на проучванията посочените наблюдения са валидни за територията на Етрополско. Тази територия е планинска и не е подложена на дълбочинна селскостопанска обработка, по тази причина малките могилки са запазени до днес.

Вкопаването на ями, както видяхме по-горе, не е задължително да бъде в могили. Те могат да се изграждат и на определена „свещена територия". Многобройни са примерите на вкопани ями извън могили – в т. нар. „ямни полета или светилища". Във всички случаи територията, в която се вкопават ями, трябва да бъде свързана с представите за подземния свят. В историческите извори е добре документирано вкопаването на ями при гърците. [20] Местата на тези вкопавания са следните: в некрополи; пред входовете към подземното царство; в храмове и местности, където са се изповядвали култове към героите. Траките вкопават ями освен на аналогични с гръцките места и на възприемани от тях „свещени територии". На базата на археологическите открития се вижда, че за такива „свещени" територии са се приемали следи от по-стар живот (селища, светилища и др.). Ями, вкопани в и около по-стари селища и светилища, са открити в Багачина, Дебелт, Бабяк и др. Мястото на старите селища в култа към мъртвите е по-обхватно. Освен изкопаването на ями и насипването на могили върху територията им, културният пласт от старите селища в някои случаи е използван за пълнеж на ямите или за оформяне на самата могила. Например пълнежът на много от ямите в Дебел се различава коренно от околната пръст и е ставал главно с донесени отдалеч материали. [21] Това показва, че в религиозните представи на траките освен територията, възприемана като „свещена", където единствено могат да се изграждат ями и могили, по същия начин се е възприемала и пръстта, с която тези ями са запълвани и която е служила за насипване на могилите. [22] Запълването на ямите с пръст от стари селища (наситена с керамични фрагменти, кости, въглени, замазки и др.) вероятно се дължи не само на възприемането на тази земя като „свещена", но може би има и чисто практически цели. Керамичните фрагменти, костите, замазките и другите материали са спестявали тризните, които е необходимо да се извършат в ямите. Вероятно в съчетаването на религиозните представи и чисто практичните подбуди би могло да се обясни наличието на много по-стари материали в пълнежа на ямите.

От контекста на разгледаните по-горе археологически данни посочените исторически извори може да се направи предположение за ролята и мястото на ямата в представите на траките. Ямата трябва да се възприема като елемент, чрез и посредством който е ставало общуването между живи и мъртви, като елемент от култа към мъртвите и свързаните с него божества. Тези изводи са валидни за населението, обитавало Етрополския край в периода V-IV в. пр. Хр. Доколко те са валидни и за останалото тракийско население, ще стане ясно след публикуването на могили с подобно съдържание и по-пълен анализ на ямите от т. нар. „ямни светилища".

[1] **Р. Георгиева.** Обредни ями в Тракия (краят на II-I хил. пр. н. е.). – Археология, 1991, № 1, 1-11 и цит. там литература..

[2] **Х. Тодорова, Т. Димов.** Разкопки на Големия остров в Дуранкулашкото езеро. – АОР през 1993, 46; **П. Балабанов.** Фракийское светилище возле Дебелта. – Thracia Pontica 3, 1995, 227-228; Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаска област. – Археология, 1999, № 3-4, 62-76; **Ал. Бонев, Г. Александров.** Багачина. Селище от късната каменно-медна епоха и тракийски култов център (III-I хилядолетие пр. Хр.). Монтана, 1996; **Е. Паунов.** Жертвени и ритуални ями в Древна Тракия: извори, разпространение и опит за интерпретация. – В: Стипендианти'97, С., 1998, 7-13; **M. Tonkova.** Un champs de fosses rituelles des Ve-Ie s. av. J.-C. pres de Gledacevo, Bulgarie de sud. – The Thracian world at the crossroads of civilizations, I. Proceedings of the 7 International Congress of Thracologi. Constanty-Mangalia-Tulcea, 1997, 592-611; **М. Тонкова, С. Савотинов.** Късножелязната епоха в района на „Марица-изток". – „Марица-изток". Археологически проучвания V (под печат); Комплекс от ями от късната желязна епоха в м. Старото селище край гр. Раднево. – „Марица-изток". – Археологически проучвания IV (под печат); **Р. Георгиева.** Паметници на тракийската култура от ранната желязна епоха в района на „Марица-изток". – „Марица-изток". – Археологически проучвания V (под печат); Древности от Средна Места. Археологически проучвания по трасето на път II-19 Гоце Делчев-Драма. Исторически музей гр. Гоце Делчев, 1998; **К. Кисьов.** Археологически свидетелства, свързани с тракийските култови места и практики в Средните и Западните Родопи в периода края на II-I хил. пр. Хр. – В: Rodopica, 1, 1998, 31-38.

[3] **Ал. Фол.** Политика и култура в Древна Тракия. С., 1990, 170-172.

[4] Могилата е проучена от автора през 1998 г.

[5] **Р. Георгиева.** Цит.съч.., с.3.

[6] **В. В. Латышев.** Очерк греческих древностей. М.,1997, 228-234.

[7] Xen. Anab.VI, 1, 2-7.

[8] Древнегреческая философия. От Платона до Аристотеля. М., 1999, 68.

[9] **Херодот.** V, 92.

[10] **М. Попко.** Митология на хетска Анатолия. С., 1983, 116-117.

[11] **Д. Дончев, Ат. Милчев.** Разкопки в чашата на язовир „Батак". – ИАИ, XXXII, 1970, 186-187.

[12] **Херодот,** IV, 94.

[13] **B. Rutkowski.** Cult Places in the Aegean World. – Biblioteka antiqua, X, Wroclaw-Warszawa; **W. Burkert.** Greeck Religion. Harwart, 1985.

[14] **Херодот,** VII, 114.

[15] **M. Tonkova.** Op. cit., 592-611.

[16] **Ат. Милчев.** Археологическо проучване в околностите на с. Мирково, Пирдопско. Сб. Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961, 418.

[17] **J. Burrow.** Durankulak. Vorbericht uber Ausgabungen 1991 und 1992. – AA, Heft 3, 340.

[18] **П. Балабанов.** Тракийски ритуални ями..., 69.

[19] Древности от Средна Места..., 8-10.

[20] **В. Латышев.** Цит. съч., 192-195.

[21] **П. Балабанов.** Тракийски ритуални ями..., 65.

[22] **Ал. Фол.** История на българските земи в древността. До края на III в. пр. Хр. С., 1997, 403.

Fosses et autels dans des tells thraces de la région d'Etropolé (V^{e}-IVe ss.)

Daniéla AGRE

(Résumé)

Dans la présente communication sont considérés des monuments cultuels, fosses et autels, découverts dans des tells thraces dans la région de Etropole, en Bulgarie du nord-ouest. Les tells prospectés pourraient êtres répartis dans trois groupes: a) tells avec tombe, accompagnés de monuments cultuels; b) tells sans tombe, mais avec des dons déposés, accompagnés de monuments cultuels et c) tells avec uniquement des monuments cultuels sans traces d'autres matériaux archéologiques. Dans les fosses considérées, à part des charbons, des cendres et (pas toujours) des pierres, rien d'autre n'y est découvert. Autour de quelques tells dans les nécropoles prospectées, on a découvert des centaines tells minuscules hauts jusqu'à 0,30 m et de diamètre de 1 m, disposés le plus souvent autour d'un ou des plusieurs tells dominant au-dessus. Dans quelques-uns, il y a des traces de feu ou de petites fosses comblées d'argile, de charbons, très rarement de fragments céramiques. L'analyse des témoignages archéologiques et des sources littéraires permet de conclure que la fosse doit être considérée comme un élément par l'intermédiaire duquel s'effectuait la communication entre les vivants et les morts, comme un élément du culte des morts et les divinités qui étaient liées avec ce culte. Des tells renfermant des monuments cultuels analogues sont des témoignages d'un culte des morts de la tribu où l'inhumé personnifie l'encêtre de toute la tribu, qui joue le rôle d'intercesseur de la tribu devant les dieux. Les rites avaient pour but de demander la prospérité pour toute la tribu. Les tells minusculs peuvent être considérés comme un autre aspect du culte des morts, quand il était confesser individuellement (par une famille).

Моретата на траките или Тракия Понтика през древността

Калин Порожанов

Моретата на траките са Егейско, Мраморно и Черно море. Техните води са тези, които мият брегове на европейските, малоазийските, но и на островните земи, населявани от траки. Именно чрез морските „пътища" европейските, малоазийските и островните крайбрежия на Тракия и траките изпълняват ролята на контактна зона, те са мостове на свързване за Тракийската цивилизация с народите и цивилизациите от останалата част на Средиземноморския свят. Всъщност, тук става дума за широкия смисъл на понятието *Тракия Понтика*. В неговия традиционен по-тесен смисъл това понятие обхваща преди всичко и основно морската култура по Егейското, Мраморноморското и Черноморското крайбрежие на Европейска Тракия с прилежащите ѝ близки острови.

1. Писмени извори. Още Омир разказва за Ифидамант, син на Антенор, който отишъл от Тракия в Троя с флота от 12 кораба, за да се сражава на страната на троянците срещу ахеите.[1] Според (Псевдо)Еврипид пак Омир пеел за легендарния тракийски цар Резос, който отишъл със своята войска от Тракия в помощ на Троя.[2] Това можело да стане само по море, и то с бойци, качени на кораби. Отново за тази епоха от втората половина на II и началото на I хил. пр. Хр. ни говори Диодор Сицилийски.[3] Той дава списък на таласократиите след Троянската война, който се допълва и възстановява от Кастор, Михаил Сирийски и Евсевии.[4] За Троянската война приемам датите (+;-) 1285-1275 г. пр. Хр.[5] Така хронологическата подредба на морските надмощия се оказва следната: **1.** *трояни* – 8 г. *през първата половина на XIII в. пр. Хр.*; **2.** *лидо-меони* – 92 г. *през втората половина на XIII и началото на XII в. пр. Хр.*; **3.** *пеласги* – 85 г. *през XII и началото на XI в. пр. Хр.*; **4.** *траки от Европа* – 19 г. *през първата половина на XI в. пр. Хр.*; **5.** *траки от Азия* – 79 г. *през XI и началото на X в. пр. Хр.*; **6.** *родосци* – 23 г. *през първата половина на X в. пр. Хр.*; **7.** *фриги* – 25 г. *към средата на X в. пр. Хр.*; **8.** *кипърци* – 33 г. *след средата на X в. пр. Хр.*; **9.** *финики* – 45 г. *в края на X и началото на IX в. пр. Хр.*; **10.** *египтяни* – 50 г. *около средата на IX в. пр. Хр.*; **11.** *милетчани* – 18 г. *в края на IX и началото на VIII в. пр. Хр.*; **12.** *кари* – 61 г. *до и след средата на VIII в. пр. Хр.* Нататък списъкът продължава само с таласократии на отделни елински области и полиси до класическата епоха включително. В случая трябва да се отбележи, че е важна не толкова абсолютната, колкото относителната хронология на събитията, представени у Диодор. При това датировката на морските надмощия е приблизително разположена във времето на посочените по-горе векове от XIII до VIII в. пр. Хр. включително.[6]

От така възстановения извор за морските надмощия в Егеида се оказва, че най-дълго време активни мореплаватели между XIII и VIII в. пр. Хр. са били народности от тракийската етнокултурна общност, която е основна част на палеобалкано-западномалоазийската общност.[7] Тя владее морето първа след Троянската война, доминира безцеремонно през последните два века на II и началото на I хил. пр. Хр., появява се още веднъж и окончателно за по-малко от век преди крайната победа на елините след средата на VIII в. пр. Хр.

Тракийско мореплаване е описано и в друго сведение на Диодор.[8] В него той говори специално за о. Наксос. Трябва да отбележа, че о. Наксос, който е от групата на Цикладските острови, особено категорично се свързва с тракийската древност и мореплаване в южната част на Егейско море. Остров Наксос се наричал най-напред Стронгиле, казва Диодор, и първи траките го заселили. Заселниците отвличали жени от континента, достигнали в морските си плавания до о. Евбея и Тесалия. Траките напуснали острова поради засушаване, но живели повече от 200 години на него. След това на острова се заселили кари. Техен цар бил Наксос.

А ето какво казва и големият историк Тукидид.[9] Легендарният Минос, след като ликвидирал пиратството в Егейско море, заселил Цикладските острови, като прогонил оттам карите. Да припомня, че по-късният с няколко века Диодор съобщава, че първите жители на цикладския остров Наксос били траките, а след тях карите. Без да повтаря Тукидид, и очевидно като ползва друг, вероятно по-стар извор, Диодор Сицилийски внася по-голяма яснота в този проблем.

Аполоний Родоски, който също се придържа към най-древните варианти на легендарни-

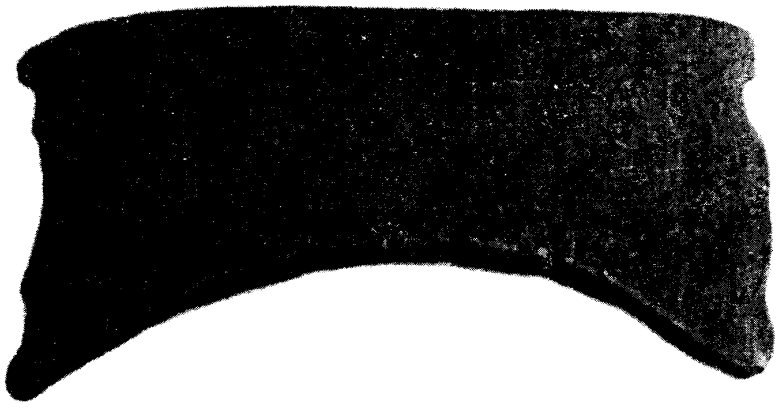

Обр. 1. Златно-сребърен слитък (XVI-XIV в. пр. Хр.), 1.5 кг. Открит в залива на нос Калиакра, Северното Българско Черноморие. Археологически институт с музей, София.
Fig. 1. Gold-silver ingot (16th-14th c. BC), 1.5 kg. Founded in cape Kaliakra bay, North Bulgarian Black sea coast. Archaeological Institute and museum, Sofia.

те разкази с историческо съдържание, когато говори за аргонавтите, споменава, че жените от о. Лемнос припознали кораба на Арго (за тракийски), защото били уплашени от тракийско нападение по море.[10] Известно е, че митът за *Златното руно* и свързания с него *Поход на аргонавтите* се датира относително в края на II и началото на I хил. пр. Хр. Дата, която потвърждава цитираните по-горе данни за морските таласократии на тракийската етнокултурна общност у Диодор.

Подобно сведение има и у Херодот.[11] То се отнася за пеласгите, споменати и от Диодор. Те – пеласгите – нападнали неочаквано с корабите си жените на атиняните, когато празнували празника на Артемида в Браурон. Грабнали много от тях, бързо отплавали на о. Лемнос и ги имали там за наложници. Нека припомня, че с етнонима *пеласги* се означава предгръцки етнос от пеласго-тракийската етнокултурна общност. Херодот разказва за траки на кораби и към средата на I хил. пр. Хр.[12] Това става по повод похода на персийския цар Ксеркс към Елада. Него, Ксеркс, траките живеещи край морето (става дума за Тракийско море в Северна Егеида – К. П.) последвали на кораби, а другите траки – от вътрешността – по суша.

Много по-късно и в първите векове след Христа поетите и писателите се впечатлявали от морските сръчности и умения на траките. Така например, Опиан разказва[13] за траките от европейския бряг на Мраморно море и по-специално от Тракийския Херсонес (дн. Галиполски п-в в Европейска Турция – К. П.). Тези траки знаели местата на паламудите и дори през зимата ходели да риболуват със своите ладии и специални харпуни, които наричали akyda – най-смъртоносното оръжие за риболов.

Така според изброените тук сведения е видно, че представата за тракийско мореплаване и за тракийска морска култура, особено силно изразени през втората половина на II до средата на I хил. пр. Хр., и по-слабо – в по-късните векове до края на Античността, е съществувала в античната писмена традиция. Следователно в античната историческа и литературна памет е отразена хилядолетната морска култура на траките.

2. Лингвистични данни.

2. 1. Текстовете на Линейното писмо А се датират XVIII – XVI в. пр. Хр. Езикът, на който те са писани, не е старогръцки. В текстовете от Агия Триада (о. Крит) са открити 2 тракийски лични имена, които се повтарят и в Линейното писмо Б. Тези имена са Dizos и Pittakos.

Текстовете на Линейното писмо Б се датират XV – XII в. пр. Хр. Както установиха M. Ventris и J. Chadwick[14], езикът на тези надписи – т. нар. микенски гръцки – е архаичен вариант на аркадо-кипърския диалект. В тези надписи се откриват около 60 лични, топографски и етнични имена, които имат преки паралели с тракийски лични, топографски и етнични имена от Античността.[15] Тези имена са открити в дворците: от о. Крит – Кнос; от Континентална Гърция – Пилос, Микена и Тива. Личните имена, които са около 2/3, като напр. Ares, Buzo(s), Kotis, Dizos, Xantos, Maron, Paione, Pittakas, Priamos, Troja и много други разкриват отношения между траки и микенски гърци на Пелопонес и о. Крит между XV и XII в. пр. Хр. Тези отношения имат своите корени още в предходните столетия на

XVIII-XVI в. пр. Хр., тъй като са белязани с двете тракийски лични имена в Линеар А от Минойския Крит. Топографските имена, които са около 1/5, като Odryios, Tynias, Karpatos, Korinthos, Kotyos, Maronea, Perintheus, Thrake и други, недвусмислено показват езиково присъствие на траки в Пелопонес и о. Крит през XV-XII в. пр. Хр. Етничните имена, които са около 1/10, като Odryios, Olonthios, Zakynsio, потвърждават тракийското езиково присъствие в Микенска Гърция, потвърждават и връзките на траки и микенски гърци през XV-XII в. пр. Хр.

Във връзка с разглежданата тук проблематика за мореплаването на траките е важно да се отбележи, че разпространението на тракийски имена в Минойския Крит и Микенска Гърция е сигурен белег за контакти на траки с минойци и особено с микенски гърци. Тези контакти несъмнено са по море. Това, в конкретния случай, очевидно означава активни морски контакти, осъществявани чрез трайно вековно корабоплаване на траки в Егейско море през II хил. пр. Хр. и особено през неговата втора половина, а не толкова и само на минойци и микенски гърци в тези води.

2. 2. В останките от тракийския език се откриват два пласта.[16] Единият включва тракохитито/лувийски, а вторият – трако-троянски изоглоси.

Вторият езиков пласт – трако-троянският, за разлика от първия – демонстрира съвпадение между езиците (диалектите), говорени от двете страни на Мраморно море – в ЮИ Европа и СЗ Мала Азия. Този езиков пласт се характеризира с вътрешно единство и еднозначна интерпретация. Той е с характеристиките на тракийския ономастичен език. Трако-троянският пласт се датира II хил. пр. Хр. (най-късно втората му половина) и началото на I хил. пр. Хр. Това без съмнение сочи, че за носителите на този език (езици, диалекти) Мраморно море и Хелеспонта са вътрешнотракийски, че корабоплаването и морските връзки между двата бряга – на Европа и на Мала Азия – са безпроблемни за троянотракийските мореплаватели.

2. 3. Разпространението на древни имена със суфикси на -nth-/-nd-; -ss по крайбрежията на Мала Азия, Югоизточна Европа, Северноегейски и Цикладски острови, островите Крит и Кипър, дава основания на едни езиковеди[17] да виждат догръцки неиндоевропейски топоними, докато други са на мнение, че те принадлежат на индоевропейски негръцки език (езици) със субстратно значение.[18] Ето няколко примера: Западното Черноморие – Odessos, Salmydessos; Мраморно море и Хелеспонта – Perinthos, Bizanthe, Kabassos, Myrmissos; Северна Егеида – Olynthos, Akanthos; о. Самотраки – Zerinthos, о. Лесбос – Antissa, Троада в Северозападна Мала Азия – Sminthe, Assos; Кария в Югозападна Мала Азия – Millawanda=Milet, Halikarnassos; острови Циклади – Prepesinthos, Karessos; о. Крит – Labirinthos, Knossos; о. Кипър – Melanthos, Lemessos и много много други. Впрочем, второто становище не противоречи на хипотезата, че индоевропейският субстрат е могъл да бъде носител и на неиндоевропейска лексика, сред която е възможно да е и някой от споменатите суфикси.

Картата на разпространение на тези имена сочи, че те се разделят приблизително по равно (по около 70 броя) в Югоизточна Европа и Западна Мала Азия. Тоест – около Западното Черноморие, Пропонтида с Протоците, Егейско море и по Островите. Ареалът на разпространение на разглежданите ономастични свидетелства приблизително съвпада с географията (като значително я надхвърля) и се вмества в

Обр. 2. Каменна котва с два отвора (III-II хил. пр. Хр.). Открита в Созополския залив, Южното Българско Черноморие. Археологически музей, Созопол.
Fig. 2. Stone anchor with two openings (3rd-2nd mill. BC). Founded in Sozopol bay, South Bulgarian Black sea coast. Archaeological museum, Sozopol.

хронологията на палеобалкано-западномалоазийската индоевропейска група езици [19], сред които основно място заема пеласгийски/тракийски и включва още фригийски, карийски, арменски и македонски. Палеобалкано-западномалоазийската общност се датира през II и началото на I хил. пр. Хр., с хипотетично обосновано формиране през III хил. пр. Хр. В случая е важно да се обърне внимание на факта, че цитираните ономастични данни от споменатите морски крайбрежия и острови несъмнено говорят за интензивно корабоплаване и връзки в Егеида, Пропонтида с Протоците и Западното Черноморие, с голяма доза вероятност през III, и с по-голяма сигурност през II и началото на I хил. пр. Хр.

3. Археологически извори. Поради по-добрата археологическа проученост на Българското Черноморие, изворовите данни за Тракия Понтика от него са най-многобройни. Ето защо тук те са обект на специално внимание.

3. 1. Селища. Най-ранните открити и проучвани (на суша и под вода) селища са тези от Късната медна епоха – КМЕ (краят на V хил. пр. Хр). Те най-добре се представят от *Археологическата култура Варна*, в която се включват обекти от Западното Черноморие от устието на р. Дунав – на север, до Странджанското Черноморие – на юг, като вероятно достига до протока Босфор. Досега са известни най-малко 8 селища и някои от техните некрополи. [20] Цивилизацията от КМЕ от Западното Черноморие несъмнено е свързана с морето. Сигурни свидетелство за това е – на първо място – разпространението, както на север, така и на юг, на добиваните и изработвани в Тракия, най-ранни за Европа!, метали и метални произведения (предимно от мед, но и от злато). Това разпространение е ставало с плавателни съдове по вода, защото през тази епоха колата, теглена от животни, все още не е била изобретена. На второ място – свидетелство за мореплаване – са откритите черупки на средиземноморските мекотели Dentalium и Spondylus от Варненския некропол, които са били използвани за специфичните нужди на обществото – или като домонетни форми на пари или/и в култово-обредните церемонии. На трето място – са откриваните в селищата останки от риболова като поминък на населението, който в морето несъмнено се извършва с плавателни съдове.

Морска е и цивилизацията по крайбрежията на ЮИ Европа, СЗ Мала Азия и островите в Егеида от Ранната бронзова епоха – РБЕ (средата/края на IV – края на III/началото на II хил. пр. Хр.). За това свидетелства не само установената циркумпонтийска и северноегейска археологическа общност [21], но и изключително голямото разпространение на крайбрежни морски селища през тази епоха. Локализираните селища от днешното Българско Черноморие, което е основна част от Западното Черноморие [22], през РБЕ се увеличават около два пъти, а риболовът като поминък, свързан с морето, сега заема много по-значително място в стопанския живот на населението. [23] Активната проява на *Троадската култура* по северозападното крайбрежие на Мала Азия и заселването на повечето острови в Егейско море е през РБЕ. [24] Това е несъмнен признак на активна морска култура на населението. В Северна Егеида, която е генетично и типологично свързана с ЮИ Европа и СЗ М. Азия, се развиват крайбрежни морски раннобронзови култури както следва: на о. Лемнос тя е известна с епонима *Полиохни* [25], на о. Лесбос – с епонима *Терми* [26], а на о. Самотраки – при *Микро Вуни*. [27] В Южна Егеида раннобронзовите морски култури са най-добре представени на *Цикладските острови*. [28]

Очевидно е, че центровете на раннобронзовата цивилизация по крайбрежията на Черно, Мраморно, Егейско море и неговите острови се развиват от общества, чиито носители са хора, които познават, ценят морето и умело плават по него. Тоест това са прояви на морска цивилизация.

По-малко на брой засега са откритите селища на траките от Черноморското крайбрежие през II хил. пр. Хр. Те се локализират предимно чрез керамични фрагменти от Късната бронзова епоха – КБЕ (XVI/XV – XII/XI в. пр. Хр.). Материалите от разкопките на селищата от Северното Българско Черноморие показват, че риболовът е един от важните поминъци на населението [29], който несъмнено е свързан с активната употреба на плавателни съдове.

Активна употреба на кораби се илюстрира великолепно от откритите 4 метални слитъка с форма на опъната волска/овча кожа. Три – от Северното Българско Черноморие, един – от Южното. [30] Първият (обр. 1) , изваден от водите на нос Калиакра, е уникален. Той е с тегло 1.5 кг и съдържа основно злато (около 0.5 кг) и сребро (около 0.3 кг). Вторият, от с. Черково на р. Русокастренска, която се влива в Мандренското езеро, което е свързано с морето, е само от мед и тежи 26 кг Другите два – от Добричкото крайбрежие – са също от мед и с тегло от по 26 кг, всеки от тях. През II хил. пр. Хр. такива медни слитъци се превозвали из цялото Източно Средиземноморие само на кораби. Те изпълнявали двойна роля. От една стра-

на медта се откарвала за направа на бронз в земи, където липсвала; така тя служела за търговски обмен. От друга страна те били домонетно платежно средство – един вид валута на своето време. Това се потвърждава и от състава на златно-сребърния слитък от Калиакра. Датировката на такива слитъци от Източното Средиземноморие ги отнася в КБЕ, т. е. XVI/XV – XII/XI в. пр. Хр. Вероятно четирите слитъка от Черноморска Тракия са били предназначени за превоз по море с тракийски кораби. Техните пристанища със сигурност се локализират чрез анкражите на каменни котви с отвори от II – началото на I хил. пр. Хр.

От края на II – началото на I хил. пр. Хр. по Западното Черноморие сравнително добре е проучено и публикувано крайбрежното тракийско селище с пристанище при гр. Несебър, известно с древното си тракийско име Месамбрия. [31] Селището е разположено на полуостров в морето, оградено е с каменна крепостна стена и има официален каменен входпорта в СЗ страна на крепостта-полуостров. Прави впечатление, че точно срещу портата на този тракийски град в морето се открива анкраж само от каменни котви с отвори. Очевидно тези котви са от тракийските кораби, обслужвали нуждите на тракийския царски град Месамбрия в края на II и началото на I хил. пр. Хр. Именно те локализират пристанището на тракийския предгръцки град във вековете между XII и VII в. пр. Хр. След установяването на елински дорийски заселници, които превърнали тракийската Месамбрия в полис, пристанището се преместило от северозападната в югозападната акватория на полуострова. Полисното пристанище се локализира чрез анкраж на оловни напречници (щокове) за дървени котви, които се появяват и обслужват корабите от VII в. пр. Хр. нататък до началните векове на I хил. след Христа.

Керамика от Ранножелязната епоха – РЖЕ (XII/XI – VIII/VII в. пр. Хр.), която сочи тракийски крайбрежни селища за времето преди Елинското разселване по Черноморска Тракия, е открита на много места. Тя потвърждава активното присъствие и корабоплаването на траките от Западното Черноморие по това време. През VII-V в. пр. Хр. във водите на Черно море започват да плават освен тракийски и елински кораби. Това било времето на *Гръцката колонизация*, която била по-скоро разселване, а не „колонизиране" по брегове на траките.

3.2. Корабите. Добре известно е, че древнотракийските земи били изключително добре развит металургичен център още от епохата на Халколита. [32] *Медта* се изнасяла от тракийските земи на север и на юг в общества, където тя липсвала. Това несъмнено се извършвало с плавателни съдове. Една от основните причини за мореплаване през Бронзовата епоха също било търсенето и доставката на *мед*, а през II хил. пр. Хр. и на *калай*. Тези метали били нужни за производството на *бронз*. Медта и нейните сплави се използвали за изработка, преди всичко на оръжия и предмети, свързани с култа.

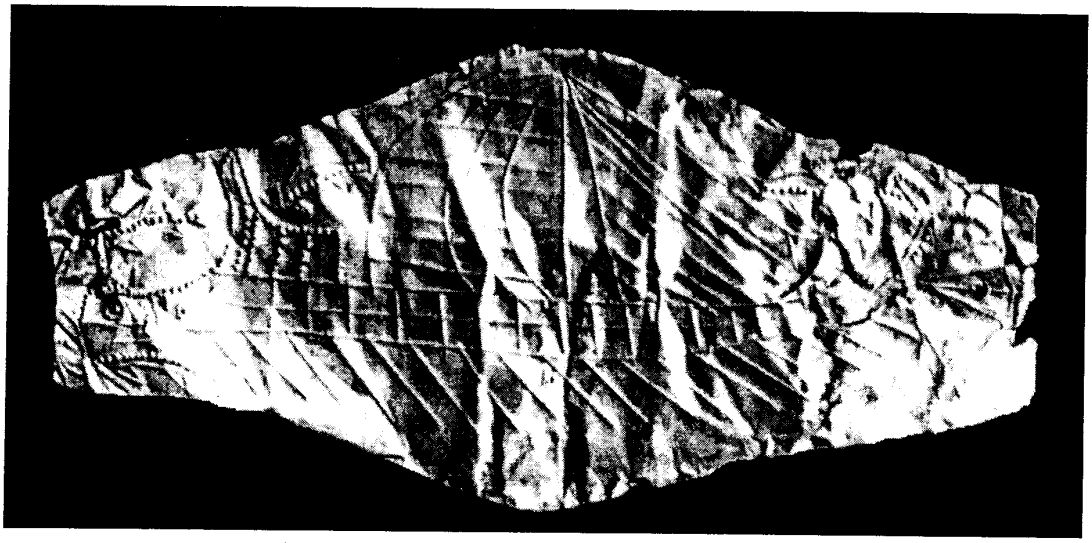

Обр. 3. Златен кораб върху нагръдник от Синдос (VI в. пр. Хр.), Северното Егейско крайбрежие. Археологически музей, Солун, Гърция.
Fig. 1. Golden Ship Pectoral from Sindos (6th c. BC), North Aegean sea coast. Archaeological museum, Thessaloniki, Greece.

Доказателство за използването на риболовни плавателни съдове през РБЕ на Тракия Понтика са откритите кости на делфини и паламуди от подводните археологически разкопки на селището при Урдовиза.[33] Подходящи за сравнение са резултатите от проучванията на няколко модела и изображения на плавателни съдове от РБЕ, открити на Цикладските острови.[34] Представените плавателни съдове са с гребла и са тип пирога, като най-вероятно се използвали за транспорт, война и риболов.

Съществува и друго интересно свидетелство за кораби от III хил. пр. Хр. Това е известният *Нож от Дорак*.[35] Селището Дорак се намира недалеко от южния бряг на Мраморно море и е представител на *Троадската култура*. Оттук са разкопани гробници със съкровища, датиращи от средата на III хил. пр. Хр. На един от 12-те мечове-ножове са изобразени 17 кораба. Тези кораби имат гребла, но имат още мачти за платната, имат и рулеви (кърмови) гребла за управление. Тоест те са истински гребно-ветроходни кораби. Специалистите по морска история и по история на корабите обаче изразяват съмнение за принадлежността на ножа-меч с изображенията на кораби към средата на III хил. пр. Хр. и като го предатират, го отнасят в средата на II хил. пр. Хр.[36]

За II хил. пр. Хр. данните в това отношение са значително повече. Един от сигурните аргументи са *каменните котви с отвори* от Западното Черноморие (обр. 2). Основното количество от тях (около 2/3) се датира във II хил. пр. Хр. и особено неговата втора половина а друга по-малка част (към 1/3) в КХЕ и РБЕ.[37] Количеството на този вид котви е над 150 броя. Петрографските изследвания[38] сочат, че около 90% от тези котви са местни, а около 10% – чужди. Тяхната големина и тегло недвусмислено показват, че някои от тях са обслужвали кораби до 200-300 тона водоизместимост. Това очевидно са котви от флотите на траките от Западното Черноморие. Няма основания да се мисли, че в Мраморно море и в Егеида не са плавали подобни. Точно обратното, нека припомня, че цитираните по-горе писмени сведения се отнасят тъкмо за корабоплаването на траките в Егеида.

Как изглеждат тракийските кораби? Ако предатировката на ножа-меч от Дорак със сигурност го отнася в средата на II хил. пр. Хр., то 17-те кораба, изобразени върху него, дават изключително добра представа конкретно за троянските кораби и по-общо – за тракийските. Това са гребни и гребно-ветроходни кораби, които имат една мачта, едно четириъгълно платно и по 10-15 гребла на борд, т. е. общо 20-30 гребци. Тези кораби са универсални – за търговия, война и транспорт. Точно за такива кораби Омир използва термина néos.[39] Тези кораби използват каменни котви с отвори, за които Омир има специален термин eyné.[40] Eyné обаче са и каменните котви с отвори, открити по Западното Черноморие. Следователно тези котви също са обслужвали гребни и гребно-ветроходни, и то предимно местни тракийски, кораби. В подкрепа на такъв извод са и следните факти от КБЕ в Европейска Тракия.[41] Единият са глинени модели на плавателни съдове, открити в днешна СЗ България (Ломско) в некропол близо до р. Дунав. Другият: изображения на плавателени съдове върху култови каменни плочи от ЮЗ България (Разложко). И на двете места несъмнено е изобразявана *Слънчева ладия*, свързана с религията на древните. В конкретните случаи обаче е важно, че плавателните съдове са гребни. Дори и идеализирана, представата за *Слънчевата ладия* отразява реално съществували плавателни съдове.

Терминът néos се използва от Омир за кораби с каменни котви eyné до към VIII в. пр. Хр., тоест до началото на *Гръцката колонизация*. Дотогава такива са корабите и при траките и при гърците.

През VIII в. пр. Хр. обаче в Елада се налага появилият се още през X в. пр. Хр. ветроходен кораб, който Омир нарича fórtis – кораб само за търговия. Fórtis очевидно е свързан с новото време на формирането на частната собственост и инициатива в елинските полиси. Успоредно с него в Елада се развива и гребно-ветроходният кораб в по-модерния му вариант *пентеконтера* (с 50 гребци), с който се извършва Елинското разселване извън Елада, известно като *Гръцка колонизация*. От него през VI в. пр. Хр. в Елада се появява гребният (и по-малко ветроходен) военен кораб *триера*. Елинското разселване по тракийските крайбрежия донася по тях и по-новите типове кораби. Какво става обаче с корабите на траките през вековете на Античността след Елинското разселване? Тук ще приведа няколко примера от Егейска Тракия.

Един от тях е *Корабът от Синдос*[42] (обр. 3) – до гр. Солун. Той е изобразен върху златна пластинка-нагръдник от погребение и се датира ок. 560 г. пр. Хр. Този кораб е гребно-ветроходен, подобен на корабите тип néos от Омировата *Илиада*. Тъй като некрополът, от който е корабното изображение, не принадлежи на елински полис, то интересно е да се види кои са неговите създатели. Според Херодот[43] Синдос се намира в областта Мюгдония, на брега на р. Аксиос (Вардар), близо до нейното устие. През

480 г. пр. Хр., плавайки със своята флота, там пристава персийският цар Ксеркс. Очевидно градът е имал пристанище, където са се приютявали местни и други кораби. Очевидно е още, че златната пластинка с корабното изображение е принадлежност на мюгдонски първенец от първата половина на VI в. пр. Хр. Важно е да се отбележи, че през този век областта Мюгдония не е завладяна от по-късно доминиращите в Северното Егейско крайбрежие Македонско и Одриско царства. Топонимите *Синдос* и *Мюгдония*, а също и етнонимът *мюгдони*, както и много други антропо-, топо-, хидро- и ороними от този район на Северна Егеида принадлежат към тракийските ономастични езикови остатъци. [44] Това дава основания да се приеме, че през VI в. пр. Хр. населението на Синдос е тракийско. Следователно изображението представя един тракийски кораб, подобен на Омировите, но от VI в. пр. Хр. Този кораб е с универсално предназначение – транспорт, война, търговия и пиратство.

Друг е *Корабът от Филипи*. [45] При римската колония са открити скални релефи, за много от които се смята, че са тракийски по произход. От акропола на града обаче има едно изображение на кораб, което се датира в предримската епоха. То представлява култова *Слънчева ладия* на траките *пеони*, жители на областта според Херодот. Запазените елементи от изобразения кораб дават основание да се предполага, че негов прототип е ветроход от края на VI – началото на V в. пр. Хр. Вероятно това е търговски кораб, който местните траки използват във вековете около средата на I хил. пр. Хр., преди завладяването им от Филип II (359-336 г. пр. Хр.).

Трети е *Корабът от Горяни*. Някогашното село Горяни също се намира в района на Филипи. От там е известна надгробна плоча [46], датираща от Римската епоха. На плочата има надпис на латински език, изобразени са мъж, жена и риболовна сцена в морето. Плавателният съд представлява малък рибарски кораб, предназначен да обслужва нуждите на едно рибарско семейство. Такова се открива в надписа. В него са употребени 7 тракийски имена: Aliula, Bendis, Caigeno, Dances (Dantus), Maltha, Paibes, Zipa. Несъмнено е, че на стелата от Горяни е представен малък тракийски рибарски кораб, по всяка вероятност ветроходен. Този кораб е използван от траките по времето от втората половина на I в. пр. Хр. до III в. след Хр., когато Филипи е римска колония и очевидно представя местна тракийска традиционна народна морска култура в Северна Егеида към края на Античността.

Като обобщение може да се каже.

Къснохалколитната Западночерноморска цивилизация от ЮИ Европа несъмнено се оказва генезисна за феномена Тракия Понтика. Това е и неговото начало, което има своите проявления през цялата Бронзова и РЖЕ по крайбрежията и моретата на ЮИ Европа, СЗ/З Мала Азия и острови в Егеида.

Тъй като обаче тракийската история и култура видимо се проявява, наблюдава и идентифицира към и през средата на II хил. пр. Хр. и насетне, поне засега може да се приеме, че същинското проявление на Тракия Понтика, разбирана като собствена добре изявена морска култура на етноси от пеласго-тракийската етнокултурна общност от ЮИ Европа и СЗ/З Мала Азия, приблизително съвпада с края на СБЕ и началото на КБЕ, като обхваща и РЖЕ. Тези епохи се разполагат във вековете преди средата на II хил. пр. Хр. докъм средата на I хил. пр. Хр. Всичко това сочи хилядолетност на морската култура на траките. Фактите показват, че до Елинското разселване траките са активна страна в обмена на информация по море. С това тяхната морска култура се оказва един от стълбовете в изграждането на древните балкански, малоазийски и егейски цивилизации. От VIII/VII – VI/V в. пр. Хр. Тракия Понтика се обогатява с резултатите от древноелинското разселване, известно с термина *Гръцка колонизация*. През тези векове се срещат две култури – крайбрежната местна морска хилядолетна дополисна етносна тракийска култура и новата многосъставна полисна елинска култура. При срещата им проникването и синтезът са взаимни. Така, през Античността Тракия Понтика се проявява като двуезична и двукомпонентна крайбрежна *контактна зона* [47], с определящо влияние на старогръцката култура, но със запазване на силния тракийски субстрат в духовността и религията. Впрочем, моделът на този феномен от Древността ще се окаже изключително жизнен и работещ и в следващите исторически епохи.

[1] **Hom.** Il. XI, 220-230 (Mazon).
[2] **(Pseudo) Euripid.** Rhesos I, 430-435 (Wecklein)
[3] **Diod.** VII, frg. 11 (Vogel).
[4] **M. Miller.** The Thalassocracies (Studies in Chronography 2). New York, 1971; Cv. Lazova. The Thracian Thalassocracy. – In: *Thracia*, 8. Serdicae, 1988; K. Porozhanov. Thracia Pontica entre les XIIIe et VIIIe s. av. J.-C. – un phénomène nomade. – In: *6e congrès international de thracologie, Palma de Mallorca, 1992*. Roma, 1994, 371-376.
[5] **Ал. Фол.** Гръцки извори за историята на древна Тракия. III. Тракия в Тукидидовата „Археология" I 2-12 и II 14-17. – ГСУ. ИФ, 68 (1974), София,

1979, 7-34.

[6] **K. Porozhanov.** Sur l'apparition du bateau à voiles du littoral thrace de la mer Noire. – In: *Tropis,* 2. 2nd International Symposium on Ship Constructions in Antiquity, Delphi 1987. Athens, 1990, 277-281.

[7] **K. Porozhanov.** Les Pelasgo-Thraces dans le contexte de la communauté Paléobalkano-ouest-micrasiatique (milieu du 2e – milieu du e mill. av. J.-C.). – In: *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations. Proceedings of the 7th International Congress of Thracology, Mangalia-Constanţa, – Tulcea,* 1996. Bucharest, 1997, vol. 1, 236-246.

[8] **Diod.** V, 50-51, 4.

[9] **Thuc.** I, 4. (Smith).

[10] **Apoll. Rhod.** Argonautica, I, 580-930. (Merkel).

[11] **Hdt.** VI, 138, 1. (Hude).

[12] **Hdt.** VII, 10.

[13] **Oppian.** Halieutica, IV, 504-540; V, 519. (Mair).

[14] **M. Ventris, J. Chadwick,** Evidence for Greek Dialekt in the Mycenaean Archives. – JHS, 75, 1953, 87-105.; **M. Ventris, J. Chadwick**, Documents in Mycenaean Greek. Cambridge, 1956.

[15] **P. van Soesbergen.** Thracian personal, ethnic and topographic names in Linear A and B. – Kadmos, Bd. 18, 1979, № 1, 26-29; **P. van Soesbergen.** „Thracian" Onomastica in Mycenaean Linear. – In: *Ancient Bulgaria,* Part. 1. Nothingham, 1983, 199-211; **К. Порожанов.** Общество и държавност у траките средата на II – началото на I хил. пр. Хр. (в контекста на палеобалкано-западномалоазийската общност). (= Studia Thracica, 6). София, 1998.

[16] **Л. А. Гиндин.** Древнейшая ономастика Восточных Балкан (фрако-хетто-лувийские и фрако-малоазийские изоглоссы). София, 1981.

[17] **P. Kretschmer.** Zur ältesten Sprachgeschichte Klainasien. – *Glotta,* Bd. 21, 1933, S. 96; **P. Kretschmer.** Die vorgriechischen Sprach – und Volksschichten. – *Glotta,* Bd. 28, 1940, S. 252; **V. Besevliev.** Zur Chronologie der thrakischen Siedlungsnamen. – In: *2e congrès international des études du Sud-Est européen. Athènes.* 1972, 277-286; **E. J. Furnée.** Die wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen. The Hague-Paris. 1972.

[18] **Vl. Georgiev.** Vorgriechische Sprachwissenschaft. Sofia, 1941; **Vl. Georgiev.** L'ethnogenèse de la péninsule Balkanique d'après les données linguistiques (=Studia Balcanica, 5). Sofia, 1971; **A. J. van Windekens.** Le pélasgue. Louvain, 1952; **A. J. van Windekens.** Etudes pélasgiques. Louvain, 1960; **V. Besevliev.** Die Westküste des Schwarzen Meeres. – Klio, Bd. 63, 1981; **F. C. Woudhuizen.** Thracians, Luvians and Greeks in Bronze Age Central Greece. – In: *Thracians and Mycenaeans. Proceedings of the 4th International Congress of Thracology, Rotterdam,* 1984. Leiden-Sofia, 1989, 193-204.

[19] **K. Porozhanov.** Les Pelasgo-Thraces dans le contexte...; **К. Порожанов.** Общество и държавност у траките...

[20] **M. Lazarov.** Localités prégrecques sur le littoral de la mer Noire au sud du Balkan. – In: *Thracia,* 3. Sofia, 1974, 107-113; **M. Lazarov.** Les sites submergés le long du Pont Ouest dans le contexte de l'histoire pontique et méditerranéenne. – *Pontica,* 26. Constanţa, 1993, 7-18; **K. Porozhanov.** La vie des cités ouest-pontiques au Bronze Ancien (problèmes des prospections). – In: *1er Symposium Illiro-Thrace, Nis-Blagoevgrad, 1989.* Sarajevo-Beograd, 1991, 163-167; **K. Porozhanov.** Thracia Pontica entre..., 371-376; **I. Ivanov.** A la question de la localisation et des études des cites submergés dans les lacs de Varna. – *Pontica,* 26. Constanţa, 1993, 19-28.

[21] **M. Sakellariou.** Recent Theories on the Origin of the Indo-Europeans in the Light of Data concerning the Proto-Greek. – In: *Acta* TAB, 6. Sofia, 1991, 180-186; **D. Matsas.** Samothrace and the North-Eastern Aegean: The Minoan Connection. – In: *Studia Troica,* 1, Main am Rein. 1991, 157-179; **Chr. Dumas.** Quelques indications concernant les contacts entre la mer Egée et la mer Noire avant la colonisation grecque. – In: *Thracia Pontica,* 4. Sofia, 1991, 15-20; **A. Ivantchik.** Die Grabriten auf dem Tell Yunacite (West Bulgarien) und das Problem des Indogermanisierung des Balkans. – *Thetis,* Bd. 1, 1994, 17-22.

[22] **M. Lazarov.** Localités prégrecques...; **M. Lazarov.** Les sites submergés...; **K. Porozhanov.** La vie des cités ouest-pontiques...; **K. Porozhanov.** Thracia Pontica entre...; **I. Ivanov.** A la question de la localisation...

[23] **G. Ribarov.** The Osteological Material from the sunken Settlement at Ourdoviza. – In: *Thracia Pontica,* 4. Sofia, 1991, 113-118; **G. Ribarov.** Archaeozoological Material from the Eneolithic and Early Bronze Age Settlement at Sozopol. – In: *Thracia Pontica,* 5. Varna, 1994, 51-56.

[24] **C. Renfrew.** The Emergence of Civilization. – In: *Aegean in third Millenium BC.* London, 1972, 356; **J. T. Cherry.** Islands out of the Stream: Isolation and Interraction in Early East Mediterranean. – In: *Prehistoric Production and Exchange: The Aegean and Eastern Mediterranean.* Los Angeles, 1985, p. 24.

[25] **L. Bernabo-Brea et al. Poliochni:** città preistorica nell'isola de Lemnos. Roma, vol. 1, 1964; **L. Bernabo-Brea et al. Poliochni:** città preistorica nell'isola de Lemnos. Roma, vol. 2, 1976.

[26] **W. Lamb.** Excavation in Thermi in Lesbos. Cambridge, 1936.

[27] **D. Matsas.** Samothrace and the North-Eastern Aegean...

[28] **R. Barber, J. Mc Gillivray.** The Early Cycladic Period: Matters of Diffinition and Terminology. – *AJA,* vol. 84, № 2, 1980, 150-159.

[29] **G. Tončeva.** Thracia Pontica à l'âge du Bronze récent. – In: *Thracia Pontica,* 1, Sofia, 1982, 176-182.

[30] **К. Порожанов.** Общество и държавност у траките..., 168-169. Сведението за двата последни медни слитъка дължа на проф. Михаил Лазаров от Варна, за което му изказвам своята благодарност.

[31] **Iv. Venedikov.** La Mesambrie thrace. – In: *Nessebre,* vol. 1. Sofia, 1980, 7-22.

[32] **К. Порожанов.** Общество и държавност у траките..., 158-167.

[33] **K. Porojanov.** Le site submergé d'Ourdoviza. – In: *Thracia Pontica,* 4. Sofia, 1991, 109-112.

[34] **L. Basch.** Le musée imaginaire de la marine antique. Athènes, 1987, 77-83.

[35] **L. Basch.** Op. cit., p. 90.

[36] **L. Basch.** Op. cit., 91-93.

[37] **К. Порожанов.** Датировка на каменните котви с отвори от Българското Черноморие. Постижения и проблеми. – *Археология,* 1989, № 1, 6-15; **К. Порожанов.** Каменните котви – паметници на тракийското мореплаване. – *Анали,* 1995, № 1-2, 15-22.

[38] **Z. Ivanov et al.** Les résultats préliminaires de l'analyse pétrographique des ancres en pierre et des jas du littoral bulgare de la mer Noire. – In: *Thracia Pontica*, 2. Jambol, 1985, 135-150.

[39] **K. Porozhanov.** Ships in Homer's Epic Works. – In *Tropis*, 4. 4th International Symposium on Ship Construcions in Antiquity, Athens, 1991. Athens, 1996, 367-373.

[40] **Ibidem.**

[41] **К. Порожанов.** Общество и държавност у траките..., 110-111.

[42] **Sindos.** Katalogos tes ekthesis. Athina, 1985, 242-245 (vitr. 48), 258-263 (vitr. 51), 264-267 (vitr. 53), 272-273 (vitr.54).

[43] **Hdt.,** VII, 123.

[44] **D. Detschew.** Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976².

[45] **O. Höckman.** Eine Fels Zeichnung in Philippi (Ostmakedonien). – *Istanbuler Mitteilungen*, 19/20, 1969/1970, 145-163.

[46] **P. Collart.** Monuments thraces de la région de Philippes. – In: *Serta Kazaroviana*, P. 1. (= ИАИ, 16), Serdicae, 1950, 14-15, fig. 9 et fig. 10.

[47] **Al. Fol.** Thracia Pontica – twenty years later. – In: *Colloquia Pontica*, 1, Oxford, 1996, 1-12.

The Tthracian Seas or Tthracia Pontica In Ancient Times

Kalin POROZHANOV

(Abstract)

The seas of the Thracians are the Aegean, the Black and Marmara seas. Theirs are the waters that wash the shores of the lands inhabited by the Thracians, i. e. Europe, Asia Minor and the isles. Indeed, by the use of these maritime „routes" the European, Micrasianic and islands shores of Thrace and the Thracians act as a contact zone, they are the bridges spanning the Thracian civilization and the peoples and the civilizations with the rest of the Mediterranean world. As a matter of fact, here we deal with the broad sense of the concept of Thracia Pontica. The traditional, narrower sense of this concept embraces mainly and essentially the maritime cultures along the Aegean, Black and Marmara shores of European Thrace and the adjoining islands.

The Late Chalcolithic West Pontic civilization of South-Eastern Europe has undoubtedly generated the phenomenon Thracia Pontica. Here also lays its beginning which has manifested itself throughout the Bronze and Early Iron Age along the coasts and on the seas of South-Eastern Europe, North-Western and Western Asia Minor and the islands of the Aegeis.

But since the Thracian history and culture apparently manifests itself, observed and identified about the middle of the 2nd millennium BC onwards, at least for now one could admit that the genuine manifestation of Thracia Pontica, as a proper well-defined maritime culture of peoples from the Thraco-Pelasgian ethnocultural ethos from South-Eastern Europe and North-Western and Western Asia Minor, roughly coincides with the Middle and Late Bronze Age and overlaps into the Early Iron age. These epochs belong to the centuries preceding the middle of the 2nd up to the mid-1st millennium BC. All this is to prove the thousand-year-old maritime culture of the Thracians. The facts show that up to the times of the arrival of the Greek settlers (the so-called Greek colonization), the Thracians are the active side in the exchange of information by sea. This makes their maritime culture one of the pillars in the further development of the ancient Balkan, Micrasianic and Aegean civilizations.

In the time between the 8th/7th and the 6th/5th centuries BC, Thracia Pontica is enriched with the results of the so-called Greek colonization. During these centuries two cultures meet each other – the autochtonous, maritime, ethnic, a thousand-years-old Tthracian culture of the pre-polis stage and the new, composite Hellenic polis culture. At their meeting, they become imbued and synthesized with each other. Thus, in Antiquity Thracia Pontica proves to be a bilingual and bicomponent contact zone on the shores with a definite influence over the ancient culture of the Hellenes, at the same time clinging to a strong Thracian substratum in its spiritual and religious life. Anyway, the model of this phe¹me¹n from Antiquity will prove itself to be exceedingly vital during the following historical times too.

Архитектурният образ и предназначението на късноантичната сграда под „Кореком“ в София

Стефан Бояджиев

На колегата и приятеля проф. Димитър Овчаров с пожелание за още дълголетна творческа дейност!

След изминалия половинвековен период от бомбардировките на София, през който почти всички терени на съборените сгради (а те в Центъра не бяха малко) се застроиха, възможността за разкриване на нови паметници от антична Сердика и средновековния Средец почти секна. Тази за съжаление злочеста възможност даде наистина множество данни за проучването на древния град. Въпреки това обаче редица подробности за вида на Сердика остават нерешени. Твърде вероятно е при предстоящото продължение на метрополитена, който ще мине под Ларгото, да се появят някои останки, които ще допълнят познанията ни върху строителството и живота на града през вековете.

Обстоятелството, че подземният път на Метрото ще мине в сравнителна близост с вече познатата среда, експонирана в двора между Президенството и хотел Балкан-Шератон, където са съсредоточени твърде значими архитектурни паметници, дава надежда за появата на нови данни, обясняващи някои по-особени въпроси, свързани с тълкуванията на тази част на антична Сердика.

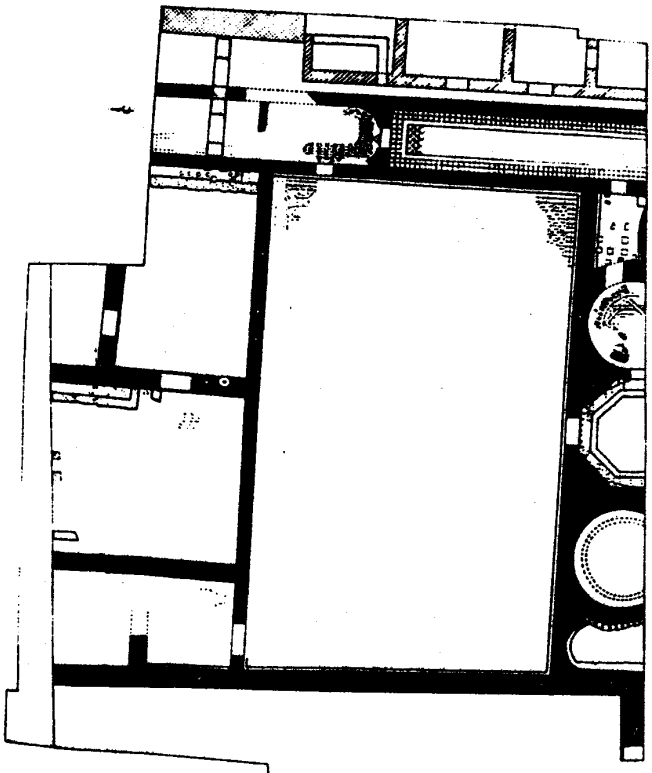

Обр. 1. План на останките от сгради под „Кореком“ (по М. Станчева).
Fig. 1. Plans des restes de l'édifice sous „Korecom“ (d'après M. Stantcheva)

В твърде просторния обхват на съборените сгради на споменатия двор и под основите на ограждащите го нови постройки, през петдесетте години бяха разкрити останките на антична монументална архитектура, сред които, за щастие, остана незасегната оцелялата през вековете част от църквата „Св. Георги“. Известна прилика в архитектурния им образ с центричен план, както и редица съвпадения от стратиграфски и хронологичен характер с подобни останки от други постройки, отдалечени на около стотина метра по-на юг, са дали основание на някои от изследователите да стигнат до извода за единно замислен, макар изграден на части, градски квартал с по-особен статут.

Всъщност създател на това тълкование е М. Станчева. Логично е да се очаква, че като ръководител на разкопките на монументалните сгради източно от „Св. Георги“ и в изкопите за основи на хотел „Рила“ и сградата на „Кореком“ тя ще да е събрала пълна фото и графична документация и следователно нейното становище по тези въпроси да е най-достоверно и убедително.[1]

Като се основава: 1. на фор-

Обр. 2. Оцелелите три западни помещения от сградата под „Кореком": а – пристройка към западното кръгло помещение; б – вторично пробита врата между кръгло помещение и осмостена (снимка на автора).
Fig. 2. Les restes des trois pièces occidentales de l'édifice sous Korecom: a – addition postérieure, accolée à la pièce occidentale à intérieur cylindrique, b – porte, percée postérieurement entre les pièces à intérieur octogonal et cylindrique (photo de l'auteur).

малните белези в плановото устройство на първоначалния строеж на църквата „Св. Георги" и на сградите в двора на Президенството и тези под хотел „Рила", при които ядрото на плана им се състои от осмостенно пространство, както и на почти едновременната им дата на изграждане – началото на IV в. и 2 – на крилатото изречение на Константин Велики „Сердика е моят Рим", Станчева е убедена, че цялата югоизточна четвъртина на Сердика е била преустроена като императорски дворец. За повишаване на внушителния вид на тази градска среда била издигната арка (триумфална?), въвеждаща в най-широката улица на Сердика (9,40 м), означена в плана на доцент Бобчев с буквата „Ж".[2] От нея се проникнало в една от най-тесните (3,50 м), улички, където се е издигала императорската резиденция. Съседната южно от резиденцията постройка с осмостенно помещение служела за баня на императора, а северната сграда в двора на Президенството, също с осмостенно помещение, била предназначена за тържествени приеми.

Доколко тези тълкования за определянето на югоизточната част на Сердика като „Константинов квартал" отговарят на действителността е въпрос, който възнамерявам да разгледам в друга статия. В настоящата се спирам само върху същността на тълкуването, отнасящо се до останките под „Кореком", което вече е навлязло в специализираната литература като „Резиденция" на Константин Велики. Същевременно предлагам свое решение на първичния архитектурен образ на въпросната сграда, основано на фотографии, отразяващи конкретни данни, останали незабелязани или пренебрегнати от авторката. Прилагам и графична възстановка, която онагледява най-вероятния й първичен архитектурен образ.

Опити за възстановка на архитектурния образ и предназначението на тази сграда Станчева

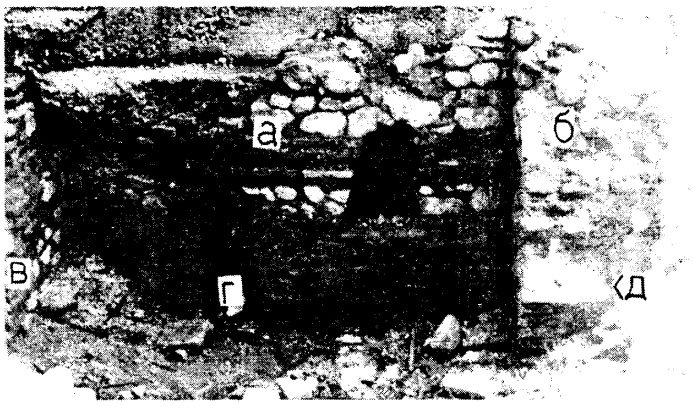

Обр. 3. Източното кръгло помещение. а – външното лице с отвора на хипокауста, б – северната стена на пристроеното помещение, в – част от северното кръгло стълбище, г – отвор за почистване на хипокауста, д – вторичен отвор за почистване на хипокауста (снимка на автора).
Fig. 3. La pièce orientale à intérieure cylindrique. a – Face extérieure, b – mur septentrional de l'addition postérieure, c – secteur du mur de l'escalier en colimaçon septentrional, d – ouverture pour le nettoyage de l'hypocauuste, e – ouverture postérieure pour le nettoyage de l'hypocauste (photo de l'auteur).

прави в поредица свои статии (сред които някои доста просторни). Те се появяват в различни издания от 1978 до 1994 г. За съжаление, повсеместно твърде краткото тълкование на този паметник има повествователен характер, явяващ се поскоро като извод от задълбочено изследване, което обаче не е представено. Само през 1994 г., в непосредствено насоченото изследване по въпроса за „Константиновия квартал в Сердика", сградата на „Резиденцията" е разгледана по-задълбочено. [3] Всъщност задълбочаването се свежда главно до прилагането на два плана от разкритите от нея части на сградата под „Кореком", допълнени с графичното копие от останките на мозаичния под на едно от помещенията, пристроено от изток към първичната сграда. Документацията приключва с доста грижливото заснемане на доц. Бобчев, изобразяващо помещението с мозайката и ваната в „Банята", отстояща южно от основната сграда на „Резиденцията".

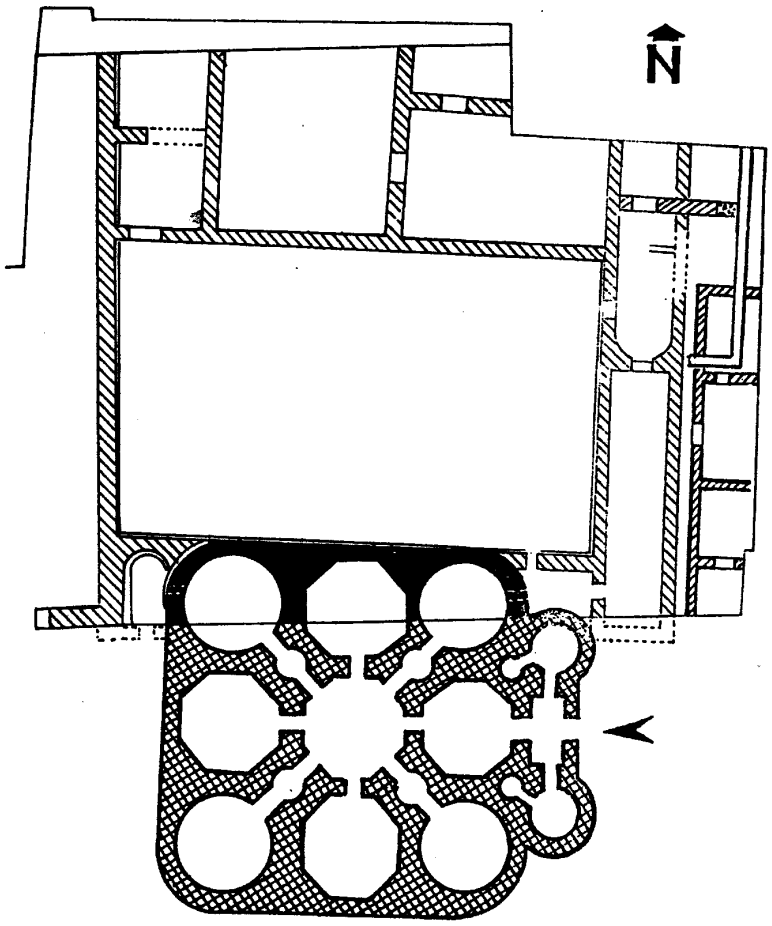

Обр. 4. Възстановен план на първичната сграда с кръглите и осмостенни помещения, двупластовите останки от казарми и пристройката с вътрешния двор (по автора).
Fig. 4. Plan restauré de l'édifice initial avec les pièces à l'intérieur octogonal et cylindrique, les casernes superposées et l'édifice avec la cour intérieure (d'après l'auteur).

В тази статия, след като запознава читателя с обстоятелството,че бомби разрушили едно богато жилище със значителни размери от близо два декара, тълкуването се свежда дословно до: *„Ето съвсем накратко* (курсивът – мой) *какво представлява откритата сграда:"*, след което в 22 реда се описва плановата композиция на сградата като състояща се от обширен двор с перистил и мозаична настилка, около който са подредени различни по план и предназначение групи помещения. Най-общо са споменати източните надлъжни помещения, с останки от подови мозайки, както и обширните северни помещения с хипокауст и вероятно втори етаж. За съществения дял от тази единно изградена постройка е казано само: *„На юг в плътен градеж с правоъгълни външни очертания са вписани в центъра едно октогонално пространство, от двете му страни по едно кръгло и към тях – изравняващи малки преходни пространства. В октогона се влиза от перистилния двор, а връзките между всички помещения на тази сграда се осигуряват по дългата ос".* [4] Цялото описание на тази най-важна по своята архитектура сграда приключва с отбелязване за наличието на хипокауст и останки от подова мозайка.

Колкото и кратко да е това описание, то е наситено с големи грешки. В тълкуването на „Резиденцията" ярко се открояват, и то не само в текста, но и в приложения план (обр. 1) редица недоглеждания и грешни представи върху архитектурно-конструктивните особености и тяхната терминология. Преди всичко редно е да се изясни неточно използваният термин „перистилен двор". Добре известно е, че при това архитектурно решение дворното пространство се опасва от четири навеса, издаващи се пред стените на главното тяло на постройката,

носени в предната си част от колони (στῦλοι). В случая обаче пред четирите стени, които ограждат този двор, няма следи от колони, така че той не може да се определя като перистален. По-важно е обстоятелството, че споменатите постройки около двора не принадлежат на единно замислен план. Този факт ясно се изразява във фугите на долепването от двете страни на същинската монументална сграда с двете кръгли и осмостенното помещение между тях, които неправилно се наричат „ротонди" и „октогон".[5] Поради недоглеждане тези подробности с решаващо значение не са забелязани при разкопките и следователно не са нанесени с различно означение на плана.

При по-внимателното наблюдение, независимо от трудните условия по време на започналия вече строеж на съвременната сграда, успях да доловя тези подробности и да ги фотодокументирам. Върху снимките пределно ясно личи начинът, по който към външните заоблени лица на двете кръгли помещения на първоначалната сграда са пристроени две нови продължовати помещения. На снимката (обр. 2) се вижда как пристроеното към западното кръгло помещение на първоначалната сграда е свързано конструктивно със западната стена на двора. Без зидарска връзка с първоначалната сграда е и източното помещение. Това е засвидетелствано в структурата на зидарията му, която се явява като продължение на северната стена на първоначалната сграда. И тук в източния си край, подобно на западния, тя завършва със заобленото лице на съответното кръгло ъглово помещение. Именно точно тук зидарията на кръглото помещение е запазена достатъчно високо, при което структурата ѝ се отличава от тази на прилепеното продължовато помещение. Докато в първата зидария личи пояс от три реда тухли, то на същата височина на пристроената стена тухли липсват (обр. 3). С тази нова пристройка конструктивно се свързват продължовatите помещения, ограничаващи двора от изток.

Като следствие от посочените данни, разкриващи фугите на по-късно прилепване на зидове, принадлежащи на помещенията, и очертаващи вътрешния двор към кръглите ъглови помещения става ясно, че като цяло дворът и ограждащите го сгради представляват значителен нов строеж, пристроен допълнително към една съществувала по-ранна монументална сграда с твърде интересен план (обр. 4). В какво съотношение стои тази вторична сграда с вътрешния двор спрямо една явно по-ранна, трета постройка с анфиладно подредени помещения, е трудно да се каже при вече неподходящите условия на наблюдения в складовете на „Кореком". В обнародвания от Станчева план (обр. 1) останките от третата сграда са нанесени, но тя въобще не се занимава с тях. Не е трудно обаче да се забележи, че и третата сграда не е първоизградената на това място. На много места стените на третата постройка възсядат напреко останки от по-ранна четвърта сграда. В случая интересното е, че за да не се пропукат, в някои от стените на третата постройка са изградени облекчителни арки от тухли, чието предназначение е да се прехвърли тежестта им от двете страни на лежащата напреко под нея стена от по-ранната постройка (обр. 5). Като се има предвид разположението на двете по-ранни двуетажни продължовати сгради в непосредствена близост до източната крепостна стена, става ясно, че те последователно са служили за казарми и че са застъпвали съответната крайкрепостна улица (т. нар. via sagularis dextra). Както ще стане ясно подолу, изоставянето на казармените сгради и отдръпването на двете по-късни издължени помещения, ограждащи вътрешния двор, е станало с оглед освобождаването на крайкрепостната стена, за да се даде достъп до голямата монументална сграда с кръглите и осмостенни помещения.

И така, изложените дотук данни неоспоримо показват, че първоначално сградата с кръглите помещения е била изградена като самостоятелно тяло, към което впоследствие са прилепени помещенията, ограждащи вътрешния двор. При това положение изниква въпросът как по-точно е изглеждала първоначалната сграда? В отговор на този въпрос Станчева приема оцелелите три помещения (двете кръгли и осмостенното) от първичната сграда като завършено издължено тяло, с прави външни стени, образуващо южното крило и ограничаващо двора от тази му страна. Така поне може да се тълкува изразът *„Всички помещения от южното крило – кръглите, октогоналното и прилежащите им от двете страни малки пространства – са с хипокауст"*.[6] На плана обаче, отразяващ целия обхват на „двореца", очертанията на въпросните три помещения са показани като част от незавършена сграда, за вида на която тя не дава тълкование.[7] Авторката смята, че в това „южно крило" се е влизало през врата, отваряща се в оста на осмостенното помещение, а *„връзката между всички помещения на тази страна се осигуряват по дългата ос"*. Но и в това изречение проличава още един пример на недоглеждане при определяне на данните, на които се основава изказаното становище. В случая става дума за това че:

Обр. 5. Облекчителни арки в стените на вторите казарми (снимка на автора).
Fig. 5. Arcs de décharge dans le mur de la seconde caserne, croisant à cheval les restes de la première caserne (photo de l'auteur).

Но щом споменатите отвори са пробити по-късно и първоначално не е могло да се проникне в сградата през осмостенното помещение, изниква нов въпрос: откъде въобще тази сграда със своеобразен план е била достъпна? Естествено за правилното определяне на първичния й план прибавените крайни продължовати помещения не следва да се вземат под внимание. Тогава отговорът на този твърде любопитен въпрос трябва да се търси в цялостното решение на сградата, тъй като трите оцелели помещения явно са само част от една по-сложна планова композиция. От обстоятелството, че тези помещения са без връзка помежду им, би следвало във всяко от тях да се прониква през самостоятелен отвор. Това означава, че пред трите врати би трябвало да се разположи твърде обемисто пространство, което всъщност става неподходящо за обитаване.

Съществения белег, който довежда до правилния отговор, е разполагането на осмостенното помещение между двете кръгли. Точно това разположение подсказва насочването на една напречна ос в посока север-юг, която се явява като симетрична на повторението на съществуващите помещения към изток и за-

1. Между осмостена и двете помещения на запад от него въобще няма отвори, а отворът, отбелязан на споменатия план като прорязващ стената на източното кръгло помещение, не прерязва стената на етажа. В действителност на това място има оригинален отвор със запазена покриваща го арка (обр. 3). Той обаче не води към приземния етаж, а към хипокауста. Неговата ос не е насочена към центъра на кръглото помещение, както това е редно при планирането на монументалните сгради, а поради функционални съображения почти тангентира със северната част на дъговидната стена.

2. Двата отвора на осмостена, водещи съответно на север към двора и на изток към съседното кръгло помещение, са пробити по-късно. По същото време на равнището на етажа е била пробита и вратата, свързваща източното кръгло помещение с прилепеното до него малко продължовато помещение. Че пробиването на споменатите отвори е извършено по-късно личи от грубото неправилно очертание на страниците им (обр. 2 а и б; обр. 6 а), които, ако принадлежаха на първичния строеж, би следвало да бъдат изградени с добре подредени тухли, както това е сторено при отвора към хипокауста на източното кръгло помещение (обр. 3).

Обр. 6. Подподов обиколен канал за отопление. Следи от вторично пробити врати: а – към западното кръгло помещение, б – към двора (снимка на автора).
Fig. 6. Canal périphérique sous la suspensure dans la pièce à intérieur octogonal. Aspect des ouvertures percées postérieurement: a. – vers la pièce à intérieur cylindrique, b – vers la cour intérieure (photo de l'auteur).

пад. Все на основа на симетричното решение вместеният между двете кръгли помещения осмостен също се е повтарял и на изток-запад. Като се пресичат, двете оси са образували кръст от осмостенни помещения. В пресечището на кръстните рамена попадал петият осмостен, който поради притесненото си положение не е бил обитаван, а служел като разпределител на заобикалящите го помещения (обр. 4). В междурамията на кръста били вместени кръглите помещения. Обстоятелството, че техният диаметър е по-малък от дължината между срещуположните стени на осмостените, подсказва, че последните се издигали по-високо, вследствие на което кръстът, който те очертавали в план, се изявявал в покритието на сградата. Явно това изявяване на кръста през езическия период в края на III – началото на IV в. няма нищо общо с християнските кръстовидни църкви, вписани в квадрат. Допустимо е при тяхното появяване, което започва през средата на IX в., средновековните архитекти да са възприели това кръстовидно в план решение с издигащ се в средата главен купол, като са му предали символиката на християнския микрокосмос.

Отново образуваният по този начин план с точно очертан квадрат, заоблени ъгли и помещения, разположени на кръст и по диагоналите, поставя въпроса: къде все пак е бил входът към тях и как е бил устроен той? И в този случай щастливата случайност, а именно, че до заобления ъгъл на източното кръгло помещение е запазена макар и малка част от заоблена стена, определя правилното решение (обр. 3 б). Проследявайки хода на дъгата, се установява, че продължението ѝ ограничава значително помалко кръгло помещение. При силно изявената симетричност на цялата планова композиция, логично е да се приеме, че засвидетелстваното от север малко кръгло помещение се е повтаряло, също така прилепено, до голямото югоизточно кръгло помещение. Така в разстоянието между двете малки кръгли помещения по

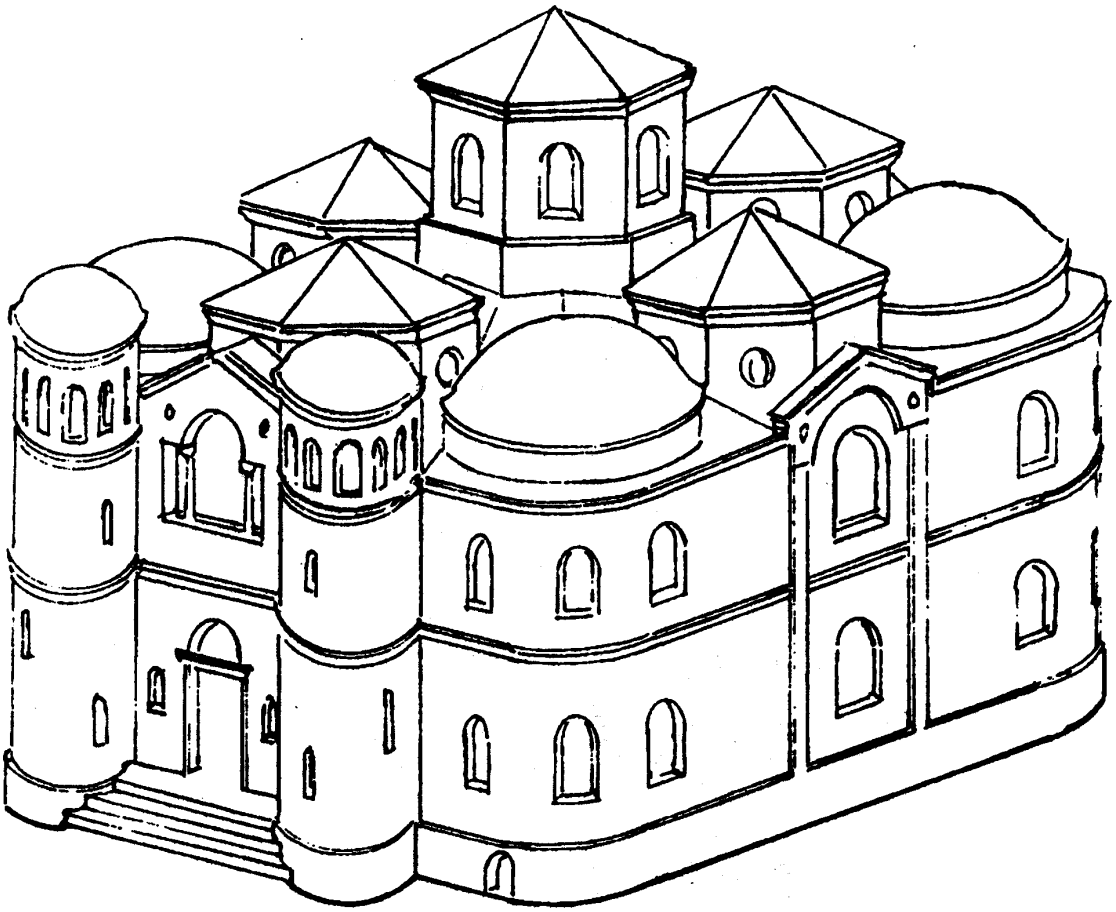

Обр. 7. Аксонометрична възстановка на сградата (по автора).
Fig. 7. Restauration axonométrique (d'après l'auteur).

всяка вероятност се е образувал притвор. Той се е предхождал от няколко стъпала, извеждащи до равнището на суспенсурата над хипокауста (обр. 4). От притвора се е влизало в източния осмостен. Като преходно пространство той не е бил обитаван. Същото се отнася и до средния осмостен, който както бе казано, е служел като вестибюл-разпределител към останалите помещения, които били обитавани. Несъмнено със значително по-малкия си размер двете кръгли помещения са служели за стълбища, извеждащи до втория етаж.

Малкото оцеляло от тази сграда е все пак достатъчно, за да засвидетелства характера на строителната техника. Стените ѝ са били изпълнени със смесена зидария с тухлени пояси от по три реда и доста различни по размери речни камъни, споени с червеникав хоросан и примес от счукани тухли. Явно тази не особено естетична зидария е била покрита с мазилка, наподобяваща квадри. Кръглите помещенията били покрити с полусферични куполи, чиито пети стъпвали направо на цилиндричните стени, а при осмостените преодоляването на тъпите ъгли ставало чрез осем разтегнати тромпи. Вероятно по същия начин били устроени и куполите, понасящи пода на етажа.

При устройството на хипокауста топлият въздух ведно с пушека, след като затопляли суспенсурата, преминавайки по околовръстните канали на осмостенните помещения, навлизали в тясното пространство между носещите стени и дублиращите ги мраморни облицовки. Оттам пушекът излизал през глинени тръби, вградени в горните части на стените. Над екстрадосите на сводовете тръбите леко се показвали, оставайки прикрити зад осмостенниците.

Фасадите на тази оригинална двуетажна сграда са в пряка зависимост от плана и формите на отделните ѝ помещения. Еднакви по размери и симетрично разположени, тези помещения се изявяват еднакво на трите фасади – северната, западната и южната. Само присъствието на кръглите стълби пред източната стена ѝ придава по-различен вид. По-горе вече бе отбелязано, че осмостенните помещения, чийто по-голям размер ги издига над кръглите, се изявяват по средата на трите посочени фасади. Твърде вероятно е тяхното присъствие да е било подчертано от леко издаващи се пиластри, увенчани с триъгълен фронтон, чиито прави линии се свързват стилово с правите плоскости на осмостените. В духа на късноантичните стилови форми фасадите са били разчленени с корниз, отразяващ двуетажието. Поредица от по три по-малки прозореца осветлявали кръглите ъглови помещения, докато по един по-голям се е отварял под фронтона на етажа. Обърнатата към улицата фасада, освен с двете си стълбищни кули, се отличавала с широката си веранда, отваряща се между тях (обр. 7).

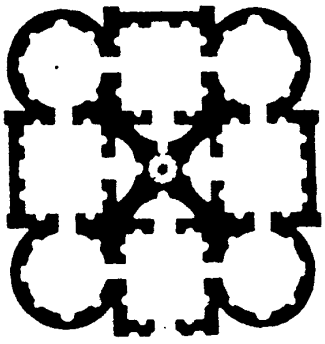

Обр. 8. Мавзолей, заснет от Монтано.
Fig. 8. Plan d'un mausolée relevé par Montano.

Тази странна за съвременния начин на живот богата жилищна сграда е била модно явление през Късната античност. За съжаление малко са оцелелите от този вид останки, разкрити при редовни разкопки, за да бъдат по-подробно проучени.

В замяна на това през XVI в. ренесансовият изследовател Монтано е документирал значителен брой от тях. Като най-близък паралел се явява мавзолеят, обозначен като фиг. 29 в посочения труд на Грабар (обр. 8).[8] Различията се изявяват само във формите на кръстообразуващите помещения – осмостенни в сердикийската постройка и квадратни в мавзолея, заснет от Монтано. Отлики има и в разположението на стълбищата – две са външни в Сердика, а една тясна вътрешна стълба в средното помещение на мавзолея въвежда вероятно в подземието със саркофазите.

В мнозинството от случаите сградите от центричен тип, които Монтано представя, имат сакрален характер, главно свързан с култа към мъртвите. Всички те, макар че по план наподобяват сердикийската сграда, са лишени от подподово отопление, което явно не им е нужно. Сердикийската сграда обаче е снабдена с такова отопление, което безспорно определя нейния жилищен характер.

Независимо от богатите архитектурни форми на сердикийската сграда, които подсказват високия обществен чин на нейния обитател, обстоятелството, че тя е почти прилепена до източната крепостна стена, от която я отделя тясната 3,50 м сенчеста улица, повдига въпроса – би ли могла тя да бъде резиденцията на Константин Велики?

Първото съмнение, че богатата двуетажна сграда наистина е била императорска резиденция, произтича от не особено изявеното място, на което тя се намира. Явно архитектите на императора биха преценили, че изборът на

място не предлагал условия за почивка, тъй като съжителството с крепостната стена, където по начало положението е напрегнато, не е удачен. Не без значение са и твърде скромните размери за един римски императорски дворец. И не само това. Предполаганите градоустройствени елементи, които би следвало да изтъкнат дворцовото величие на римски император, далеч не съответстват на подобна изява. Така например въображаемата триумфална арка (триумфалните арки са с един или с три отвора, а не с два, както загатват основите на три блока с неопределено предназначение) в началото на улицата „Ж" и самата тази улица не създават тържествен церемониален подход, към който следва да се издига представителният императорски дворец, така както това е сторено в двореца на Диоклетиан в Спалато. През този период, когато императорът езичник (Константин се покръства малко преди смъртта си) се явява на фона на своя palatum sacrum като deus prxsens, церемониалът протичал при съответната архитектурна среда. Вместо това въпросната „Ж" улица безславно се забива в крепостната стена, оставайки встрани двете действителни ротонди. Ако последните съвпадаха в оста на въпросната улица, те наистина биха създали своебразна тържествена ос, но те остават встрани от нея.

Като не се съобразява с тези задължителни не само за римската традиция дворцови церемониални изисквания, Станчева допуска, че за представителна дворцова сграда е била използвана постройката с ексцентрично разположено осмостенно помещение, намиращо се източно и превърната впоследствие в християнски храм сграда, посветена на Св. Георги. Тъй като през първите години на IV в. тази сграда е била издигната като баня, и то със значително по-големи размери, мъчно може да се оправдае нейното съжителство с дребния императорски дворец, при това достъпен през друга тясна напречна улица.[9]

Приключвайки с критичните си бележки към тезата за съществуването на „Константинов квартал" в Сердика, обитаван макар и за кратко време от император Константин Велики, ще припомня някои моменти от неговия живот, които изключват продължителното му престояване в Сердика. Роден в Наисус вероятно след 285 г., през 306 г. той вече е издигнат от войската за император. Оттогава до победата над съперника му Лициний през 324 г. той води постоянни битки, като непрестанно сменя седалището си. Тогава именно той основава новия Рим на брега на Босфора и му дава собственото си име.

Несъмнено, при създалите се още по времето на Диоклетиан неблагоприятни условия, Рим престава да бъде действащата столица на империята. Известно е, че Константин е търсел най-подходящото място в източните диоцези, където да изгради резиденцията си. Дали това са били родният му Наисус, Илион, Халкедония или Тесалоники, където на младини е бил временно заложник в двора на Галерий, или Сердика, остават само „крилати фрази". В действителност по време на кратките си пребивавания в Сердика, когато Константин заедно с Лициний провъзгласяват синовете си за цезари през март 317 г., и двамата са отсядали в жилищата на богати видни сердикийци, едното от които би могло да бъде и това на градоначалника, намиращо се на via sagularis dextra.

[1] По-голямата част от библиографията по въпроса е отразена в статията: **М. Станчева.** Константиновият квартал в Сердика. Средец, София 2, С., 1994, с. 65, 1.

[2] За градоустройственото решение на югоизточната част на Сердика ср. Чертежите в посочената в т. 1 статия с. 68, 69, 72, 73 и 74.

[3] **М. Станчева.** Константиновият квартал... с. 61.

[4] **М. Станчева.** Цит. съч., с. 61.

[5] В архитектурата термините „ротонда" и „октогон" (осмостен) и въобще „полиедър" (многостен) не означават вътрешно пространство с кръгло или многоъгълни очертания, каквито са случаите в разгледаната статия. Тези помещения са част от по-сложно устроени постройки, при което те не се изявяват свободно във външното пространство. При същинските ротонди и многостени вътрешният им обем се изявява изцяло във външното пространство, ведно с конхите си, ако има такива. На основание на този принцип превърнатата в християнски храм под името Св. Георги късноантична сграда не може да се определя като ротонда, защото само горната част на централното й цилиндрично пространство се изявява като свободно тяло над заобикалящите го главно четвъртити помещения. В този случай господстващият над покривите цилиндър се определя като барабан (тамбур), така както е при кръстокуполните църкви.

[6] **М. Станчева.** Цит. съч., с. 61.

[7] **М. Станчева.** Цит. съч., с. 67, обр. 1.

[8] **A. Grabar.** Martyrium Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique. Vol. 2, Paris, 1946, fig. 29.

[9] **М. Станчева.** Цит. съч. с., 68, обр 2.

UNIWERSYTECKA BIBLIOTEKA w Poznaniu

L'aspect tectonique et la destination de l'édifice de la Basse antiquité sous les fondations de „Corécom" à Sofia

Stéphane BOYADJIEV

(Résumé)

Dès leur découverte dans les années soixante, la série d'édifices dans le quartier sud-est de Serdica, composés de pièces de forme carrée ou rectangulaire, desquelles émerge le volume octogonal ou cylindrique d'un local de plan adéquat, ont été qualifiées comme faisant partie d'une résidence de Constantin le Grand. A l'appui de cette thèse, M. Stantcheva, qui en est l'auteur, attire aussi le caractère du réseau urbain, qui dans ce quartier est traversé par une rue de largeur démesurée, par rapport aux autres rues de la ville antique. Les fondations de quatre blocs à son entrée que l'on suppose avoir délimiter deux passages d'un arc (de triomphe?) (En principe les ouvertures des arcs de triomphe sont une ou trois et jamais deux) destinait à rehausser la solennité du défilé cérémonial lors des réceptions palatines. En fait cette large rue s'en va directement butter contre la muraille de l'enceinte, laissant de côté deux rotondes, qui auraient pu accentuer le prestige impériale. Un édifice de bel apparat, dont le plan est dans le style des monuments documentés par Montano (fig. 7), est déclaré comme résidence impériale, tandis qu'un autre avec un octogone, sertit entre d'autres pièces habitables est déclaré en tant que palais d'audiences officielles. L'éloignement de ces deux édifices palatins, retirés dans de ruelles sans importance ne confirme en aucune façon l'idée que Constantin s'était fait élever un palais résidentiel à Serdica, malgré la fameuse phrase „Serdica est mon Rome". Il est vrai que Constantin dont la ville natale est Naïsus, en abandonnent Rome pour chercher, dans les diocèses orientaux, une nouvelle capitale pour son empire, séjournait à plusieurs reprise à Serdica. Mais alors il résidait, très probablement dans la somptueuse maison d'un de ses fonctionnaires, peut-être le préfet de Serdica.

Колективна находка от ранновизантийски оръдия на труда от Сливен

Ирина Щерева, Мери Радева

Общоизвестна и неоспорима е констатацията, че оръдията на труда са първостепенни веществени извори за изучаването на икономиката, развитието на техниката и социалната структура на племена и народи, живели в земите ни в отдалечени в миналото епохи. Въпреки че натрупаният фактологически материал, съхраняван във фондовете на музеите, е огромен, като изключим праисторията, за античността и Средновековието[1] липсват обобщаващи изследвания с всестранен типологически, технологически и хронологически анализ на тези изключително важни археологически паметници. Това донякъде може да се обясни с факта, че земеделските и занаятчийски сечива, често зле запазени, не винаги са открити в ясна археологическа среда и датирането им е много сложно, което ги прави непривлекателни обекти на научното дирене. В интерес на истината трябва да отбележим, че броят на публикуваните, разпилени в множество издания антични и средновековни оръдия на труда не е малък, но авторите обикновено се ограничават с формално, понякога съвсем повърхностно[2], описание на отделните находки, като наблягат предимно на функционалните им характеристики, без да търсят генезиса на отделните форми и тяхното развитие във времето. Затова навременното обнародване на колективни находки на оръдия на труда, които като правило са сравнително добре хронологически определени, е от голямо значение за бъдещи по-задълбочени и всеобхватни изследвания на тази категория паметници на материалната култура. Водени от това убеждение, тук предлагаме на вниманието на научната ни общност една колекция от сечива, чиято стойност се състои преди всичко в това, че са много точно датирани.[3]

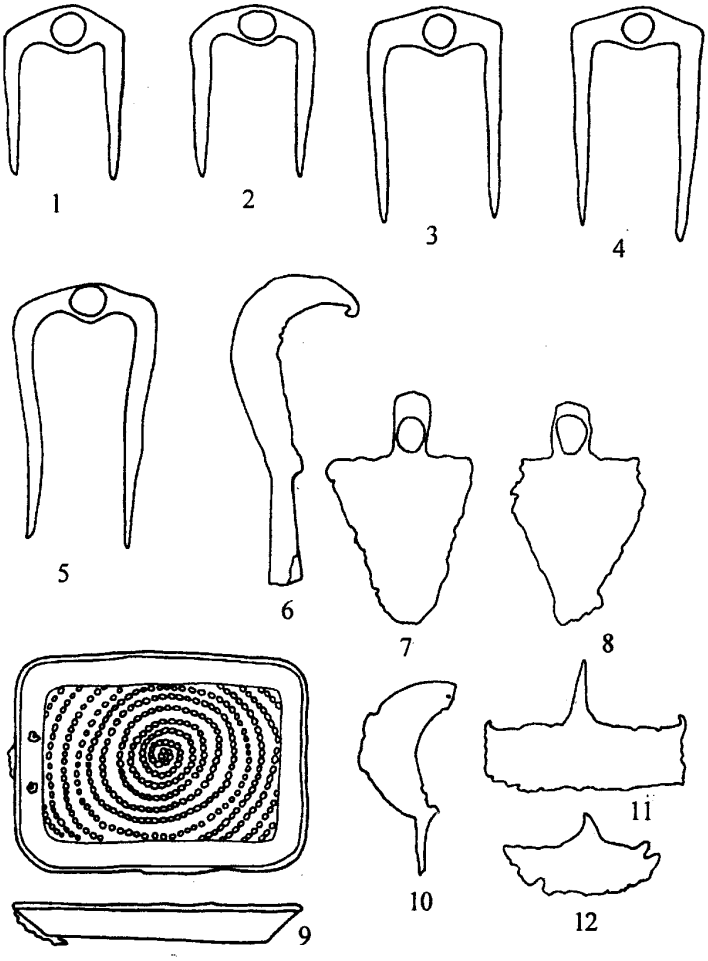

Табл. I. 1-5 – дикели; 6, 10 – косери; 7, 8 – мотики; 9 – меден съд; 11, 12 – чесала. Tabl. I. 1, 2, 3, 4, 5 – binettes; 6, 10 – sarpettes; 7, 8 – pioches; 9 – récipient de cuivre; 11, 12 étrilles.

Находката е открита при редовни археологически разкопки на построеното в IV в. укрепление, което се намира в м. Хисарлъка в североизточните покрайнини на съвременния град Сливен. На друго място вече изложихме своите аргументи по идентифицирането на тази крепост със споменатия в писмените извори ранновизантийски град и епископски център Цоида в границите на провинция Хемимонт.[4] През IX-XII в. укреплението е ползвано от българите.[5] Находката обаче принадлежи на ранновизантийския период от историята на крепостта. Тя е намерена в горял пласт при разчистване на каменна постройка с право-

ъгълен план, долепена до северната крепостна стена. Пластът се е образувал в резултат от опожаряването на крепостта в края на VI или началните години на VII в. и е проследен почти навсякъде в проучените сектори. В него редом с много други предмети е открит и значителен като количество нумизматичен материал, включващ и една колективна находка от монети. Най-късните от тях са отсечени в годините на управлението на император Маврикий (582-602). [6]

Находката съдържа дикели (7 бр.), мотики (3 бр.), косери (2 бр.), брадви (4 бр.), брадва-тесла (1 бр.), тесла-чук (1 бр.), дърводелски изземки (2 бр.), длето (1 бр.), пробой (1 бр.) и чесала (2 бр.). Всички сечива са изработени от желязо. Заедно с тях са намерени няколко гвоздея с различна големина и четириръбо напречно сечение на шипа, железни части за дървени врати и един меден съд. Железните предмети са силно корозирали, а някои и доста повредени от дългия престой в земята, а вероятно и от пожара, но формата им е възстановима и функциите на отделните сечива са ясни.

Най-многобройни в находката са дикелите (таб. I/1-5, таб. I/3). Те са с почти еднаква форма и близки размери. В двата края на основата, която в средата има фланкиран с триъгълни издатъци кръгъл отвор за дръжка (диам. 3–3,5 см), се спускат масивни дълги шипове с правоъгълно или квадратно напречно сечение. Общата дължина на дикелите варира от 19 до 29 см, а ширината на основата е от 13 до 16 см. Находките от Сливен по нищо не се различават от късноантичните и ранновизантийски дикели, открити в Сапарева баня [7], Кадин мост [8], Кюстендилско, с. Българин, Хасковско [9], и Перник [10]. Като близък паралел по време до сливенските находки може да се посочи изображението на земеделец, работещ с дикел, върху една от мозайките в Големия дворец в Константинопол, датирана във втората половина на VI в. [11]

Затрудняваме се да отговорим на въпроса кога се появява това типично за лозарството и градинарството оръдие. Ив. Венедиков, изброявайки номенклатурата на ползваните от траките земеделски сечива, споменава за тях, но не посочва никакви конкретни археологически примери. [12] Дикели се употребяват и през Средновековието [13], а с малко видоизменена форма и през епохата на турското робство [14] и в по-ново време.

Двата косера от находката в Сливен се различават по размери и форма. Единият (таб. 1/6, таб. III/2) е по-голям и е служел за изсичане на храсти и дървесни клони. В някои диалектни говори е наричан с името „търпан". Общата му дължина е 33 см, а максималната ширина на режещата част е 5 см. Върхът на острието е завит в кука за по-лесно издърпване на отрязаните клони. В долния край е оформена конусовидна втулка с най-голям диаметър 3 см. Подобни косери с дръжка-втулка има в колективните находки от оръдия на труда, открити в м. Аргатово, Преславско [15], и с. Българин, Хасковско. [16]

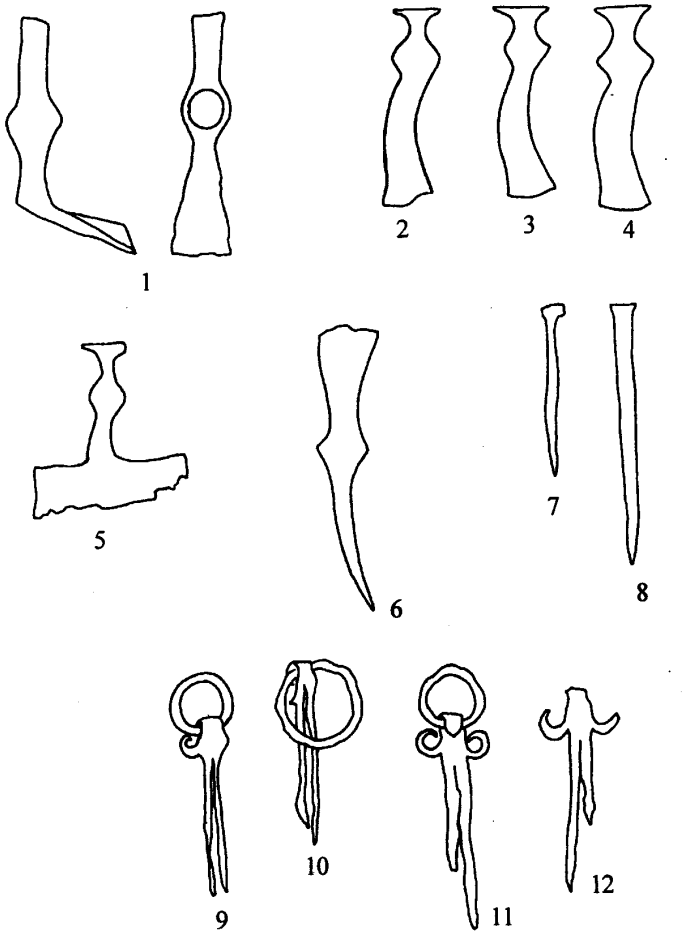

Табл. II. 1 – тесла-чук; 2-4 – брадви; 5 – секира; 6 – брадва-тесла; 7 – пробой; 8 – длето; 9-12 – железни части за врати. Tabl. II. 1 – hachette; 2, 3, 4 – cognées; 5 – hache; 6 – herminette; 7 – perçoir; 8 – ciseau; 9, 10, 11, 12 – pièces de métal pour portes de bois

Двете находки са датирани най-общо в римско и късноримско време. По-прецизна датировка имат аналогичните косери от ранновизантийската крепост при с. Жеглица, Видинско, намерени заедно с едно бронзово съдче с надпис. [17] Палеографските характеристики на надписа датират находката в VI – началото на VII в.

Косерът от втория тип (таб. I/10) има поплитка извивка на широката 6 см режеща част, която в долния си край преминава в шип за набиване на дървената дръжка. На гърба на работната си част косерът има правоъгълен издатък с широчина 6 см. Много близък като форма, но далечен по време паралел на находката от Сливен е един косер от Плиска, датиран в XI в. [18]

Косерите, като оръдие на труда, ползвано в лозарството, овощарството и горското стопанство, са известни още на траките в първите векове на нашата ера. Техни изображения се срещат върху оброчни плочки на римския бог на горите Силван и Тракийския конник. [19] Косери присъстват в колективните находки на оръдия на труда от римската епоха. Освен споменатите от м. Аргатово и с. Българин, такива са открити в с. Новосел, Пловдивско [20], и Монтана. [21] От по-късно време са косерите от Перник (V-VI в.). [22]

Прави впечатление, че в изброените находки от римско време отсъстват косери с издатък на гърба на режещата част. Без да бъдем категорични, допускаме, че този тип косери се появява в по-късно време – VI в. Основание за подобно предположение ни дава не само находката от Сливен, чиято датировка е несъмнена, но и косерите с издатък от с. Жеглица, които се поставят със сигурност в VI – началото на VII в. В епохата на Средновековието са разпространени косерите от двата типа – с издатък и без издатък [23], но като че ли изчезват косерите с дръжка-втулка. Във всеки случай за тях не споменава Й. Чангова в своя аналитичен обзор на средновековните оръдия на труда.

Трите мотики от сливенската находка са от един тип. Работната им част има форма на равнобедрен триъгълник със заоблен връх (таб. I/7,8). В средата на горната основа се издава паралелепипед с кръгъл отвор със симетрични триъгълни издатъци. Мотиките са с почти еднакви размери. Най-добре запазената (таб. III/3) има обща височина 24,5 см. Работната част е висока 18,5 см, широка 16 см, диаметърът на отвора за дръжка е 3,5 см.

Мотиките с триъгълна форма на работната част битуват дълъг период от време, без да променят съществено формата си. Срещат се сред находките от римската и ранновизантийската епоха [24], Средновековието [25] и в по-ново време. [26]

От находките в Сливен интерес представляват двете железни чесала (таб. I/11, 12). Едното е сравнително добре съхранено (таб. III/4). Представлява правоъгълна пластинка (21,5 х 7 см), назъбена в долния край. От средата на горната основа излиза шип, извит почти под прав ъгъл, който се е забивал в дървена дръжка. Двата горни ъгъла изтъняват и издължават и вероятно са били забити в халки. Същата форма има чесалото от спомената находка от с. Жеглица, Видинско. [27] Абсолютно същата форма и размери има едно чесало от Плиска, датирано в X в. [28] То е украсено с нагъната вълнообразно тел, закрепена за двете халки в ъглите на горната основа на пластината. Вероятно подобна украса са имали и чесалата от Сливен и с. Жеглица.

Следващата група от оръдия в находката от Сливен принадлежи към категорията сечива, използвани в дърводелския занаят. Сред тях най-многобройни са брадвите, които са от

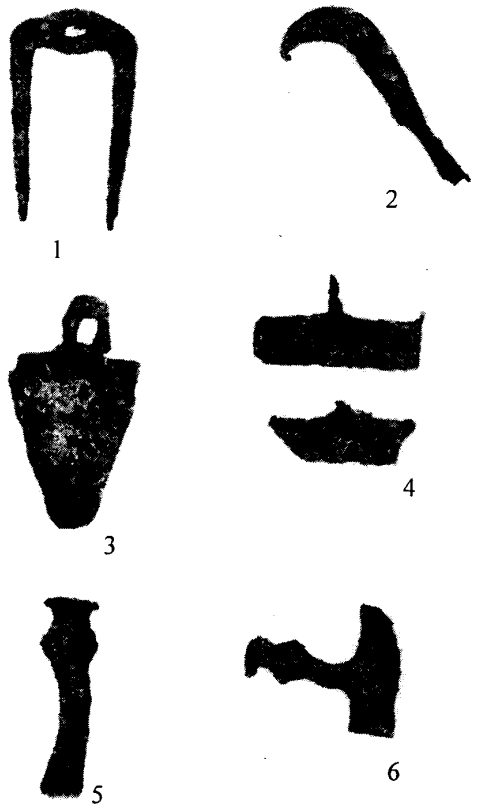

Табл. III. 1 – дикел; 2 – косер; 3 – мотика; 4 – чесала; 5 – брадва; 6 – секира. Tab. III. 1 – binette, 2 – sarpette, 3 – pioche, 4 – étrilles, 5 – cognée, 6 – hache

два типа. Към първия принадлежат три еднакви екземпляра (таб. II/2-4, таб. III/5). Те имат тясно клиновидно и леко извито острие, което към горната основа слабо се разширява, а към отвора за дръжката се стеснява и удебелява. Тилната част е използвана като чук, чиято горна основа е разширена в правоъгълна плоскост. Около отвора има симетрично издадени триъгълни „уши". И трите брадви имат почти еднакви размери. Общата им дължина е 21-22 см, дължината на острието – 12-13 см, максималната ширина на острието – 5-5,5 см, диаметърът на отвора на дръжката – 3 см. Правоъгълната горна повърхност на чука е с размери 3,5 х 5-6 см.

Брадвите-чукове с клиновидно острие са били широко разпространени в римската и ранновизантийската епоха. Ив. Венедиков вижда прототипа на формата на този тип още в бронзовата епоха.[29] Такива брадви има в находката от с. Новосел, Пловдивско[30], с. Българин, Хасковско[31], Монтана[32], Перник.[33]

През Средновековието клиновидните брадви също се употребяват често, но формата им търпи известни промени. Горната повърхност на чука не се разширява в масивна правоъгълна плочка, а е почти равна на долната, т. е. чукът е с форма на сравнително правилен паралелепипед. Обнародваните две брадви от Мадара и Преслав[34], които по форма и размери са пряк паралел на брадвите от Сливен, едва ли са средновековни. В публикацията не са посочени обстоятелствата около намирането им, но в Мадара е зарегистриран античен пласт, а в околностите на Преслав също са установени ред селища от римско и ранновизантийско време, което ни кара да мислим, че и двете находки са от по-ранен исторически период.

Вторият тип е брадва-секира (таб. II/5, таб. III/6). Тя има правоъгълно острие (5,5 х 5,2 см), разширено в две противоположни посоки по отношение на тилната част, която е издължена и леко извита към отвора за дръжка, фланкиран с триъгълни издатъци. В горната част на секирата е оформен чук с разширена горна повърхност, която е с размери 4,5 х 3,2 см. Общата дължина на брадвата е 17,5 см. Близка успоредица на тази брадва се намира в колекцията от оръдия на труда от Перник.[35] С известни промени във формата този тип брадви битува и през Средновековието.[36]

Типичен дърводелски инструмент е теслата. В сливенската находка са намерени една тесла-чук и една тесла, съчетана с клиновидна брадва. Работната част на първата (таб. II/1, таб. IV/1) е с трапецовидна издължена част, която е извита под тъп ъгъл навътре. Чукчето има цилиндрична форма. Между чука и теслата се намира отворът за дръжка с издадени от двете страни триъгълни „уши". Общата дължина на сечивото е 26 см. Теслата е дълга 13 см и широка в долния си край 6 см. Чукът е висок 5,5 см и има диаметър 3 см. Точна аналогия теслата-чук има в находката от с. Българин, Хасковско[37], датирана в късноримската епоха.

Теслата, съчетана с клиновидна брадва (таб. II/6, таб. IV/2), е с обща дължина 30,5 см, като теслата е дълга 15 см, а брадвата 11,5 см. Отворът е фланкиран с триъгълни „уши". Подобни инструменти са открити в Сапарева баня[38] и в Перник. Пернишките примери са отнесени към Средновековието и без достатъчна аргументация свързани с рударството.[39]

Единственото длето (таб. II/8, таб. IV/3), открито в находката (дълж. 28 см), е с квадратно напречно сечение, което към острието двустранно е скосено, а към върха е разширено от удряне с чук. Длета със същата форма се откриват в антични и средновековни находища[40] и без да се променят, се употребяват в наши дни.

Специализиран инструмент е т. нар. иззем-

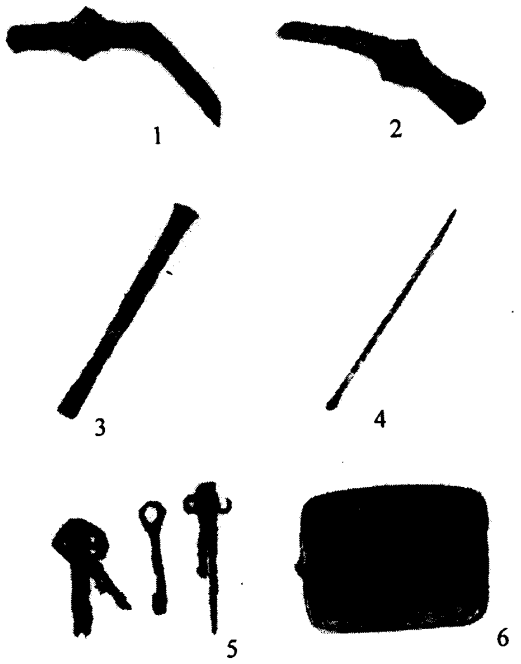

Табл. IV. 1 – тесла-чук; 2 – брадва-тесла; 3 – длето; 4 – изземка; 5 – железни части за врата; 6 – меден съд. Tab. IV. 1 – hachette, 2 – herminette, 3 – ciseau, 4 – burin, 5 – pièces de métal pour portes de bois, 6 – récipient de cuivre

ка, пригодена за направата на дървени съдове. Двете изземки не се различават по форма от други подобни находки в страната. Тялото им е обла желязна пръчка, която в единия си край е сплесната, а в другия е оформена като леко извита лъжичка. Изцяло запазеният екземпляр (таб. IV/4) е дълъг 47 см, а дължината на работната част (лъжичката) е 9 см. Втората изземка има същите формални характеристики, но е помалка. Запазената ѝ дължина е 18,5 см, а дължината на лъжичката – 4,5 см. Подобни инструменти без различия във формата се ползват както в ранновизантийската епоха, така и през Средновековието.[41]

За да приключим с анализа на оръдията на труда, ще споменем за открития в находката дърводелски прибой (шило), който е дълъг 18,8 см и има четириръбо тяло (1 х 0,8 см). Работният му край е заострен, а горният – скосен и разплеснат от набиването (таб. II/7).

Заедно с оръдията на труда в находката, както вече споменахме, присъстват и няколко гвоздея, железни части от врати (таб. II/9-122, таб. IV/5) и един меден съд (таб. I/9, таб. IV/6). Той има правоъгълна форма 30,5 х 24,5 см. Стените му са високи 3 см и слабо наведени навън. В профил съдът има форма на съвсем ниска четиристенна пресечена пирамида, обърната с по-малката основа надолу. Дъното му е украсено с плитко изчукани ямички, подредени спираловидно. Към едната от тесните страни чрез занитване е била прикрепена желязна дръжка, сега отчупена. Съвсем същия съд намерихме при проучване на една голяма постройка в центъра на укреплението. Без съмнение двата съда са продукт на една и съща работилница, дори може би са направени от един майстор. Бронзов съд със същата форма и почти същите размери е открит при разкопки на Пернишката крепост.[42] И при него дъното е украсено чрез изчукване, но не с ямички, а с насечки. По стратиграфски показатели съдът от Перник е датиран в IV в.

Асортиментът от оръдия на труда в находката от Сливен не е особено разнообразен и не предлага богата информация за стопанския живот на ранновизантийската Цоида в последните десетилетия от нейното съществуване. Можем със сигурност да твърдим за практикуването на три занаята – ковачество, дърводелство и медникарство. Земеделските сечива в находката свидетелстват за развито лозарство и овощарство.

Съдържанието на находката сочи, че сградата, в която е открита, вероятно е била обитавана от ковач. Едва ли в инвентара на едно обикновено домакинство е било необходимо да има осем дикела и три еднакви по форма и размери брадви. Наличието на меден съд може да показва, че производителят на железни оръдия на труда се е занимавал и с медникарство, но по-вероятно ни се струва предположението, че само е изработвал и монтирал железните дръжки на подобни съдове, правени от майстори медникари.

При разчистването на постройката, в единия ъгъл на която бяха скупчени предметите от находката, не открихме данни (останки от съоръжения, производствени отпадъци, бракувана продукция), които да свидетелстват за това, че помещението е ползвано за ковачница. Работилницата на ковача е била на друго място – вероятно извън крепостните стени, а в чертите на укрепената част на града се е намирал неговият дом, където той е държал част от продукцията си. Изглежда в Цоида се е спазвал принципът, унаследен от античността – пожароопасните производства да се изнасят вън от населеното място.

[1] Опит за обобщен анализ на средновековните оръдия на труда е направен преди близо половин век. Някои изводи в него не губят своята стойност и днес. Вж.: **Й. Чангова.** Средновековни оръдия на труда в България. – ИАИ XXV, 1961, 19-55.

[2] **В. Любенова.** Селището от римската и ранновизантийската епоха. – В: Перник. I, С., 1981, 164-166.

[3] Находката се съхранява в Археологическия отдел на Историческия музей в гр. Сливен, инв. №№ 1545, 1546, 1548-1551, 1554-1557, 2107.

[4] **Ир. Щерева.** Туида-Цоида-Сливен. С., 1990; Приноси към историята на гр. Сливен. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV- XIV в. София-Сливен, 1993, 7-23; **Ир. Щерева, К. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова.** Туида-Сливен. т. I (под печат).

[5] **Ир. Щерева.** Средновековният Сливен. – В : Приноси към българската археология. I, С., 1992, 92-95.

[6] Нумизматичният материал е анализиран от Д. Владимирова-Аладжова.

[7] **Т. Иванов.** Археологически проучвания при Сапарева баня. – ИАИ XXI, 1957, с. 221, обр. 10.

[8] **Й. Иванов.** Отчет за разкопките при Кадин мост, Кюстендилско. – ИБАД, 1910, с. 190, обр. 75.

[9] **Д. Аладжов.** Колективна находка от късноримски селскостопански оръдия. – Археология, 1965, № 1, с. 44, обр. 1/12.

[10] **В. Любенова.** Цит. съч., с. 165, обр. 103.

[11] История Византии. I, М., 1967, с. 78.

[12] **Ив. Венедиков.** Земеделието при траките. – В: Развитие на земеделието по българските земи. С., 1981, с. 90.

[13] **Й. Чангова.** Земеделието в българските земи през Средновековието. – В: Развитие на земеделието по българските земи. С., 1981, с. 175.

[14] **М. Йосифова.** Едрото земеделие през XV-XVII в. – Развитие на земеделието по българските земи. С., 1981, с. 268, обр. 45/3.

[15] **Ц. Дремсизова.** Проучване в местността Аргатово, Преславско. – Археология, 1959, № 1-2, с. 76, обр. 55/6.
[16] **Д. Аладжов.** Цит. съч., с. 44, обр. 1/13.
[17] **Т. Герасимов.** Находки в развалините на ранновизантийското градище при с. Жеглица, Видинско. – ИБАИ XV, 1946, 203-205, обр. 111/ 1-2.
[18] Л. **Дончева-Петкова.** Сгради при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. – В: Плиска-Преслав 5, 1992, с. 136, обр. 34 б.
[19] **Ив. Венедиков.** Цит. съч., с. 90.
[20] **П. Детев.** Новооткрити старини. – ГНПлМ II, 1950, 260-265.
[21] **Г. Александров.** Монтана. С., 1981. В публикацията липсва номерация на страниците и образите.
[22] **В. Любенова.** Цит. съч., с. 165, обр. 103.
[23] **Н. Чангова.** Цит. съч., с. 175.
[24] **Ц. Дремсизова.** Цит. съч., с. 75, обр. 54/2; **С. Витлянов.** Колективна находка от оръдия на труда и предмети на бита от с. Марково, Варненско. – Трудове на катедрите по история и богословие. Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", 1998, кн. 2, с. 46, таб. I/5-8.
[25] **Й. Чангова.** Цит. съч., с. 175.
[26] **М. Йосифова.** Цит. съч., с. 268, обр. 45/7
[27] **Т. Герасимов.** Цит. съч., с. 205, обр. III.
[28] **Л. Дончева-Петкова, Хр. Стоянова, С. Горянова.** Каталог Първопрестолна Плиска. Йохан Волфганг Гьоте – университет. Франкфурт на Майн , 1999, кат. № 90, таб. VIII/90.
[29] **Ив. Венедиков.** Цит. съч. , с. 111.
[30] **П. Детев.** Цит. съч. , 260-265.
[31] **Д. Аладжов.** Цит. съч. , с. 44, обр. 1/9.
[32] **Г. Александров.** Цит. съч.
[33] **В. Любенова.** Цит. съч. , с. 165, обр. 103.
[34] **С. Витлянов.** Старобългарското въоръжение. С., 1966, таб. XI/12, 13.
[35] **В. Любенова.** Цит. съч., с. 165, обр. 103.
[36] Първопрестолна Плиска. Таб. IX/ 105-108.
[37] **Д. Аладжов.** Цит. съч., с. 44, обр. 1/10, 11.
[38] **Т. Иванов.** Цит. съч., с. 222, обр. 12.
[39] **Й. Чангова.** Перник, III, С., 1992, с. 23, обр. 12/ 2, 3.
[40] Пак там, с. 43, обр. 30/1 с цит. лит.
[41] Пак там, с. 41, обр. 29/2.
[42] **В. Любенова.** Цит. съч., с. 158, обр. 89.

Trouvaille collective d'outils de la haute période byzantine, de Sliven

Irina SHTEREVA, Méri RADEVA

(Résumé)

Les outils mis au jour se rapportent à la viticulture, à l'horticulture, à la sylviculture (binettes, pioches, sarpettes), à la menuiserie (haches, herminettes, perçoirs, burins, ciseau). On a trouvé encore des clous, différentes pièces pour portes de bois, un récipient de cuivre. Les instruments trouvent des parallèles dans la nomenclature des outils mis au jour sur le territoire de la Bulgarie et appartenant chronologiquement à l'époque romaine et byzantine.

Les objets ont été trouvés pendant les fouilles d'une fortification au lieu-dit „Hisarlâka" à Sliven, qui a été construite au IVe et a existé jusqu'au XIIe siècle.

Aux IXe-XIIe siècles, la fortification a été utilisée par les Bulgares, mais la trouvaille appartient chronologiquement à la période antérieure de l'histoire du monument, qui s'identifie avec la ville et centre d'évêché Tzoïda de la haute période byzantine. Les objets sont trouvés dans une couche détruite par le feu, formée au temps de la destruction de la forteresse byzantine. Cette couche est datée d'après des monnaies du temps de l'empereur Maurice (582-602).

La composition de la trouvaille permet d'admettre qu'elle appartenait à un forgeron et que l'édifice où elle a été découverte était son habitation. L'absence de restes d'installations, de débris, de ferrailles, témoigne que la forge se trouvait à un autre endroit, le plus vraisemblablement en dehors des quartiers fortifiés de la ville.

Перешчепинската находка в светлината на новите данни от културната летопис от XIII в. на Гази-Барадж Тарихы*

Злата Ал Львова

В монографията от 1984 г. на проф. Йоахим Вернер за пръв път бе изказано предположението за интерпретация на намерения до Полтава в 1912 г. Перешчепински комплекс като погребение на хагана на Велика България през VIII в. Кубрат.[1]

Аргументи в полза на тази версия бяха несметните богатства в находката. Сред нея има вещи, тежащи общо около 50 кг сребро и 25 кг злато. Такова съкровище би могло да принадлежи само на владетел от най-висок ранг, а у степните номади – на хаган и на никой друг.

Обаче в продължение на няколко десетилетия в съветската археология господстваше

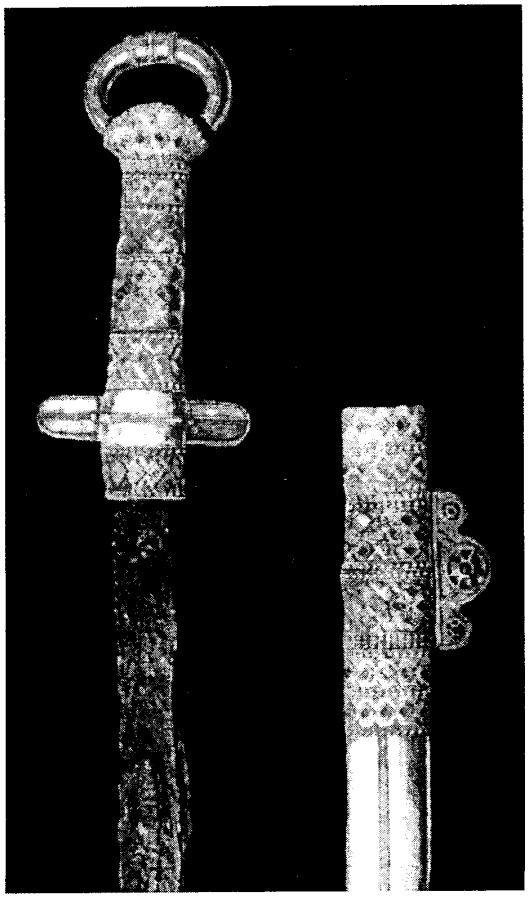

Обр. 1. Парадният меч на хан Кубрат.
Fig. 1. L' épée de parade du khan Kubrat.

версията за хазарската принадлежност на паметниците от перешчепинския тип.[2] В 679/680 г. Велика България се разпада, това събитие изглеждало като пълна и безусловна капитулация на потомците на Кубрат пред хазарите и окупация на владенията им от Хазарския хаганат. Перешчепинският комплекс и паметниците от неговия тип се смятаха за тюркска следа, принадлежаща на хазарската управляваща върхушка.

Известна насока към поддръжка на версията на Й. Вернер се забелязваше в излязлата през 1997 г. монография на няколко автори – В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова и Н. А. Фонякова, а също така и в отделни статии.[3]

Въпреки това в тази монография имаше все пак различни версии за произхода на Перешчепинското съкровище, в това число и българска и хазарска, но нито една от тях не беше толкава убедителна, за да се наложи в науката.

Повратен момент в интерпретацията на паметниците от перешчепинския тип може да се смята обнародването в 1993 и 1994 г. на сборника от български летописи, съставен в 1680 г. по заповед на сенда Джагфар от секретаря на неговата канцелария Бахши Иман. Особено внимание заслужава летописът от XIII в. на Гази-Барадж, в който се съдържат описания на историческите събития от VII в.

Публикацията на летописа не е безупречна. Списъкът на неговия оригинал, написан на арабо-булгарски шрифт, е загубен през двадесетте години на XX в. поради репресиите, на които са били подложени лицата, съхраняващи текстовете. Както и много други, сборникът от летописи на Джагфар след превода му на руски език, е бил унищожен. Но и този превод е бил изменен много, докато не бил обнародван отчасти без промени (том I), отчасти като свободен преразказ на загубената част от превода (том II). И това даде основание на някои специалисти да смятат този документ за фалшификат.

---

* Доклад на авторката З. А. Львова, прочетен на „Ермитажните четения", в памет на дългогодишния директор на Ермитажа акад. Б. Б. Пиотровский (1908-1990 г.).

В няколко статии авторката се опитва да реабилитира някои фрагменти на Гази-Барадж, засягащи събития от VII в., чрез съпоставяне с известни византийски автори и те се изявиха като уникален писмен източник, осветляващ съвършено поновому историята на степните народи от Източна Европа през VII век.

Преди всичко летописът отстранява редица противоречия, възникнали заради непълните сведения за Велика България у византийските автори. Съгласно данните на патриарх Никифор и Теофан Изповедник „земята на прадедите" на Кубрат се разполагала в Прикубанието и Приазовието. Но, по мнението на М. И. Артамонов, към нея по-късно са се присъединили владенията на западните българи-кутригури от Поднепровието. Според данни от Гази-Барадж владенията на Велика България действително се разпростирали в Прикубанието, Подонието и Приднестровието. Но „земята на прадедите" на Кубрат и на неговия баща, на чичо му Бу-Юрган, на сина му Бат-Боян се разполагали в Поднестровието, а Прикубанието и Приазовието са били присъединени от Кубрат по-късно, след разпадането на Западния Тюркски хаганат. Преди всичко тези сведения напълно премахват съмненията на някои археолози за истинността на сведенията на патриарх Никифор относно зависимостта на владеещия Прикубанието Кубрат от далечния Аварски хаганат. С поразителна откровеност Гази-Барадж разказва за невероятните унижения, на които били подложени българите от Поднепровието от страна на аварите, напълно отстранявайки всякакви съмнения за късна фалшификация, поне в тази част от летописа, от страна на татарските националисти. За такава фалшификация на историята прадедите биха могли да се простят с главите си.

Следвайки данните на патриарх Никифор, Теофан Изповедник, Йоан Никиуски и Арменската география от VII в., авторката на статията преди запознаването с Гази-Барадж дойде до извода, че е имало двама Кубратовци и Перещчепинското съкровище е принадлежало не на хагана на Велика България (разположена в Прикубанието), а на владеещия в Поднепровието владетел на уногундурите.

Летописът премахва и тези противоречия: владетелят на Велика България Кубрат и владетелят на уногондурите са едно и също историческо лице, на което е принадлежало Перещчепинското съкровище, а в Гази-Барадж има много важни сведения за неговия живот и властване.[4] (обр. 1)

Кубрат, син на Албури и племенник на Бу-Юрган, се ражда в 600 година. По време на своите предшественици той пребивавал в аула Аскал на Бури-чае (Днепър) и аула Харка на Акса, а резиденцията била аула Балтавар (български град на мястото на съвременна Полтава). В 620 г. той става български владетел (балтавар), заемайки трона на своя чичо Бу-Юрган след неговия опит да приеме християнството през 619 г. В 629 г. Кубрат приема титлата хаган на Велика България с последвалото присъединяване към своята държава на земите на Западния Тюркски хаганат. Така Гази-Барадж е единственият писмен извор, назоваващ Кубрат хаган.

Неочаквано уточняване за летописа е „Именник на българските ханове". Заедно с името на владетеля „Коур'т", под което се подразбира Кубрат, в Именника се отбелязва цифрата 60, която може да се приеме като указание за неговата възраст, тъй като според Гази-Барадж Кубрат умира в 660 г. на възраст 60 години. Разшифровката по метода на Микола за отнасящите се към името Коур'т думи „шегор вечем" означават годината на вола, трети месец. Но от всички свързани с Кубрат дати тази съвпада само с датата от летописа за възшествието на Кубрат на хаганския престол, т. е. 629. По В. В. Шибулски, третият месец на 629/630 г. на вола означава април, по-точно периодът от 30.03 до 28.04.629 г. Така Именникът уточнява указаната в българската летопис дата на възшествието на Кубрат на хаганския престол.

Много важни данни от летописа обрисуват взаимоотношенията с Хазарския хаганат на сина на Кубрат Бат-Боян. След разпадането на Велика България владеещият „земята на прадедите", която според Гази-Барадж се разполагала в Поднепровието, Бат-Боян загубва титлата хаган и е длъжен да плаща данък на хазарите и да им предоставя войска. Но присъствието на хазарския наместник със своя войска не се е предвиждало.

Тези нови данни, отнасящи се към VII – началото на VIII в., дават основание паметниците от перещчепинския тип да не се отнасят към хазарската, а към българската управляваща върхушка от тюркския род Дуло. И най-грандиозният от тях – Перещчепинският комплекс – съгласно Й. Вернер да се свърже с погребението на хагана на Велика България Кубрат.

Преразглеждането от авторите на монографията от 1997 г. на данните на А. Т. Смиленко за проучванията на мястото на находката от 1912 г. позволяват да се смята, че погребението на притежателя на Перещчепинското съкровище би могло да се извърши чрез изгаряне настрани и след това поставяне в саркофаг на пепелта от кремацията, заедно със съкровището.

Смятащ себе си за приемник не само на аварските, но и на тюркските хагани, Кубрат може би е погребан по този обряд. Нещо повече – мястото на погребването не е било случайно. Както вече бе отбелязано, центърът на родовите владения на Кубрат по данни от Гази-Барадж са били разположени в района на съвременна Полтава.

Едва ли е било възможно обаче погребението на такова знатно лице като хагана на Велика България да се е заключавало само в това прахът на погребания и съкровищата да са зарити в потайно място без никакви възможности за масово посещение и поменални обреди. Затова не е изключено такова грандиозно събитие, каквото е било погребението на хагана на Велика България, да е свързано не с един, а най-малко с два паметника.

Първият от тях би бил обширният жертвен комплекс при с. Вознесенка в Запорожието. Той заема голяма площ, оградена с вал от пръст и каменни отломъци с размери 51 х 82 м. Някъде на тази площ или близо до нея би могло да бъде извършено изгарянето на останките на хагана, при което заедно с него са били поставени и негови лични вещи, оръжие и снаряжение на приближените му воини. В една от ямите на поменалния жертвеник при с. Вознесенка е намерено боево снаряжение на дружината на погребания със следи от въздействието на огън, принесено като жертва за него. В друга яма всяка година са хвърляни останки от тризните на дошлите за помен хора. Прахът на хагана с неговите съкровища са отнесени далече на север, в пределите на родните му места, и скрит в дюните в облицован със злато дървен ковчег, заедно със съкровищата му в район, недостъпен никому, по съвременната топография до с. Малая Перешчепина до Полтава.[5]

[1] **J. Werner,** Der grabfund von Malaja Perescepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. – Bayerische Akademie der Wissenschaften, philosophische – historische Klasse. Abhandlungen N. F. 91, Mьnchen, 1984. **Вж. още Й. Вернер.** Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите. С., 1988 (под редакцията на Д. Овчаров).

[2] Срв. Съкровище на хан Кубрат. Култура на българи, хазари и славяни. С., 1989 (Каталог на изложба под ред. на Д. Овчаров).

[3] **Вж. В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. А. Фонякова.** Сокровища хана Кубрата. Перешчепинский клад. Санкт Петербург, 1997.

[4] Тези възгледи З. Львова изрази още през 1998 г. в писмо до мен.

[5] Тези възгледи на авторката не се съгласуват с мненията на българските изследователи, според които при Вознесенка би могъл да се търси гробът на хан Аспарух. **Вж. Ст. Ваклинов.** Формиране на старобългарската култура VI-XI в. С., 1977; **Д. Овчаров.** Човек и добре да живее, умира. С., 1992.

Превел и подготвил за печат
Димитър Овчаров

Le trésor de Pérechtchépino à la lumière des nouvelles données de la Chronique bulgare du XIIIe siècle de Gazi-Barac-Tarihi

Zlata A. LVOVA

(Résumé)

Après la découverte du riche trésor du vill. de Maloe Pérechtchépino près de la Poltava (en Ukraine), les spécialistes devaient résoudre plusieurs problèmes. Le premier concernant la datation a été résolu en faveur de la seconde moitié du VIIe siècle. Le deuxième problème a été également résolu après la publication de la recherche du prof. Joachim Verner, selon lequel il s'agit de l'inventaire des funérailles de quelque riche souveraint oriental.

Le problème de savoir qui a été enseveli avec un tel faste a soulevé des discussions. L'opinion de Verner, selon lequel il s'agit de la tombe du khagan de la Grande Bulgarie, Koubrat, a été réfutée. L'hypothèse de l'appartenance khazar de la trouvaille a prévalu sur les autres.

Se fondant sur une série de témoignages archéologiques et écrits, l'auteur a abouti à la conclusion qu'il s'agit effectivement de la tombe du souverain bulgare Koubrat. La comparaison des données de la chronique de Gazi-Barac avec celles de la Liste des noms des khans bulgares, montre que le territoire de la Grande Bulgarie se trouve dans la région du Dnestr auquel étaient annexés ceux des régions du Baïkal et de la mer d'Azov. Par conséquent, on peut rejeter la thèse de l'existence de deux personnalités du nom de Koubrat, en ne retenant que celui du khagan de la Grande Bulgarie. L'auteur avance l'opininion de la présence d'un lieu commémoratif autour de la tombe du khagan et indique comme un tel lieu le comlexe mis au jour près du vill. de Voznesenka, dans le Zaporojïe.

Три накрайника с прорези или към въпроса за „скитащите“ орнаменти в старобългарската металопластика

Мариела Инкова

Накрайниците с прорези са били няколко пъти обект на внимание в специалната литература, но само в отделни изследвания те попадат в контекста на проблема за произхода и производството на художествен метал в старобългарската култура.[1] Неотдавна в НИМ постъпиха два прорезни накрайника с различна от публикуваните досега орнаментика. В частна колекция бе открит трети, но с друга украса. Това провокира настоящото изследване, което е един опит тази паметници да се разгледат отново във връзка с проблемите на формирането на орнаменталния репертоар, както и производството на ремъчни гарнитури, отнасящи се към един от типовете колани, носени през VIII – първата половина на IX в.

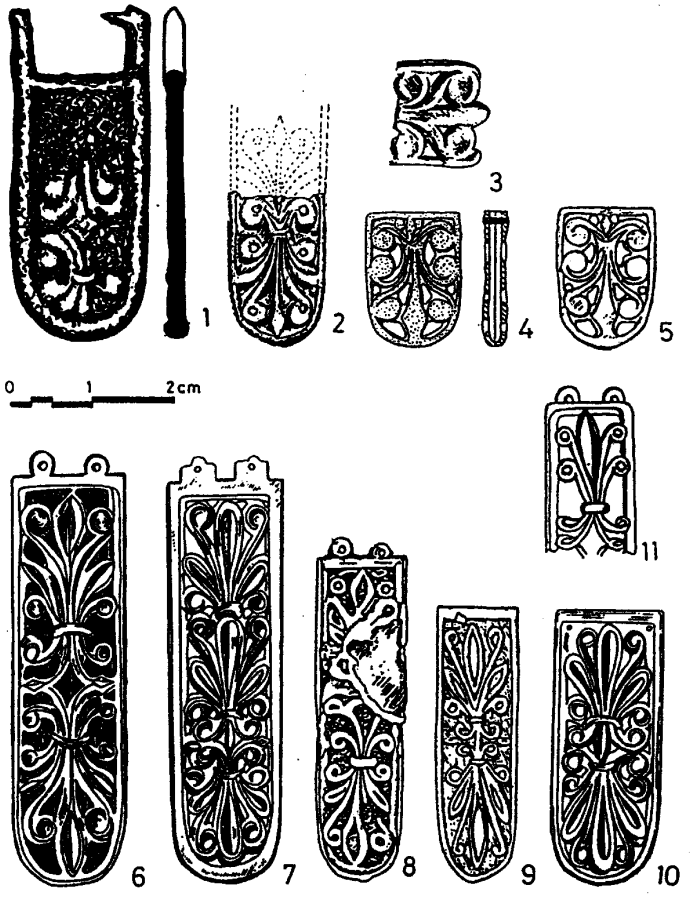

Първият накрайник е с неизвестно местонаходище. Той е двустранен, плътен с езиковидна форма, релефната украса е силно разрушена от корозия (табл. I, 1). Въпреки това се долавят две, разположени по дължината на накрайника палмети, познати в литературата като „вързан букет“. Поясни са очертанията на долната помалка палмета. Съставена е от превързани средно право листо и две двойки завити навън листа, крайните от които завършват с волути. Горната палмета е заемала по-голямата част от полето. Има силно нарушен рисунък, но личи

Табл. I. 1. Накрайник от НИМ, 2. Фрагмент от накрайник от Северна България (по Б. Иванов), 3. Фрагмент от тока от с. Тръстика, Разградско (по Б. Иванов), 4. Накрайник от Чатай, Словакия (по З. Забойник), 5. Накрайник от Радван на Дунав – Житавска тон, Словакия (по Б. Иванов), 6. Накрайник от Верх Сая (по Е. Голдина), 7. Накрайник от Верх Сая и Неволино (по Е. Голдина), 8. Накрайник от Новинки 2 (Самарская Лука, по Р. Багаутдинов, А. Богачев, С. Зубов), 9. Накрайник от Керч (по Б. Иванов), 10. Накрайник от Неволино и Верх Сая (по Е. Голдина), 11. Накрайник от Болгар (по А. Смирнов) №№ 2-11– без мащаб. Tabl. I. 1. Languette du Musée national d'archéologie, 2. Fragment d'une languette de la Bulgarie du Nord (d'après ?, Ivanov), 3. fragment de boucle de Trăstika, vill. de la rég. de Razgrad (d'après B. Ivanov), 4. Languette de Èataj, Slovaquie (d'après Zabojnik), 5. Languette de Radvan-sur-Danube, Îitavska ton, Slovaquie (d'après B. Ivanov), 6 .Languette de Verh Saja (d'après E. Goldina), 7. Languette de Verh Saja et de Nevolino (d'après E. Goldina), 8. Languette de Novinki 2 /Samarskaja Luka (d'après R. Bagaoutdinov, A. Bogatchev, S. Zoubov), 9. Languette de Kertch (d'après B. Ivanov), 10. Languette de Nevolino et de Verh Saja (d'après E. Goldina),11 Languette de Bolgar (d'après A. Smirnov) №№ 2-11

как е повтаряла същия мотив, изпълнен с по-големи пропорции. Запазени са единствено върховете на крайните две листа, а средното има копиевидна форма. По всяка вероятност и тази палмета е била превързана.

Накрайникът е лят от сплав на медна основа. Рамата, оформяща правоъгълния прорез, е отчупена. Размери: дълж. 4,9 см, шир. 1,73 см, дебелина 0,23 см.

По своята орнаментика накрайникът попада в групата ремъчни гарнитури, означена от Ф. Дайм като Михелдорф-Скалистое, датирана в първата третина на VIII в.[2] Отличителният им белег е мотивът от многолистни палмети със завити краища. В статия, предложена на сп. „Российская археология" Б. Иванов определя два варианта на тази орнаментика – западен, представен с паметниците от Чатай, Холиар и Радван над Дунав – Житавска тон (табл. I, 4, 5) и източен – от зоната на Крим, Северен Кавказ, Волжско-Камския басейн и Приуралието (табл. I, 6-11).[3] Първият вариант се характеризира с многолистна непревързана палмета, чиито листа завършват с плътни волути, а централното е оформено копиевидно (табл. I, 2, 4, 5). Накрайниците от този тип са двустранни, ажурни, с помалки размери и са датирани в първата – втората третина на VIII в.[4] Вторият вариант е представен от ажурна композиция от две превързани палмети, „симетрични спрямо напречната ос", чиито листа са завити като „ролки" (табл. I, 2, 6-11). Накрайниците се отличават с по-голямата си дължина, едностранно оформление и закрепване към ремъка чрез два петлика, разположени над основата. Датирани са в края на VII – първата половина на VIII в.[5]

Повечето от изследователите приемат, че орнаментът има византийски произход. Според Е. Голдина мотивът се появява едновременно в зоната на Карпатите и в района на р. Кама и се развива паралелно. Приликата е резултат от влиянието на близки до тези региони центрове на производство, а различията – следствие на самостоятелно развитие на локалните варианти.[6] Подкрепяйки тезата за принадлежност към византийския културен кръг, Ф. Дайм доказва местното производство на паметниците и ги датира в първата и втората фаза на късноаварския период. Той приема, че гарнитурите с плътни завити листа, т. е. тези от Чатай предхождат варианта на завитите като ролка листа (Холиар и Скалистое).[7] В. Генинг приема уралската група за византийски внос.[8] От своя страна А. Айбабин предлага възможните първообрази на посочения мотив сред паметниците на согдийската торевтика (Бия Найман), паметниците от четвъртата група от съкровището от Малая Перешчепина, сред гарнитурите за конска сбруя от Глодоси и Келегей, коланните гарнитури от Ясиново (вт. пол. на VII в.).[9] Б. Иванов прецизира посочените от А. Айбабин първообрази и отнася разглеждания мотив, щампованите паметници от четвъртата група от Малая Перешчепина, Ясиново, Келегей, както и някои украшения от Вознесенка към една стилистична група.[10] Позовавайки се на изворите и районите на разпространение на паметниците от този тип, той свързва появата им с българската диаспора от края на VII – началото на VIII в.

По своите пропорции накрайникът от НИМ е близък до тези от Волжско-Камския басейн и Крим. Композицията – две палмети, разположени по дължината на накрайника, както и някои стилистични детайли като превръзката върху палметния мотив (накрайниците от Неволино, Верх Сая, Новинки II, Керч и Биляр), – още веднъж отнасят паметника към източния вариант на групата Михелдорф-Скалистое. От друга страна, плътните завити като волути листа и копиевидно оформеното средно листо от по-голямата палмета бележат връзки и със западния вариант на групата – паметниците от Чатай и Житавска тон. По аналогичен начин са изобразени и краищата на листата върху токата от Скалистое, считана за византийско производство.[11] Орнаменталната украса поставя накрайника от НИМ в една стилистична група с публикуваните от Б. Иванов три гарнитури за колани от края на VII – началото на VIII в. – тока от с. Тръстика, Разградско, двучастна шарнирна апликация от с. Вазово, Исперихско, и фрагмент от накрайник от Северна България[12] (табл. I, 2, 3). Палметата върху последния паметник е с превръзка, притежава допълнителни леко извити листа, а останалите са завити като „ролка". Въпреки тези композиционни различия, общите стилистични белези върху двата накрайника – изпълнението на пластичния образ върху плътен фон и стреловидно оформеното средно листо – оформят вариант в развитието на стилистиката Михелдорф-Скалистое, типичен за производството им на Долния Дунав в VIII в. От друга страна, появата на втори подобен паметник позволява реконструирането на фрагментирания накрайник. Може би той също е имал прорез за закрепване към ремъка.

Вторият накрайник е от частна колекция, без данни за местонамирането[13], има езиковидна форма и правоъгълен прорез, като в ъглите на рамата има два издатъка (табл. II, 1). Страничните ръбове са несиметрични, а единият е скосен. Подобно на другите прорезни накрайници от Долния Дунав, той е двустранен, като

релефният орнамент е върху плътен фон. Релефна линия разделя полето на две еднакви части, където в огледална симетрия е поместен орнаментът – вълнообразна линия, чиито краища са завити в кръгчета, а трето кръгче е поместено в извивката. Композицията от едната страна е симетрична, разположена върху цялото поле, докато от другата се отличава с по-небрежно изпълнение и нарушена симетрия. В участъка на прореза има деформация. Размери: дълж. 3,97 см, шир. 1,42 см, деб. 0,25 см.

Накрайникът е лят от сплав на оловна основа. Деформациите по ръбовете, следите от приплъзнат метал, показват едно некачествено изпълнение. Ръбът на рамата е остър, без следи от изтривания и свидетелства, че най-вероятно накрайникът не е носен. Асиметрията на страничните ръбове и на мотивите от двете страни на накрайника, недоизчистеният от отливката метал в прореза, изключват възможността за определяне на паметника като модел.

Паметници с подобна орнаментика откриваме в зоната на неволинската култура, разпространена в района на р. Силва в края на VII – първата половина на VIII в.[14] Такива са накрайниците от некрополите Неволино, гроб 2, 48, 51, 53 (табл. II, 3) [15] и Верх Сая, гроб 69 (табл. II, 2) както и в селищата Верх Сая (табл.

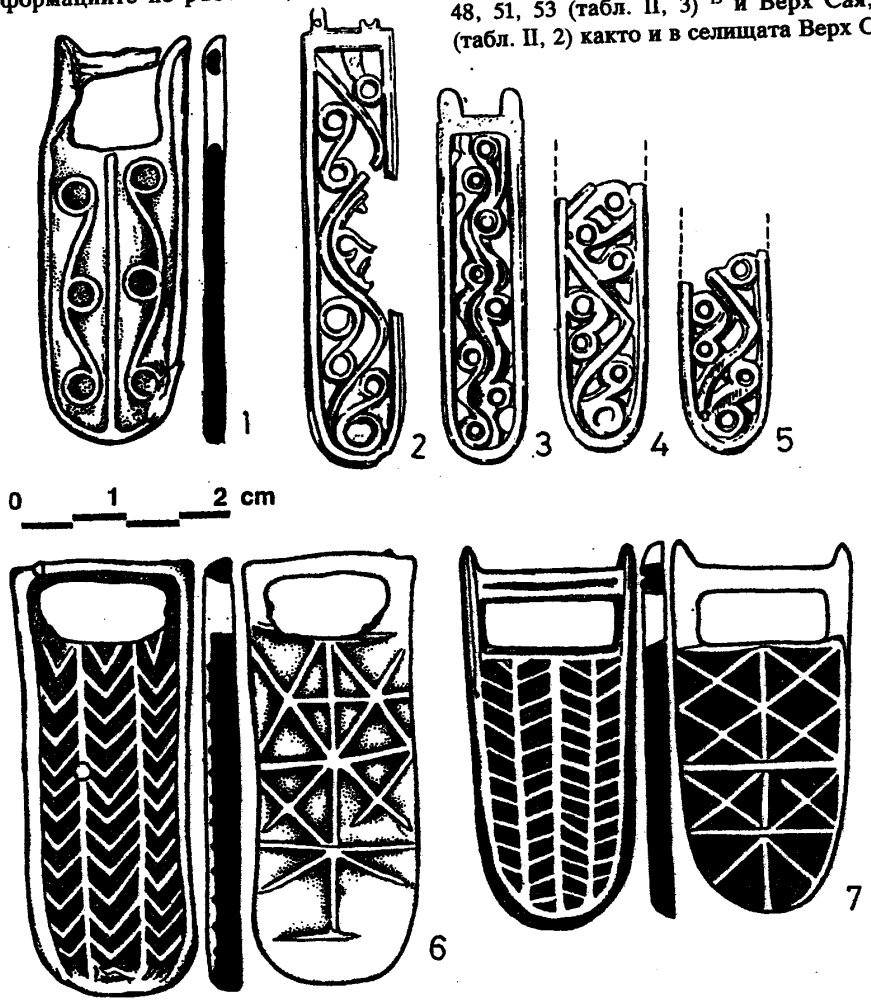

Табл. II.1. Накрайник от частна колекция, 2. Накрайник от Верх Сая (по Е. Голдина), 3. Накрайник от Верх Сая и Неволино (по Е. Голдина, И. Ердели, Е. Ожтози, В. Генинг), 4. Накрайник от Верх Сая (по Е. Голдина), 5. Накрайник от Подкаменное (по Е. Голдина), 6-7. Накрайници от селището при Голямата Базилика в Плиска (по Ст. Станилов) №№ 2-5 – без мащаб. Tabl. II, 1. Languette d'une collection privée, 2. Languette de Verh Saja (d'après E. Goldina), 3. Languette de Verh Saja et de Névolino (d'après E. Goldina, I. Erdeli, E. Ojtozi, V. Ghening), 4. Languette de Verh Saja (d'après E. Goldina), 5. Languette de Podkamennoe (d'après E. Goldina), 6-7. Languettes du site près de la Grande Basilique à Pliska (d'après S. Stanilov) №№ 2-5

II, 4) и Подкаменное (табл. II, 5).[16] Гарнитурите от този тип са ажурни, едностранни, а прикрепянето към ремъка е чрез два петлика в основата. Мотивът е означен от Е. Голдина като „растителен, наподобяващ очила".[17] За разлика от орнамента върху оловния накрайник, повлекът тук заема цялото поле, а в извивките са поместени едно или две кръгчета. Въпреки очевидното сходство в развитието на композицията, голямата разлика в конфигурацията фиксира косвена аналогия.

Друга, още по-далечна и затова доста съмнителна аналогия откриваме сред паметниците от зоната на Средния Дунав. Мотивът тук отново е повлек с три завити в кръг листа, изпълнени в типичната за късноаварския период стилистика. Среща се върху ляти бронзови накрайници и езиковидни шарнирни апликации от некрополите Леоберсдорф – гроб 81, 93 А, 119 А[18]; Хомокмеги – Холом – гроб 30, 131[19]; Девавaня – гроб 8[20] и от крепостта Шарка.[21] Датират се според скалата на некропола Леоберсдорф в 710-800 г. или 730-800 г. На територията на старобългарската култура аналогия с подобен характер – ластар с три завити кръгли листа – представя единствено накрайникът от Ножарево[22], датиран в края на VIII-IX в. Паметникът е определен като продукт на късноаварската стилистика.

Посочените паралели показват, че разглежданият мотив се среща в културно-историческите зони на неволинската, късноаварската (?) и старобългарската култура. Всъщност късноаварската връзка трябва да отпадне поради несъмнената принадлежност на орнаментиката към стила на „ластарите с кръгови листа". Е. Голдина пледира за паралелна поява и самостоятелно развитие на стила на „лозовите ластари" в района на р. Кама и Карпатския басейн[23], без да обърне внимание, че между тях има твърде голяма разлика. Що се отнася до старобългарската култура – мотивът се среща спорадично, композицията се появява в огледална симетрия и е по– скоро профанна реплика на ластар със завити листа, изпълнена в стила на местно произведените ляти прорезни накрайници, открити при Голямата базилика от VIII-IX в.[24] Те се характеризират с релефна геометрична украса. При някои дори се наблюдава същият композиционен принцип – релефна линия разделя полето и рисунъка на две симетрични части (табл. II, 6, 7). Посочените връзки, по-близки с неволинската и твърде далечни с късноаварската култура, определят двете възможни зони за проникване на този мотив в старобългарската орнаментика през посочения период.

Третият накрайник е от фонда на НИМ и е открит на територията на Североизточна България (табл. III, 1).[25] Той е двустранен, ажурен с добре оформен правоъгълен прорез. Украсен е със S-овиден ластар, завършващ с по една двулистна полупалмета. Едното от листата й е кръгово завито, а второто – много по-правилно, продължава успоредно на рамката на накрайника и достига до извивката на ластара. Размери: дълж. 3,96 см, шир. 1,59 см, деб. 0,21 см.

Накрайникът е лят от сплав на медна осно-

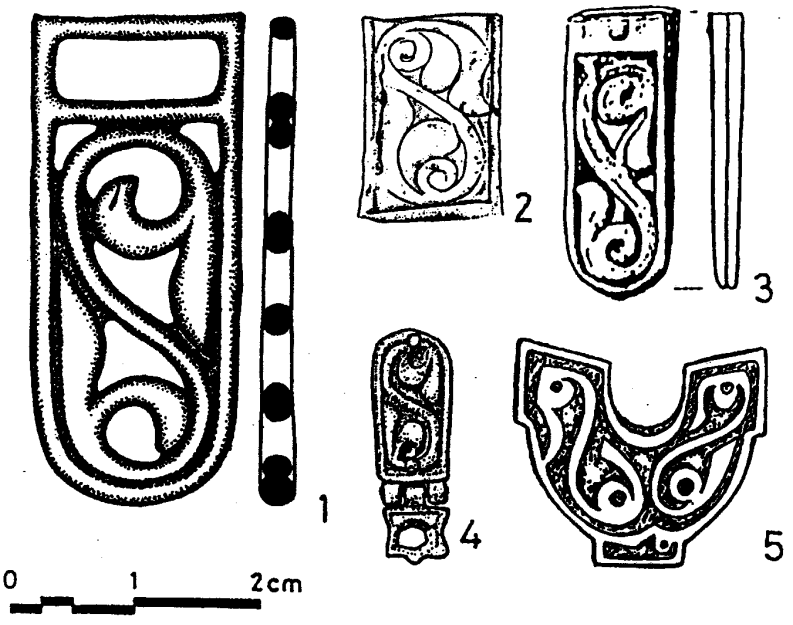

Табл. III, 1. Накрайник от НИМ, 2. Мотив върху обкова на кинжал от Кунбабон (по Е. Тот), 3. Накрайник от Орошаза – Беке Тс Номокбаня (по И. Юхас), 4. Гарнитура от Леоберсдорф (по Ф. Дайм), 5. Гарнитура от съкровището от Врап. №№ 2-5 – без мащаб, Tabl. III, 1. Languette du Musée national d'archéologie, 2. Motif décoratif sur un poignard de Kounbabon (d'après E. Tot), 3. Languette de Orochaze-Beke Ts Homokbanja (d'après I. Juhas), 4. Garniture de Leobersdorf (d'après F. Daym), 5. Garniture du trésor de Vrap. №№ 2-5

ва, като след отливането рисунъчните жлебове са дооформени с инструмент, а повърхността е заравнена чрез стъргане. Внимателните трасологични наблюдения показват, че рамата и противоположният езиковиден край на накрайника са силно полирани и контрастират със страничните стени, по които са установени резки и издраскванията.

Този мотив е характерен за орнаменталния репертоар на стила „грифони-ластари", чийто растителен израз се нарича още „ластари от кръгови листа", типичен за късноаварската металопластика от края на VII – началото на IX в. Неговият произход би могъл да се открие като изключение сред паметниците на Първия аварски хаганат. Върху три отделни части от ножницата на втория кинжал от Кунбабони е цизелиран S-овиден повлек, завършващ с трилистна полупалмета (табл. III, 2). Мотивът се среща предимно върху костени обложки, седла с палметна украса и датира от втората половина – последната третина на VII в. Според Е. Тот паметникът е един от най-късно изработените предмети от целия комплекс, безспорно принадлежи на аварската декоративна система и е стилово близък до повлеците върху обкова на седлото от Малая Перешчепина.[26] Пространно развитие мотивът намира в лятите колани гарнитури от късноаварския период. В изследването си върху късноаварските позлатени колани гарнитури въз основа на иконографските особености Г. Киш определя над 11 типа S-овиден ластар, завършващ с двулистна полупалмета. От тях по-особено внимание, с оглед изследвания накрайник, заслужават тип 16 и 18 от табл. 3 и тип 45 от табл. 4, при които едното от листата на полупалметата е завито в кръг, а краят на другото почти достига извивката на ластара (табл. IV, 1-3).[27] Без да претендирам за изчерпателност, ще посоча, че в споменатите иконографски типове попадат S-овидните ластари върху: ажурния накрайник от гроб 82 – некропол Беке Тс – Хомокбаня, област Орошхаза (табл. III, 3)[28]; шарнирните апликации от гроб 15 – некропол в градската зона на Будапеща[29]; накрайниците от гроб 613 – некропол Холиаре[30]; апликациите от гробове 129 и 133 от Леоберсдорф (табл. III, 4)[31]. Според хронологическата скала на Ф. Дайм те се датират в 710-800 г. или 730-800 г. От друга страна, разглежданият мотив се среща и върху гарнитури в съкровището от Врап. Два от крепителите за дупки са украсени с по два S-овидно оформени ластара (табл. III, 5)[32]. Детайлното наблюдение обаче показва и известно различие – вътрешното листо от полупалметата представлява кръг с ямка в средата.

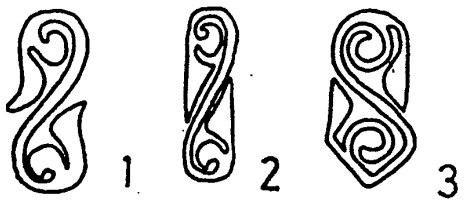

Табл. IV, 1-3. S-овидно оформен ластар върху аварски гарнитури (по А. Киш), Tabl. IV, 1-3. Drageon en forme d'un S sur des garnitures avars (d'après A. Kich)

В старобългарската култура модният за VIII-IX в. стил „грифони-ластари" е представен от една страна чрез гарнитурите от Велино, Каменово, Златаре, които принадлежат на стилистичната група Врап.[33] Един от повтарящите се елементи от декора им са двулистните полупалмети с едно кръгово завито и друго право листо. Техният ластар обаче е развит в една много по-сложна композиция. От друга страна, аналогичен S-овиден повлек се наблюдава върху аварски накрайници от Средния Дунав[34], попаднали в старабългарска културна среда. Една част от тях били използвани по предназначение, а други, според данните от некрополите, са с променена функционална характеристика – като накит. Приведените паралели посочват два възможни източника за проникване на разглеждания мотив в старобългарската металопластика. Първият е локалното развитие на орнаментиката от Врап. Вторият е влиянието на проникналата на Долния Дунав аварска продукция. Ако съдим по това, че мотивът се среща твърде често върху аварските гарнитури, по-вероятно е те да са били възможните модели за имитиране в друга етнокултурна среда.

Трите мотива са част от орнаменталния репертоар на ранносредновековното евразийско културно пространство. За разлика от формите на гарнитурите, които са по-консервативни и до известна степен крият етноопределящи белези, той притежава много по-голяма мобилност. В разглеждания период в някои случаи тя е резултат на етнически преселвания, на търговски или дипломатически отношения, а в други – на заселване на майстори, носители на съответната традиция. Рецепцията на мотивите зависи от утвърдения в съответната култура иконографски код. Разгледаните ремъчни накрайници бележат преки и косвени връзки със стилистиката на групата Михелдорф-Скалистое, неволинската и късноаварската култура от края на VII – началото на IX в. Както бе посочено, мотивите са адаптирани в зависимост от

изразните и технологични средства на старобългарската художествена традиция. Същевременно S-овидният ластар е непосредствено заимстван от металопластиката на Втория аварски хаганат. В този процес от особено значение е, че старобългарският майстор възприема, макар и в модифициран вид, само орнамента, развивайки го върху форми, които са традиционни за старобългарския колан. Досегашните проучвания показват, че през VIII-IX в. в областта на профанното пространство на Долния Дунав се оформя група от двустранни ажурни или плътни накрайници с прорез. Една част от тях е с примитивна геометрична украса, оценена като местен продукт. Други, запазвайки типичните за езическия период морфологични белези, са украсени с мотиви от синхронни на старобългарската култури. Прорезният накрайник със S-овидно оформен ластар не би трябвало да се оценява като някакво изключение. Аналогични съществуват и в частни колекции. Предвид останалите паметници от аварски тип, сведението на Свидас за въвеждането на аварския костюм едва ли трябва да се възприема буквално, а по-скоро като някакво влияние на късноаварската орнаментика върху производството на ремъчни гарнитури на Долния Дунав. Накрайниците с прорез се появяват като изключение в синхронните култури. Гладък накрайник с прорез е открит в зоната на Караякуповската култура в Южен Урал през VII-VIII в. [35] В. Ковалевская публикува подобен, но украсен с палмети от Мокрая Балка, Северен Кавказ (рис. 6). [36] Гладък прорезен накрайник произхожда от Селевени, Унгария. [37] Н. Фетих го приобщава към сравнително редките находки тип Мартиновка в аварския хаганат. Във втория хаганат тази форма е непозната. Изключение е главният ремъчен накрайник от гроб 97 при некропол на ул. Сексард – Бодисло в Будапеща, при който ремъкът се закрепва по аналогичен начин, но самата рама представлява шарнирна ос. [38] Направеният от Ст. Станилов анализ посочва, че накрайниците с прорез са „продукт на езическия период на Първото царство". [39] В този смисъл те биха могли да бъдат и етноопределящ фактор. Една малка част от тях са открити в сигурна археологическа среда– езическия некропол Султана, селището при Голямата базилика в Плиска, манастира в Аврадака, средновековния пласт на античния град Аугуста, благодарение на което те се датират VIII – третата третина на IX в. От друга страна каменното калъпче от Плиска [40] показва, че производството и модата на коланите, украсени с прорезен накрайник, продължава и през християнския период. До гнездото за накрайник има и други – за отливане на лировидна тока, кръст, медальон и апликация, които се датират в IX-X в. Не без значение е и фактът, че прорезен накрайник с изображение на грифон е открит в насипа на гроб от християнския некропол Трошево, Варненско. [41] Особен интерес представлява един накрайник [42], илюстриращ, доколко традицията на прорезните накрайници намира отзвук, в производството на гарнитури през втората половина на IX-XI в. Той е с пропорции и орнаментика, типични за преславската стилистика (табл. V, 1). В основата си обаче има правоъгълен прорез със следи от недоизчистен метал, а от двете страни на така оформената рама – два издатъка. Закрепянето към ремъка е чрез три нита – два в основата и един на върха и в този смисъл про-

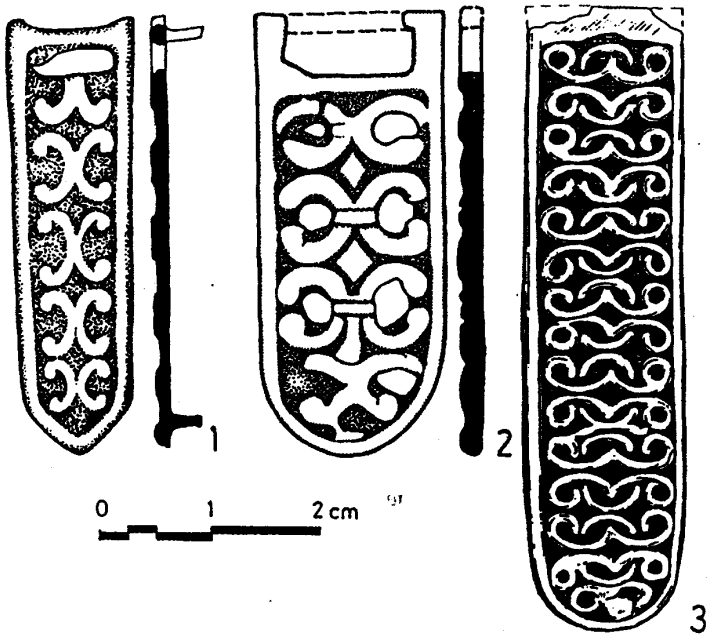

Табл. V, 1. Накрайник от частна колекция, 2. Накрайник от Вътрешния град на Плиска (по Ст. Станилов), 3. Накрайник от Неволино, Броди и Верх Сая (по Е. Голдина, без мащаб), Tabl. V, 1. Languette d'une collection privée, 2. Languette de la Ville intérieure de Pliska (d'après S. Stanilov), 3. Languette de Nevolino, Brodi et Verh Saja (d'après E. Goldina)

резът има само декоративна функция. Размери: дълж. 3,95 см, шир. 0,17 см, деб. 0,12 см. Описаните белези сочат, че паметникът е отлят от форма, повтаряща морфологичните характеристики на прорезните накрайници. В този смисъл той илюстрира прекъсването (смяната) на една традиция и процеса на преход към нов тип ремъчно производство. Същевременно украсата на накрайника подсказва известен континуитет в развитието на стилистиката. Полето е запълнено с пет двойки последователно разположени по дължината на накрайника волути (най-горната е нарушена от прореза). Композицията от четири превързани волути върху прорезния накрайник от Плиска, VIII-IX в, го поставя в същия типохронологичен ред (табл. V, 2). Позовавайки се на стила на орнамента, авторът, публикувал гарнитурата, я отнася към стилистиката на късноаварските ляти гарнитури.[43] Струва ни се обаче, че генезисът на мотива по-скоро би могъл да се свърже с един от вариантите на орнаментиката тип Неволино от края на VII – първата половина на VIII в. Накрайникът от гроб 48 от същия некропол е украсен с няколко двойки превързани волути.[44] Към тази група принадлежат гарнитурите от гроб 79 в Броди и гроб 151 във Верх Сая (табл. V, 3).[45] Посочените аналози подсказват диахронното развитие на един и същ мотив и съществуващата приемственост в художествения репертоар от двата периода на старобългарската култура.

В литературата почти не е коментирано мястото на прорезните накрайници върху колана. Досегашните изследвания показват, че през езическия период съществуват елитарни колани с допълнителни вертикални ремъци[46], а в профанното пространство засега е реконструиран само коланът от гроб 80 в Кюлевча.[47] Накрайниците с прорези имат приблизително еднакви пропорции и морфологични белези, което предполага еднотипното им местоположение върху колана. При някои от двете страни на рамата се наблюдава по един издатък, който ги отделя в самостоятелна група. Такива са публикуваният тук оловен накрайник и тези от селището при Голямата базилика в Плиска, от крепостта при село Смирненски, Русенско, от фонда на Варненския музей, от гроб 26 на некропола в Султана, един накрайник с неизвестно местонаходище, украсен с привързана палмета[48], както и гнездото на прорезния накрайник от леярското калъпче от Плиска. Вероятно този морфологичен белег характеризира определени производствени ателиета и едва ли е свързан с по-различното им функционално предназначение. Възможното положение на прорезните накрайници е ситуирането им върху допълнителни вертикални ремъци или като главен накрайник на колана. При коментара на подобен накрайник от Варненския музей, авторът позовавайки се на пълен комплект коланни гарнитури от Новгород, определя последния като коланна висулка и предполага, че мястото на подобни гарнитури е върху допълнителни вертикални ремъци.[49] Посочените като аналог прорезни висулки от новгородския колан обаче имат друга морфологична характеристика – тяхната форма е трапецовидна. Самият колан е намерен в слой от края на XIII в. В този смисъл той стои откъснато във времето и пространството спрямо езическия период на старобългарската култура, поради което едва ли би могъл да бъде сигурен ориентир за мястото на накрайниците с прорез върху колана. Споменатите като аналози на орнаменталните мотиви гарнитури, принадлежащи на синхронни култури, имат друга морфологична характеристика, различен е и начинът на закрепянето им към колана. В късноаварската култура те са предимно върху допълнителни вертикални ремъци[50], докато в зоната на Волжско-Камския басейн са главни накрайници[51] и съставляват различни модели на колани, непознати на традицията от Долния Дунав. На този етап на проучванията единствено колантъ от Мокрая Балка, датиран VIII-IX в., показва мястото и функцията на накрайниците с прорез – като главни (рис. 6).[52] Въпреки че повечето гарнитури са случайни находки, данните от старобългарските некрополи биха могли да подкрепят това предположение. В гробове 26 и 104 от езическия некропол Султана в областта непосредствено под тазовите кости е открит по един накрайник с прорез.[53] Местоположението им вероятно отразява действителното положение върху колана, а именно в края на ремъка. Трябва обаче да се отбележи, че накрайникът

Рис. VI. Колан от Мокрая Балка (по В. Ковалевская),
Fig. VI. Ceinture de Mokraja Balka (d'après Kovalevsakaja)

от гроб 104 е със значително по-големи пропорции – дължина 5,7 см. С приблизително същите размери е и един асиметричен прорезен накрайник с ажурна ластарна украса от Северозападна България – запазена дължина 4,1 см, реконструирана – 5,2 см. [54] Този морфологичен признак обединява двата паметника в една група спрямо останалите прорезни накрайници с по-малки размери и потвърждава функцията им на главни. На този етап на проучванията се очертават две предположения – използването на колани с допълнителни вертикални ремъци, завършващи с по-малки прорезни накрайници или наличие на два вида колани с различни пропорции на гарнитурите и различна ширина на ремъка, които биха съответствали на различния статус на техния притежател.

Разгледаните паметници на металопластиката от VIII-IX в. от една страна отразяват проникването, усвояването и развитието на модните (актуалните) за Европейския Югоизток орнаменти сред художествения репертоар на старобългарската култура, а от друга – разкриват механизма на превръщане на определени форми на коланни гарнитури в етноидентифициращ знак.

[1] **Ст. Станилов.** Накрайниците за колани с петлици и проблемът за производството на художествен метал в езическа България. – Сб. Плиска-Преслав, 8 (под печат).

[2] **F. Daim.** Die awaren am der byzantiniscen welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Fruhmittelalter. Monografien zur Fruhgeschihte und Mittelalterarchaeologie, 7, Insbruck, 2000.

[3] **Б. Иванов, О. Пелевина.** Детали наборных поясов типа „Неволино" с территории Болгарии– РА, под печат.

[4] Пак там.

[5] **E. Goldina.** Gürtelteile mit Pfanzenornamenten dus dem Kamagebiet. Awarenforschungen I, Wien, 1992, 487-498, taf. 1, 1-3.

[6] Ibidem, 500-501.

[7] **F. Daim.** Op. cit.

[8] **В. Генинг.** Хронология поясной гарнитуры I тысячилетья н. э. (по материалам Прикамья). КСИА АН СССР, 1979, вып. 158, 102, с. 52 и сл.

[9] **А. Айбабин.** Погребения конца VII – первой половины VIII в. в Крыму. – Древности эпохи Великого переселения народов V-VIII веков, М. 1982, с. 177, рис. 5, 1-8, 178.

[10] **Б. Иванов.** Цит. съч.

[11] **Е. В. Веймарн, А. И. Айбабин.** Скалистинский могильник, Киев, 1993, с. 83, рис. 41, 20.

[12] **Б. Иванов.** Цит. съч. табл. 3,1.

[13] Изказвам моята любезна благадарност на г-н Г. Жеков за възможността да публикувам този паметник.

[14] **Р. Голдина.** Хронология погребальных комплексов раннего средневековья в Верхнем Прикамье – КСИА, 1979, 158, с. 82.

[15] **I. Erdélyi, E. Ojtozi, W. Gening.** Das gräberfeld von Newolino, Budapest, 1969, taf. III, 10, XV, 13, XXXI, XXXII, 1.

[16] **E. Goldina.** Op. cit., 506, taf. 3, 1-4, 499.

[17] Ididem, p. 499.

[18] **F. Daim.** Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ, Wien, 1987, taf. 81/1,2, taf. 95, A/2/2/1.

[19] **E. Garam, I. Kovrig. I. Szabo, G. Török.** Avar Finds in the Hungarian National Museum, Budapest, 1975, v. 1, p. 16, fig. 4, 14-16; p. 27, fig. 131, 21,22.

[20] Ibidem, p. 126– 127, fig. 3, 13.

[21] **N. Profantova.** Awariche Funde aus den Gebieten nordlich der awarichen Siedlugsgrenzen. – Daim, F. Awaren Forschungen, II, Wien, 1992, 720, fig. 61.

[22] **Ст. Станилов.** Паметници на металопластиката от VIII-IX в. в България. – Проблеми на прабългарската история и култура, С., 1991, 2, с. 182, 6.

[23] **E. Goldina.** Op. cit. p. 500

[24] **П. Георгиев.** Мартириумът в Плиска, С. 1993, с. 30, обр. 27, г, д, е; **Ст. Станилов.** Накрайниците за колани с петлици и проблемът за производството на художествен метал в езическа България. – Плиска-Преслав, т. 8, обр. 4, 1-3 (под печат).

[25] Изказвам своята благодарност на г-н Ив. Петрински за възможността да публикувам паметника.

[26] **E. Toth-A. Horváth.** Kunbábony das grab eines Awarenkhagans, Kecskemét, 1992, 135-137, abb. 60, 1 (Kat. 63).

[27] **G. Kiss.** A késöi avar aranyozott övdiszek. – Somogyi muzeumok közlemenyei, XI, Kaposvar, 1995, p. 123, 3 tabla, 16, 18; p. 124, 4 tabla, 45.

[28] **I. Juhász.** Awarenzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung Oroshaza, Budapest, 1995, taf. XVIII, 7.

[29] **M. Nagy.** Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest, teil II, Budapest, 1998, p, 202, taf. 194, 29-33.

[30] **A. Točik.** Slawisch-awarisches gräberfeld in Holiare, Bratislava, 1968, p. 195, taf. LXXL, 24-26.

[31] **F. Daim.** Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ, Wien, 1987, taf. 125, 14-22, taf. 131, 2/4-8.

[32] **J. Werner.** Der Schatzfund von Vrap in Albanien, Wien, 1989, p. 15, 34-35, taf. 26, 26, 126, a-b.

[33] **Ст. Станилов.** Художественият метал на Първото българско царство, С. 2001 (под печат).

[34] **В. Плетньов.** Ремъчни украси от VIII-IX в. от Североизточна България. – Проблеми на прабългарската история и култура, Шумен, 1997, с. 240, 255, табл. IV, 62.

[35] Степи Евразии в эпоху средневековья, М, 1981, 27-28, 118, рис. 15, 50.

[36] Пак там, с. 117, рис. 61,14.

[37] **I. Erdélyi.** Die ungarische Paralelen zum Fund von Martinovka. – **L. Pekarskaya, D. Kidd,** Der Silberschatz von Martinovka (Ukraine) aus dem 6 und 7 Janhundert. Insbruk, 1994, 159, taf. 1, 17.

[38] **G. Rosner.** Das awarenseitlische Gräberfeld in Szekszard. – Bogyiszloi Strahe, Budapest, 1999, 3, p. 21, 173, taf. 7 (97, 5).

[39] **Ст. Станилов.** Накрайници за колани..., Плиска-Преслав, т. 8 (под печат).

[40] **Ст. Станчев.** Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. – ИАИ, XX, 1955, 194, обр. 12.

[41] **В. Плетньов, В. Попова.** Ранносредновековни ремъчни накрайници във Варненския археологически музей – ИНМВ, 1992/ 28, 43, p. 167, 196, Табл. 2, 15.
[42] Паметникът е от частна колекция.
[43] **Ст. Станилов.** Паметници Ес. 186-187, обр. IV, 3.
[44] **I. Erdélyi, E. Ojtozi, W. Gening.** Das gräberfeld, taf. XXXI.
[45] **E. Goldina.** Gürtelteile mit..., p. 506, taf. 3, 5.
[46] **В. Миков.** Последни могилни находки. – Мадара, т. I., С., 1934, 432-436.
[47] **Р. Рашев.** Българският колан през VIII-IX в. ГНАМ, VIII, 1992.
[48] **Ст. Станилов.** Накрайници... – Плиска-Преслав, т. VIII, обр. 1-3.
[49] **В. Плетньов,** Ремъчни..., с. 240, 250, бел. 76; **М. Седова.** Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.). – МИА, 1959, 65, рис. 7, 15.
[50] **Zl. Cilinska.** Slawisch-awarisches Gräberfeld in nove Zamky. – Archaelogici Slovaca Fontes, 1966, VII, p. 176-177, abb. 19.
[51] **Р. Багаутдинов, А. Богачев, С. Зубов.** Праболгары на средней Волге, Самара, 1998, с. 93, рис. 15, 1-5, с. 96-97.
[52] Степы Евразии...
[53] **B. Mitrea.** La nécropole birituelle de Sultana, Dacia, 1988, XXXII 1-2, p. 126, pl. 3, t. 26, 4; p. 117, 134, pl. 13, t. 104, 4.
[54] **Ст. Станилов.** Художественият метал през езическия период (VII-IX в). С., 2001 (под печат).

Trois languettes à ouvertures ou contribution à la question des ornements „errants" dans l'art des métaux des anciens bulgares

Marielle INKOVA

(Résumé)

L'objet de la présente recherche sont trois languettes des VIIIe-IXe siècles, ornées de différents motifs végétaux. L'une des languettes est ornée d'une palmette en relief, les feuilles disposées en cercle. Ce motif est caractéristique du groupe „Miheldorf-Skalistoe" répandu dans la région du Moyen et du Bas-Danube, la zone du bassin de la Volga et de la Kama, la Crimée et le Caucase du nord. La deuxième languette est ornée de deux drageons disposés symétriquement, qui se terminent par des feuilles rondes. Cette deuxième languette a des parallèles directs dans la zone de la culture Nevolinsensis du VIIIe – le début du IXe siècle. L'ornement du troisième drageon en forme de S est de toute vraisemblance le résultat de l'influence des garnitures avars moulées, répandues dans le Bas-Danube. Une partie de ces garnitures ont un ornement géométrique primitif qui est considérée comme un produit local. D'autres, conservant les caractéristiques morphologiques typiques de la période païenne, sont ornées de motifs synchroniques de la culture des anciens Bulgares. Leur adaptation est en corrélation avec les moyens expressifs et technologiques de la tradition artistique de cette période. Les exemples invoqués illustrent jusqu'à quel point la tradition des languettes à ouvertures trouve écho dans la production de garnitures dans la deuxième moitié du IXe-XIe siècles. On envisage aussi le problème de leur emplacement sur la ceinture: sont analysées les deux possibilités, soit aux extrémités de courroies verticales accessoires, soit comme languettes principale de la ceinture.

Укреплението до църквата „Св. Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново

Димитър Овчаров

Продължилите доста години археологически проучвания на църквата „Св. Св. Четиридесет мъченици“ и теренът около нея предложиха много интересни и до голяма степен неочаквани находки. Една от тях е мощната крепостна стена, която се намира западно от църквата и следва течението на р. Янтра. В научната литература са намерили място частични данни за нейното устройство, за времето на изграждането ѝ и за нейното предназначение от разкопвача Атанас Попов. За съжаление смъртта му попречи да издаде резултатите от разкопките на тази стена, заедно с останалите находки, с изследванията на самата църква и организацията на манастира „Великата лавра“. Наблюденията, които предлагаме за крепостната стена, се базират на оскъдните сведения, които той остави[1], както и на наши лични наблюдения, извършени обаче след консервацията на паметника.

Крепостната стена има дъговидна форма, което е наложено от извивката на речното русло (обр. 1). Зидът отстои от източния бряг на реката на различно разстояние, достигащо 25 м. Редица белези обаче подсказват, че в миналото тя е течала съвсем близо и дори на определени места е миела основите на кулите и куртината. Освен това площта пред стената се състои от дебел речен нанос, останал след отдръпването на водите и изместването на течението. Отбелязаната близост е довела до съвсем тясно взаимодействие между естествената и изкуствената преграда, с което многократно е усилена отбранителната мощ на укреплението.

Общата дължина на проучената крайречна крепостна куртина е 200 м, но тя не е цялостно разкопана. Докато в южния край, чрез укрепено стълбище-куртина, тя се свързва с укрепителната линия на хълма Царевец, в северна посока зидът продължава под съвременния градски мост. Съвсем естествено е да се предположи, че на известно отстояние друга отсечка (куртина) ще свърже тази стена отново с крепостната линия на Царевец и по този начин ще се затвори значителна по размери площ. Нейният план няма да бъде правилен, което се дължи на огромната денивелация на терена, но без съмнение ще остане, че тази площ е била долепена в едно по-късно време до цитаделата на хълма в един от хронологическите етапи от нейното съществуване. За да се определи макар и с приблизителна точност кога е станало това, необходимо е да бъдат проследени технологичните и конструктивни особености на откритата крепостна стена.

По цялата своя дължина тя няма еднаква

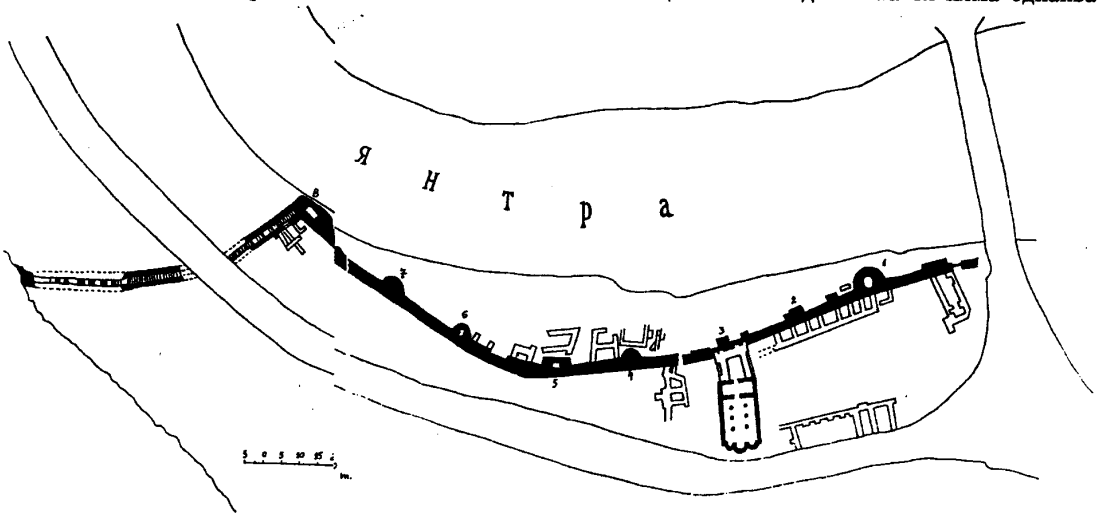

Обр. 1. План на крепостната стена до църквата „Св. Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново.
Fig. 1 Plan du mur de fortification près de l'église des Saints-Quarante-Martyrs à Veliko Tărnovo.

дебелина. Измерванията показват, че тя варира от 2,5 до 3 м. Зидът е изграден от ломени пясъчникови камъни, които имат нееднакви размери. За спойка е използван бял хоросан, а за постигане на по-добра нивелировка на камъните в зида са полагани дървени скари (сантрачи). Внимателното наблюдаване показва, че биха могли да се различат, макар и не много отчетливо, два периода на градеж. При първия куртината е зидана от по-старателно обработени и поедри камъни, докато във височина те стават подребни и небрежно одялани. Това е свидетелство за дълъг живот на стената, при което са настъпили поправки и преправки поради износване или изкуствено разрушаване.

При градежа много сполучливо е приложен принципът на двулицева зидария с вътрешен пълнеж от хоросан, в който са хвърляни дребен трошляк и речни волутъци (т. нар. opus implectum). Здравината на стената е подсилена от няколко контрафорса, които се издават от външната страна на 1,2-1,3 м.

Височината, на която е запазена описаната куртина, достига на места до 3 м, но общо взето не надхвърля 1 м. При наличието на подпочвени води, поради близостта на реката, основите са доста дълбоки (до 2 м), с изключение на местата, където при строежа е достиган устойчив земен пласт или скала. Трудно е да се определи височината на стената, но тя едва ли е надвишавала 7-8 м и отгоре е завършвала с бойна пътека и зъбци, които са оформяли бойниците. За още по-голяма сигурност, въпреки водната преграда, стената е снабдена с голям брой кули, които отстоят една от друга средно на 16-17 м, което позволявало добро взаимодействие помежду им, а заедно с това давало отлична възможност за охраняване на единствените засега открити порта и потерна.

Крепостната порта се намира в северния край на проучената стена, която, както вече бе отбелязано, продължава в северна посока. Като план тя представлява обикновено прекъсване на куртината, което я причислява към портите от най-опростен тип (обр. 2 а). По-късно, но не дълго след изграждането на стената, от южната страна на тази порта е добавен на фуга масивен градеж. Той е с дължина 6,7 м, а към реката се издава на 1,2 м. Добре личи обаче, че този градеж не е добре запазен, защото източната му част е изцяло обрушена. Затова със сигурност трябва да се приеме, че той се е издавал навън още повече, поне толкова, колкото е запазената част. По такъв начин общата му дебелина, заедно с тази на куртината, която на това място е 3 м, дава право да се допусне, че във височина се е издигала мощна квадратна кула. Нейната задача била да охранява портата. Появата ѝ е наложена от някаква необходимост, за която сега нищо определено не може да се каже.

Самата порта е дълбока 3 м, т. е. толкова, колкото е и дебелината на зида, и е широка 2,4 м. Затваряна е от двукрила врата, за което говорят дупките за оси при двете страници на външния ѝ край. За праг е служила вторично използвана мраморна колона. Входното пространство е настлано с каменни плочи върху тънък хоросанов пласт и от тях на място са запазени няколко. Плочник, от който личат няколко камъка и водещ към реката, се забелязва и извън крепостта пред портата. Трудно е да се определи какво е предназначението на описаната порта – дали е отвеждала към пристан, за какъвто обаче няма никакви податки, или е водела към мост, който е свързвал двата бряга по посока на хълма Трапезица. Второто пред-

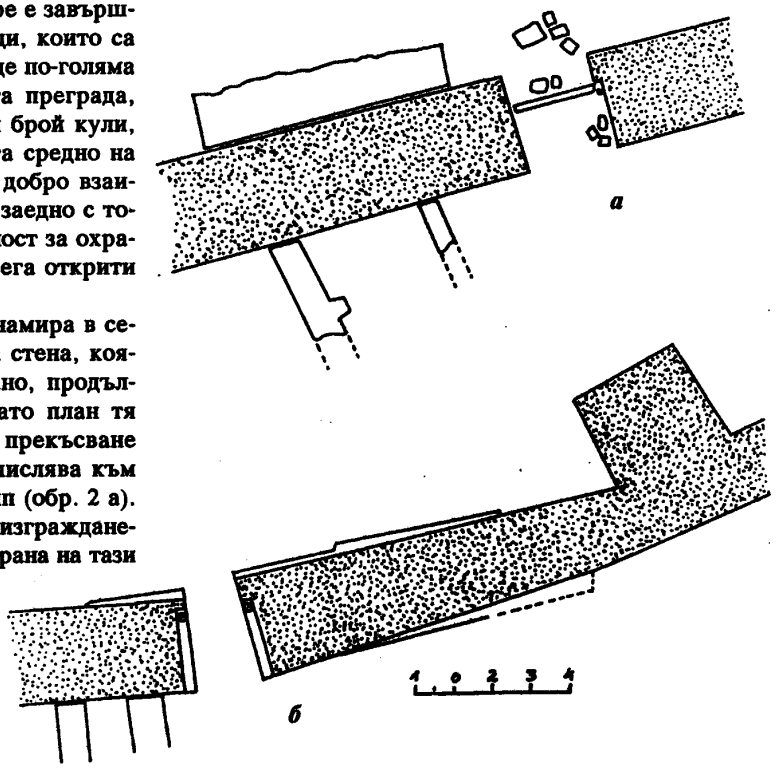

Обр. 2. Порта и потерна на крепостната стена.
Fig. 2 La porte et le poterne du mur de fortification.

положение изглежда по-вероятно, защото са запазени спомени от началото на нашия век, от които се вижда, че на брега на реката и срещу църквата „Св. Св. Четиридесет мъченици“ са личали все още устоите на старинен мост.

Потерната отстои на около 80 м южно от описаната порта. Тя е широка около 1 м, има добре оформени страници във външния край, зад които са запазени камъни с дупки за осите на вратите (обр. 2 б). Чрез добре оформен плочник от тази потерна се е отивало към реката. Въпреки че този вход в крепостта е имал второстепенно значение, той е добре охраняван от две кули, разположени по на 10 метра от двете му страни в северна и южна посока.

По фронта на куртината са разположени общо 8 бойни кули, които са конструктивно свързани с нея. По своя план те могат да се отнесат към два добре познати типа: със заоблена предна част (или U-образни) и правоъгълни. Издават се само пред външното лице на куртината от 1,5 до 3 м и само кула № 1 е издадена 4,5 м. Всъщност това е най-голямата от всички, което я прави мощно съоръжение на място, обусловено и от близостта на описаната по-горе порта. За нейната стабилност говори и издаденият от външната страна на 1,3 м цокъл, който, освен че удържал натиска на огромната каменна маса, предпазвал основите от силното речно течение (обр. 3 а). Вътрешността на кулата е оформена като помещение с неправилна овална форма. То се развива отчасти в дебелината на куртината и е незабележимо от вътрешната страна на крепостта. Може да се предполага, че тази кула е била най-малко двуетажна.

Подобен е и планът на кула № 6. Запазена на височина 2,6 м, тя се издава пред външното лице на 3 м, има също така укрепващ цокъл, а вътрешното помещение е с елипсовиден план (обр. 3 б). Очевидно е била двуетажна.

Останалите две кули със заоблена предна част (№№ 4, 7) са от познат тип кули, които нямат развито помещение и са изцяло плътни (обр. 3 в, г). Те се издават навън на 2,5-3 м и във височина достигат вероятно само до бойната пътека на куртината.

Кулите с правоъгълен план или неправилен четвъртит план са също два вида: плътни и с помещения в тях. Двете плътни кули (№№ 2, 3) са най-малки (издават се навън само на 1,5 м). Ето защо в тях трябва да се разграничават две функции – като контрафорси, които обаче във височина, заедно с куртината, са оформяли бойна площадка на нивото на пътеката на куртината.

Останалите две кули, по мнението на Атанас Попов, са имали по-специално предназначение. По всичко личи, че в долната си част те са служели като кладенци. Така кула № 5, която е с размери 6,7 на 3,5 м, има вътрешно пространство, което достига на дълбочина 6,5 метра под нивото на реката, откъдето в него е прониквала и се е събирала вода, необходима за защитниците (обр. 4 а). Естествено е в горната част тази кула-кладенец да е изпълнявала успешно и ролята на бойно съоръжение.

Идентично е било предназначението на кула № 8, която е с размери 8 на 4,5 м (обр. 4 б). Тя се намира точно на мястото, откъдето започва стръмното стълбище към укреплението на Царевец, а това показва недвусмислено, че по нея е ставало не само скрито придвиж-

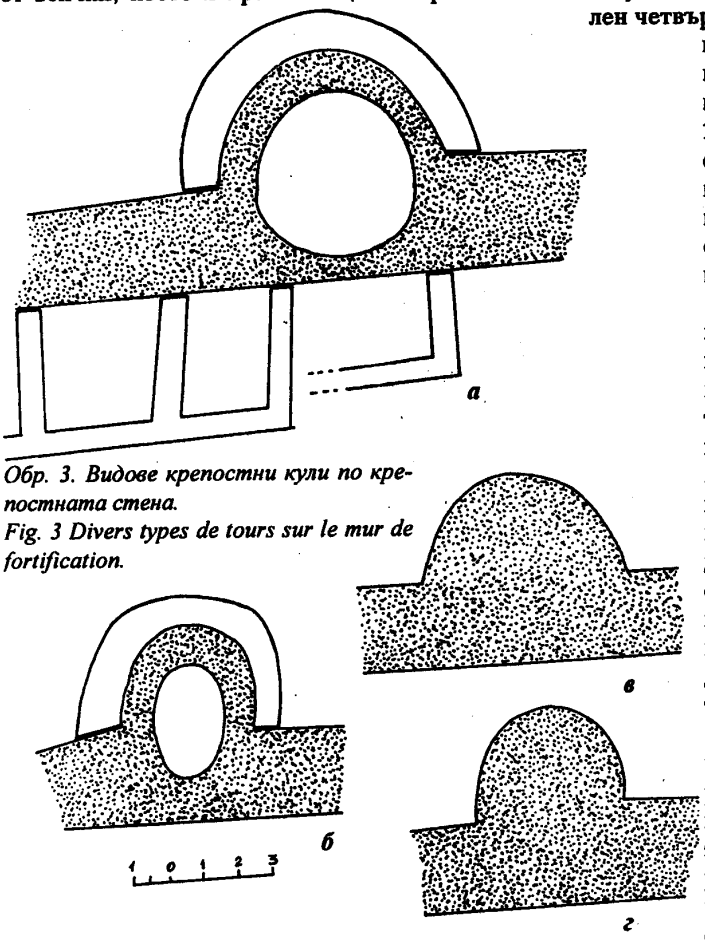

Обр. 3. Видове крепостни кули по крепостната стена.
Fig. 3 Divers types de tours sur le mur de fortification.

ване на бойци, но е изнасяна вода нагоре в случай на необходимост. Макар и доста обрушена, добре личи, че тази ъглова кула е леко извита от външната страна и това я прави полесно обтекаема и подсилва съпротивлението срещу речното течение.

Стълбището, което започва от тази кула, е много оригинално съоръжение. Всъщност това стълбище е поместено в дебелината на крепостния зид и е широко 1,5 м. Заедно с двете странични стени, които са дебели 1,8 и 1,4 м, се образува покрит стръмен проход, дълъг 80 м. Той достига венеца на хълма Царевец. Има данни, че този проход-стълбище е бил засводен и не е бил забележим отвън. Така е оформена крепостната стена, която има обща дебелина 4,7 м. Тази стена е предпазвала укреплението от южната страна. Вероятно във височина е била оформена както източната куртина с тази разлика, че по нея няма изградени бойни кули.

За датирането на укреплението до р. Янтра в „Асенова" (Долна махала на Търново) опорни точки могат да се търсят най-напред в намерените при разкопките материали. Като се изключат праисторическите находки и тези от тракийската епоха, най-значителни са следите от епохата на средновековието. Към него безусловно трябва да се отнесе стената, но въпросът е към кой точно негов етап.

Върху цялата изследвана площ се откриват значително количество фрагменти от ранновизантийска керамика, придружени с монети от византийски императори от края на V и началото на VI в. – Анастасий, Юстиниан I, Юстин II, Маврикий и Фока. Значително по-малко са следите от ранното българско средновековие и те се състоят от керамични съсове, характерни за VIII-X в. Известно количество керамика и монети на византийските императори Йоан Цимисхий, Василий II и Константин IX (X-XI в.) показват, че животът през епохата на византийското владичество не прекъсва, макар и да не е бил толкова интензивен. Затова пък останките от епохата на Второто българско царство (XII-XIV в.) са най-многобройни и най-разнообразни. Това е свързано с появата на манастира, превърнал се покъсно в царска Велика Лавра.[2]

Възниква естественият въпрос – към коя от средновековните епохи би могло да се отнесе построяването на крайречната крепост? Разкопвачът А. Попов твърдо защитава становището, че това е станало в края на X или в началото на XI в., т. е. в самия край от живота на Първото българско царство преди то да падне под византийско робство.[3] Неговото мнение се основава не толкова на стратиграфските наблюдения по време на разкопките, колкото на конструктивните особености на изградената стена, приложената строителна техника и архитектурни елементи. Като примери на аналогично крепостно строителство се сочи Охридската крепост на цар Самуил, както и останки от раннобългарски укрепления на хълма Царевец.

Трябва да се отбележи обаче, че тези примери не са убедителни. Начинът на градеж в Охрид и особено плановете на главната порта и фланкиращите я кули не могат да служат за сравнение, тъй като изграждането им е подчинено на съвсем други конструктивни принципи – те са значително по-големи, портата е широ-

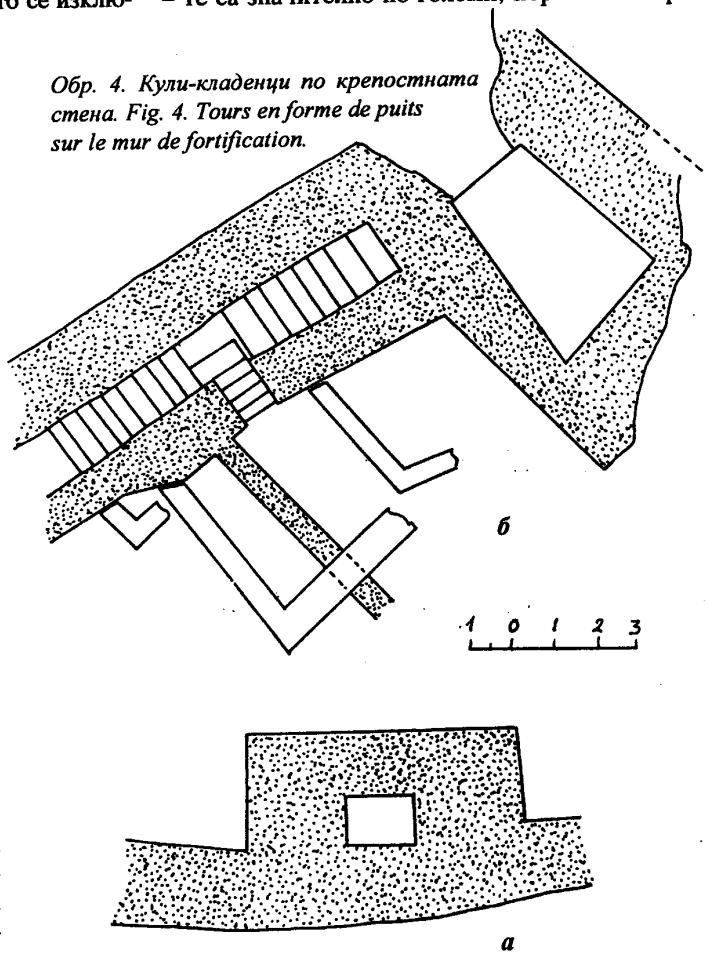

Обр. 4. Кули-кладенци по крепостната стена. Fig. 4. Tours en forme de puits sur le mur de fortification.

ка, кулите възсядат крепостния зид, а не се издават само навън, както е в Търново. Неоснователни са и сравненията с раннобългарски крепостни градежи на Царевец, тъй като досега е установено само, че такива е имало, но покъсно са застъпени от крепостната късносредновековна стена, без да бъдат открити аналогични на „долната" крепост фортификационни елементи (най-вече бойни кули). Няма също така никакво основание да се търси някаква прилика с крепостите от времето на най-интензивното строителство през епохата на Първото българско царство (Плиска, Преслав и др.), защото използваните строителни техники, материали и планове се различават от тези в Търново.

Напълно е ясно, че оградената с крепостна стена значителна площ между стръмния скат на р. Янтра не представлява самостоятелно укрепление, а такова, което е добавено допълнително към крепостта, разположена на ръба на отвесните скали на хълма. Очевидно е също така, че това не е станало през епохата на Второто българско царство, а в значително по-ранно време. Редица податки дават да се разбере, че тази стена най-вероятно се появява през ранновизантийската епоха, когато на хълма съществува значителна по своите размери крепост. Нейните стени са застъпени от тези на средновековния град, но личат отчетливо по цялото им протежение. Значителни строителни останки от ранновизантийската епоха – жилища, улици и други сгради, между които внушителни по размери и план християнски базилики, са открити при проучването на Царския дворец и Търновската Патриаршия. Някои от тези постройки са използвани по-късно в градоустройствената схема на столичния град.[4] В същото време следите от ранното българско средновековие (IX – началото на XI в.) са съвсем незначителни, състоят се предимно от безлични останки на обикновени леки жилища, в които при разкопките се откриват само керамични фрагменти и други дребни находки. Позоваването на аргументи, които да докажат значимостта на ранносредновековното селище, като тези с откриването на колона с надпис на хан Омуртаг в църквата „Свети Четиридесет мъченици" или намереният златен медальон на същия владетел, са несъстоятелни, защото тези находки не са свързани с културните напластявания и са попаднали в Търново по съвсем други пътища от старобългарските центрове (Плиска).

С изоставянето на хипотезата за раннобългарския произход на изследваното укрепление като неприемлива и недоказуема, необходимо е да се приведат убедителни аргументи в подкрепа на нейния по-ранен (ранновизантийски) произход. Преди всичко трябва да се отбележи, че практиката да се пристрояват нови укрепени площи към изградени вече крепости е налице през V-VI в. Най-добър пример в това отношение е т. нар. „Крумово кале" при Търговище.[5] С основание се смята, че това се е налагало от необходимостта да се осигури достатъчно обширно пространство, където да се приюти и да се укрие околното население по време на военна опасност. Ето защо в тези добавени укрепени площи не е извършвано значително строителство, а са издигани само нестабилни сгради и временни леки жилища. Тази е причината без съмнение в укреплението до р. Янтра да не се открият значителни строителни останки, още повече, че по-голямата част от неговата площ заема стръмния и неудобен склон на Царевец. Отбелязаното основно предназначение за укритие на населението не изключва някои военноохранителни функции, които вероятно са били възлагани на това укрепление – за защита на пролома между Царевец и Трапезица, за охрана на речните бродове и др.

Още по-убедителни аргументи за ранновизантийския произход на укреплението край р. Янтра са плановете на отделните крепостни елементи, техниката на градеж и видът на използваните строителни материали. Установено е вече, че през тази епоха масово са използвани кулите от посочените по-горе два основни вида.[6] Те са със заоблена предна част и с четвъртита форма. Техните характерни черти са – неголемите размери, издаването им почти винаги извън външното лице на крепостния зид, това че по-голямата част от тях са с масивен плътен градеж и в тях не са развити помещения. Доколкото в Търново са използвани „кухи" кули, това е свързано с тяхното специфично предназначение – за опазване на портата (в единия случай) или като кули-кладенци (в два случая).

Тези наблюдения могат да се потвърдят и от анализа на откритите потерна и порта. Тяхното устройство е напълно аналогично с това на портите и потерните в ранновизантийските укрепления.[7] Най-добре тази прилика може да се проследи в тези от тях, които се появяват по Старопланинската крепостна верига (Старопланинския лимес), към които безусловно принадлежи византийската крепост на Царевец. Именно в тях през ранновизантийската епоха е използван идентичен начин на градеж чрез изграждането на външни лица на зида и запълването на пространството между тях с хоросан и дребен необработен камък.[8]

Налага се използването на дребноформатния, грубо издялан, каменен строителен материал. Макар и рядко, но в тези стратеги-

чески постройки са използвани подравнителни дървени скари, които се пропоръчват още във фортификационните трактати на античността[9], но добиват най-голямо приложение в късното средновековие.

От изложеното дотук може да се направи изводът, че крепостната стена, издигната покрай р. Янтра, е изградена най-рано в края на V в. като разширение на основната крепост на Царевец. Трябва да се предполага, че стабилният крепостен зид оцелява при варварските нашествия с незначителни разрушения. Не може да се определи със сигурност дали през българското ранно средновековие той е използван изцяло или частично по предназначение, но оградената площ е била обитавана от българско население. Няма съмнение, че въпросната стена е заварена в добро състояние от византийците през XI-XII век, а през епохата на Второто българско царство е използвана изцяло с някои преправки като стена на манастира „Велика лавра". Тези преправки могат да се отнесат към забелязания втори строителен период на крепостната стена. Изградената в 1230 г. църква „Свети Четиридесет мъченици" остава защитена от нея. С разширяването ѝ и добавянето на костницата (или ексонартекса) се наложило застъпването на крепостния зид от новия градеж. Дори тогава обаче той продължава да функционира едновременно като манастирска и крепостна преграда. За това свидетелства пристрояването към него на верижни помещения от манастирски тип, използването на крепостните кули и кладенците в тях и най-вече на портата и потерната, до които са изградени и съобразени с тях разнообразни помещения.

Трудно е да се каже кога престава да се използва откритата крепостна стена. Ако се следва логиката на историческите събития, това е станало след падането на столицата в турски ръце, последвано от запустяване на манастира и превръщане на неговата църква в джамия.

[1] **А. Попов.** Търновската „Велика лавра". – ИБИД, XXXIII, 1980; Иван-Асеневият манастир „Великата лавра" в Търнов. – В: Културата на средновековния Търнов, 1985, с. 20-21.
[2] **А. Попов.** Асеневци и „Новият град" Е, с. 6.
[3] Пак там, с. 6-7.
[4] **С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов.** Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава. Т. I, 1973, 60-42; **Н. Ангелов.** Царевград Търнов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII-XIV век. Т. III, 1980, 49-50.
[5] **Д. Овчаров.** Две ранновизантийски крепости в Североизточна България. – Археология, 1971, № 4.
[6] **Д. Овчаров.** Византийски и български крепости V-X век. С., 1982, с. 44.
[7] Пак там, с. 36 сл.
[8] Пак там, с. 67.
[9] Това отбелязва още Витрувий. Вж. **К. Шкорпил.** Опис на старините по течението на р. Русенски Лом. 1914, с. 54.

La fortification près de l'église des Saints-Quarante-Martyrs à Véliko Tărnovo

Dimitar OVTCHAROV

(Résumé)

A l'ouest de l'église des Saints-Quarante-Martyrs à Véliko Tărnovo on a fouillé un mur de fortification le long de la Jantra, long d'environ 200 m (qui n'est pas entièrement prospecté). Les opinions concernant sa datation et son attribution divergent. Selon Atanas Popov qui a effectué les fouilles, le monument se rapporte au temps du haut moyen âge bulgare, mais les arguments en faveur de cette assertion sont insuffisants.

L'analyse de la technique de construction et des divers éléments du mur permette une datation relativement précise qui ne peut pas être plus ancienne que la fin du Ve siècle et s'inscrit dans les limites de la haute époque byzantine. Ces données sont complétées par les matériaux (avant tout de la céramique) mis au jour dans la couche culturelle inférieure correspondant à la période de l'apparition de cette construction.

Particulièrement importants sont les éléments de la fortification: portes, tours, qui, en ce qui concerne le plan et les formes, s'inscrivent sans conteste dans l'époque indiquée. Par conséquent, on doit admette que la fortification byzantine sur la colline de Tsarevets fait partie des fortifications byzantines des premiers temps de cette période, élevées le long de la chaîne montagneuse de la Stara planina. De toute vraisemblance, la fortification considérée a été ajoutée plus tard. Elle était destinée de barrer les approches entre les collines de Tsarevets et de Trapezitsa, ainsi que de défendre les ponts et les passages le long de la Jantra.

On ne sait pas si ce mur de fortification a été utilisé, entièrement ou en partie, dans le haut moyen âge bulgare, mais est certain qu'au temps de l'apparition de la Grande laure, il entourait la surface que celle-ci occupait à l'ouest, au sud et probablement au nord (la partie non encore fouillée du complexe).

Текстилни материали от епископска гробница, открита в църквата „Св. Йоан Предтеча“ в град Кърджали

Предварително съобщение

Иван Чокоев

Посвещавам на юбилея
на проф. Димитър Овчаров

Долината на средна Арда, в която днес се намира съвременният град Кърджали, се простира на около 30-40 км, почти равномерно от двете страни на реката. Тя обхваща сравнително равни плодородни полета, защитени от високо издигащите се над тях родопски масиви, разположени на разстояние от 3 до 8 км един от друг. През Средновековието тази удобна за земеделие земя е била добре населена, по-слабо през XI-XII в. и по-гъсто през XIII-XIV в. За това напомнят археологическите паметници от онова време и най-вече множеството крепости, локализирани по високите хълмове, надвиснали над равнината.[1] Подобните, природно обособени области, винаги са предизвиквали траен изследователски интерес у историците. Около тях неминуемо възникват редица въпроси от обществен, политически, военен характер. Един от тези проблеми се явява и този, касаещ църковната организация, задоволявала духовните потребности на тамошното население през Средновековието.

Обр. 1. Схема на ситуацията в гроба при откриването, с посочване на местата на открития текстил.
Fig. 1. Schéma de la situation dans la tombe au moment de sa découverte, avec indications des emplacements du textile mis au jour.

Епископия с името Ахридос – темата, обхващала въпросните земи, липсва в нотициите на Константинополската патриаршия. Но историческите извори, макар и опосредствено, и бегло, подсказват за такава. Решително доказателство за съществуването на тази епархия се оказва един печат на Константин, представен като епископ на Ахридос. Той е датиран в рамките на XI в., когато се отнася и създаването на този църковен център. Краят на епископията е отбелязан в едно интересно сведение от средата на XIV век, оставено от Теофан, митрополит на Перитеорион, град на Беломорското крайбрежие.[2]

Археологическото издирване на това християнско средище обаче се натъква на голяма трудност – в този определено селски район е липсвал изявен градски център. Последното обстоятелство кара изследователите да се обърнат към внушителните останки от църква и прилежащия й укрепен комплекс, намиращи се на десния бряг на р. Арда, в квартал Веселчане на гр. Кърджали. Различни характерни особености на този християнски ансамбъл (разкрит отчасти през 1962 г. от Ек. Манова[3] и допроучен през 80-те години от Н. Овчаров и Д. Коджаманова)[4] подсказват, че най-вероятно тук през XI-XIV в. е резидирал епископ. Тезата, издигната от Н. Овчаров, косвено се подкрепя от намерения сфрагистичен материал и останалото от скъпите и луксозни вещи, достигнали до това закътано в Родопите място.[5]

Идеята, че откритият тук манастир е бил епископският център на областта Ахридос, намери своето естествено продължение след откритието, направено през ноември 1998 г. Някои строителни изисквания, произтичащи от започ-

строителни изисквания, произтичащи от започналата пълна архитектурна реконструкция на църквата „Св. Йоан Предтеча", довеждат до спешното археологическо проучване на нейния притвор.[6] В неговата югозападна част, на дълбочина 0,35 м от подовото ниво, археолозите Н. Овчаров и Д. Коджаманова попадат на покривните плочи от гробница, ориентирана изток-запад. Разработената теза за идентификацията на разкрития археологически християнски комплекс със средновековно епископско средище, както и намирането по време на разкопките през 1962 г. на фрагменти от сърмена тъкан в гробница, открита в същия нартекс[7], карат новите проучватели да пристъпят крайно внимателно към отварянето на гробничното съоръжение. Всичко това обяснява всъщност и моето присъствие на тези зимни спасителни разкопки.

Самата гробница е твърде интересно съоръжение, състоящо се от две камери, изградени една върху друга от ломени камъни и плочи, много здраво споени с хоросан. Стените на горната камера бяха старателно обмазани с фина варова мазилка, съдържаща и счукана на прах тухла.[8] Те бяха видимо влажни, т. е. камерата е поддържала относителна влажност около 100 %. Последната се е гарантирала от факта, че за под на долната камера е служила самата стерилна пръст, в която е изградено съоръжението, както и от сравнително голямата му дълбочина – разглежданият под лежи на близо 1,50 м под повърхността, а горната камера е вкопана на около 0,50-0,60 м в пода на притвора. Тези особености, както и мястото, където е разкрита гробницата – под защитен покрив, а преди това – под землено хоросанов насип с височина 4 метра[9], са гарантирали плавното изменение на температурата в камерата през различните годишни сезони, и то в тесни граници. Стабилните параметри на микроклимата в гробницата са се оказали решителни за съхраняването на част от текстилните материали, макар и в много тежко състояние.

В горната камера лежаха костите на възрастен индивид, които се откриха в анатомичен порядък (обр. 1). Парчетата от кътни зъби са със силно изтрита дъвкателна повърхност[10], а самите кости са в много тежко състояние: силно фрагментирани; изключително порести; с отложени бели соли във вътрешността и много крехки – при допир повърхността им хлътва и те се разтрошават. Части от костите бяха напълно изтлели, а прешлените на гръбначния стълб и ребрата от гръдния кош не бяха запазени.

Върху таза на скелета добре се виждаше тъмнокафяво на цвят струпване от деструктирали тъкани, но по-надолу, между бедрените кости, под различни изтлели материи, прах и дребни скални частици прозираше златото от сърмена украса по облеклото на погребания (обр. 2).* При внимателно вглеждане се забелязваха кръстовидни орнаменти и лилии, включени в кръгове, заобиколени от повлеци. Златни орнаменти, но доста потъмнели, се виждаха и в други участъци на гроба – около китката на дясната ръка, върху дясната бедрена кост, в дясната половина на гръдния кош, над тъмното струпване върху таза, около лакътната кост, между подбедриците (обр. 1). Върху края на последните и костите от ходилата се забелязваха множество черни на цвят фрагменти от почти напълно изтляла кожа (обр. 2). Тяхното разположение беше съхранило формата на обувките – такива, каквито днес наричаме цели, т. е. закриващи глезените.

Най-голямо бе струпването на тъкани върху таза. След вдигането на най-горния пласт

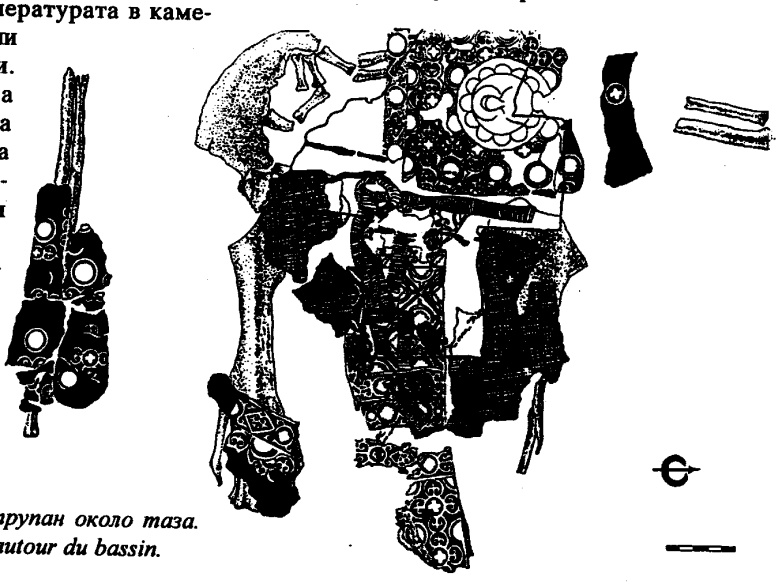

Обр. 2. Схема на текстила, струпан около таза.
Fig. 2. Schéma du textile amassé autour du bassin.

* Графичната схема (обр. 1) е изработена от Кичка Симеонова, служител в Р.И.М. – гр. Кърджали, а останалите (обр. 2, 3 а, 3 г, 4 г, 6 и 7 ж) от Милена Станева – консерватор в Р.И.М. – гр. В. Търново. Фотографиите са дело на Здравко Николов – фотограф в Р.И.М. – гр. В. Търново.

тъмен на цвят текстил, имащ кръстовидна форма, се оказа, че той е съхранил голяма площ от други, по-светли (червенокафяви) тъкани, изпъстрени със сравнително добре запазена сърмена украса (обр. 3, 4). Тук частите от облеклото бяха нагънати и се затискаха, поради което тяхното определяне остана хипотетично до пълното им разкриване и изследване по време на консервационния процес, извършен в лабораторни условия. Много добре се проследяваше обаче златният орнаментален мотив върху продълговатия фрагмент, ситуиран между бедрените кости (обр. 5 а). Той представлява система от удебелени двустъпални (или пирамидални) кръстове, обрамчени от окръжности, с кръстовидно разположени израстъци, всички те включени в мрежа от ромбове. В източния участък на този фрагмент лежаха части от текстилни ленти с тъмнокафяв цвят и други, развлачени на вид, текстилни останки.

До този продълговат сърмен фрагмент, в посока към главата, лежеше друг, който изглеждаше увит около лявата ръка. Неговата златовезана украса се състои от композиция, съставена от плътни кръгове, кръстчета със заоблени рамене и лилии, включени в окръжности. Декорацията се развива около медальон с човешки образ, обрамчен от множество полукръгове (обр. 2). В южната си част (посока към гръбначния стълб) фрагментът е по-цялостно запазен и завършва с окантваща везбована ивица. Тя включва плътно бродирани кръстове, разделени от ромбове, съдържащи растителни орнаменти. В другия край – северния, текстилът бе силно изтлял и фрагментиран.

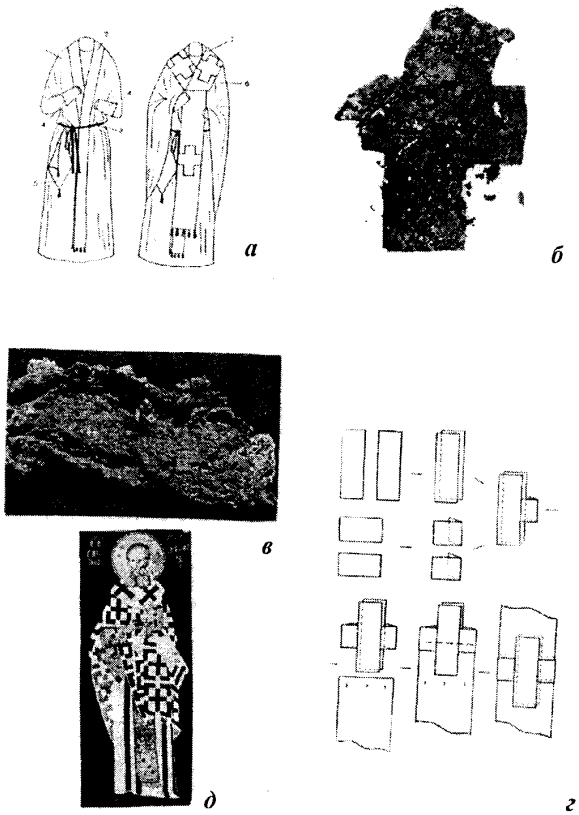

Много обстоятелства – представителността на християнския комплекс, мястото на гробницата в плана на църквата, резултатите от предишните разкопки, гореописаното богатство на сърмени материали – подсказваха, че най-вероятно откритият гроб е на високопоставен църковен служител. [11] След документиране на текстилните материали на място в гробната камера, бе извършено тяхното вдигане и подготвяне за пренасяне. Опаковани, тъканите бяха транспортирани от гр. Кърджали до лабораторията за консервация при Историческия музей в гр. В. Търново, където започна тяхното изследване и консервиране.

Тук ще представя някои от по-интересните резултати, получени по време на тези дейности. Най-вече онези, свързани с определяне и уточняване принадлежността на различните текстилни фрагменти към отделните части на църковните одежди. Преди това обаче, в интерес на по-ясното възприемане на предлаганата материя, ще си позволим да припомним основните части на литургичното облекло. Според Симеон Солунски, богослов от края на XIV и началото на XV в., епископските одежди са седем

Обр. 3. а – Епископски одежди, б – Текстилният кръст преди консервация, в – Хитинови обвивки от насекоми. Макроснимка, г – Схема на ушиване на текстилния кръст и омофора, д – Григорий Богослов. Стенопис от Кахрие джамия (XIV в.), Истанбул. (По Лазарев).

Fig. 3. a – Vêtements épiscopaux, b – La croix textile avant la conservation, c – Enveloppes d'insectes, Macrophotographie, d – Schéma de la confection de la croix textile et de l'omophore, e – Grégoire le Théologien. Fresque de Kahrye cami (XIVe s.). Constantinople (d'après Lazarev).

[12]: стихар, епитрахил, пояс, наръкавници, набедреник[13], фелон и накрая омофор. Презвитерите носят първите четири от изброените плюс фелон, а отличените от тях и набедреник.[14] Определящият за епископите е омофорът, като разбира се, те слагат и набедреник (обр. 3 а).

Лежащият най-отгоре текстилен кръст бе с размери 290 х 200 мм, а ширината на раменатa 90 мм (обр. 3 б). Тъканта бе нагъната и нацепена. Забелязват се големи разкъсвания, малки фрагменти са нападали наоколо, а едното рамо е много разбито. Повърхността е надупчена на много места. Впоследствие се разбра, че отворите в повечето случаи са резултат от жизнената дейност на насекоми. Те са оставили своите следи още преди погребението, а вероятно и след него. Хитиновите обвивки и множеството яйца, останали от тях, бяха открити на редица места сред текстилните материали (обр. 3 в).

Оказа се, че кръстът е двоен – състои се от два пласта един и същ текстил. Към двете вертикални рамена, поставени едно върху друго (обр. 3 г), са пришити страничните. Ръбовете на тези хоризонтални рамена са получени чрез прегъване на ивиците плат. Останалите ръбове са подгънати и ширината на подгъва е 3-4 мм. Цветът на текстила сега е тъмнокафяв, но има лек червен оттенък. Този цветови нюанс е много по-забележим върху обратната страна на кръста. Може да се каже, че кройката на кръста ни насочи окончателно към неговата принадлежност. Подобни много плътни кръстове, чиито хоризонтални рамена достигат до ръба на омофора, се наблюдават върху редица паметници на живописта от средновековната епоха (обр. 3 д). А и самият древен обичай на полагане на омофора върху тялото подсказва, че кръстовете, пришити по него, трябва да са дублирани от двете му страни. След поставянето на омофора върху плещите и спускането на двата му края по тялото отпред, десният се премята върху лявото рамо, откъдето се спуска свободно върху гърба. При полагането на гърдите, омофорът се обръща. Освен това на някои стенописи, показващи по-раздвижени литургичните одежди, е отразено дублирането на ивиците върху неговия гръб. Например при образите на Григорий Богослов и Василий Велики от фреските,

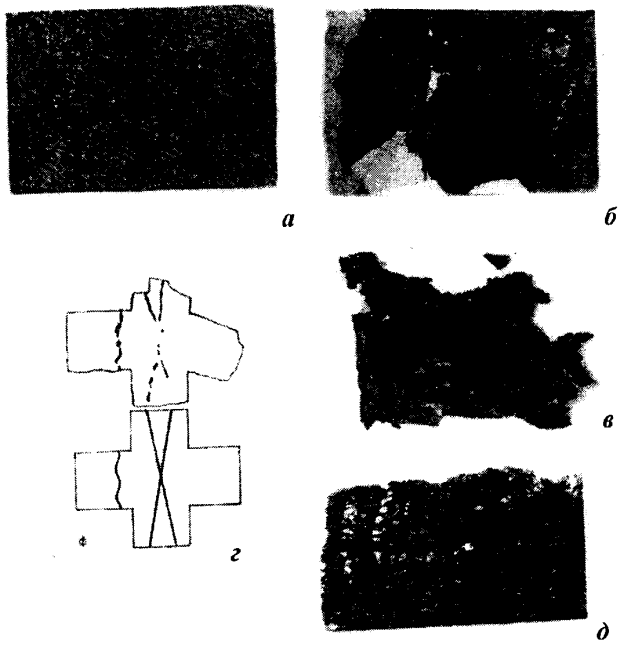

Обр. 4. а – Макроснимка на повърхността на текстилния кръст, б – Фигурална украса на текстила, в – Фини лентички от украса върху кръста. Макроснимка, г – Разположение на лентичките от украсата и възстановка на украсата, д – Фрагмент от текстилния кръст от омофора, лежал върху гърдите, е – Полагане на пояса и ризата на Богородица във Влахернския храм в Константинопол (детайл). Руска икона от XV в., Музей за староруско изкуство „Андрей Рубльов", Москва (по Салтыков), ж – Мъченик Самон (детайл). Стенопис от църквата „Св.Спас" в Цаленджиха, Грузия (XIV в.). (По Лазарев).

Fig. 4. a – Macrophotographie de la surface de la croix textile, b – Décoration du textile, c – Fins rubans de la décoration de la croix. Macrophotographie, d – Disposition des rubans et reconstruction de la décoration, e – Fragment de la croix textile de l'omophore, reposant sur la poitrine, f – Pose de la ceinture et de la chemise de la Sainte Vierge dans l'église des Blachernes à Constantinople (détail). Icône russe du XVe s. (d'après Saltykov), g – Le martyre de Samon (détail). Fresque de l'église de Saint-Spas à Tzalendjikha. Géorgie XIVe s. (d'après Lazarev).

открити в истанбулската Кахрие Джамия (нач. на XIV в.), задните ивици също са предадени, но в случая с по-светъл тон (обр. 3 д).[15]

Всички тези наблюдения и анализа на художествените паметници ни позволиха да възстановим освен процеса на ушиване на двойния кръст и направата на самия омофор (обр. 3 г). След скрояването и съшиването на двойните кръстове между тях е била вмъкната предварително подготвената ивица тъкан. Ширините на кръстовете и ивицата плат са съвпадали.

Омофорът в миналото е бил изготвян от вълна, тъй като според Симеон Солунски той символизира заблудената овца, която Спасителят взел на раменета си.[16] В нашия случай от вълнения плат нищо не е останало. Поради условията, при които е бил поставен, той напълно е деструктирал. Те са били твърде неподходящи, дори за частичното му запазване.[17]

Текстилът на кръста е изтъкан от коприна, която химически е по-издръжлива от вълната, а освен това материалите, използвани при нейната обработка и багрене, допълнително са я заздравили. Основните нишки имат силен десен сук, а вътъчните са без сук. Сплитката е кепър (обр. 4 а) и самият плат е бил по-плътен, поради което кръстовете са се отделяли релефно от повърхността на омофора. По време на консервацията бе забелязано, и то по-добре върху обратната страна на кръста, че текстилът има фигурална украса – десен. Този факт го препраща в групата на най-красивите и съответно високо ценени византийски платове през Средновековието.

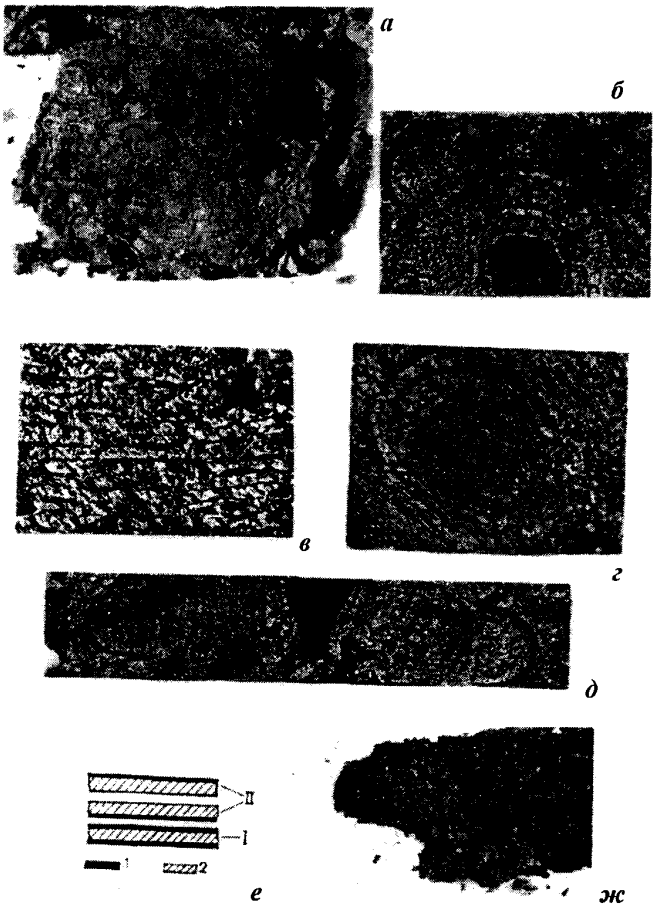

Върху по-късите рамена и отчасти в междурамието бяха открити тесни, леко червенеещи ивици от друг, твърде фин текстил (обр. 4 б). Той е изработен от изключително тънки нишки, много гъсто натъкани. На доста места ивиците са силно разбити, поради което и ширината им варира между 3 и 7 мм в най-запазените части. Разположението на ивиците се наблюдава най-добре върху южното рамо на кръста, въпреки че то е много фрагментирано. Тук се забелязват всъщност две лентички, разположени под остър ъгъл една спрямо друга и раздалечаващи се към краищата на въпросното рамо. Следи от такава лентичка се наблюдават и в основата на източното рамо, но тук тя има леко вълнообразна форма. Най-вероятно всички тези ивички от много фин текстил, отличаващ се и по цвят от тъканта на кръста, произхождат от апликации върху него. Събраните данни по време на консервацията за месторазположението на финитe лентички върху кръста ни даде възможност да възстановим Х-образната украса, разположена върху

Обр. 5. а – Фрагмент от епитрахила, открит между бедрените кости, б – Обратна страна на фрагмент от епитрахила, в – Обратна страна на големия фрагмент от епитрахила. Останки от репариращ текстил, покриващ везбата от тази страна, г – Зона на пълно изтляване на фрагмент от епитрахила. Макроснимка, д – Бодове от поправката на епитрахила. Макроснимка.

Fig. 5. a – Fragment de l'épitrachile découvert entre les os iliaques, b – L'envers d'un fragment de l'épitrachile, c – L'envers du grand fragment de l'épitrachile. Vestiges d'un textile réparateur recouvrant la broderie de ce côté, d – Zone d'un fragment de l'épitrachile où le tissu est complètement décomposé. Macrophotographie, e – Piqures de la réparation de l'épitrachile. Macrophotographie.

хоризонталните рамена на кръста и вълнообразната в основата на източното рамо (обр. 4 в).

Фрагменти от същия вид текстил, от който е изработен гореописаният кръст, открихме и в областта на гърдите (обр. 4 г). Тяхното състояние обаче бе доста по-тежко, а в тази част от гроба бе нападала и суха пръст. Въпреки това, съдейки по големината на фрагментите и най-вече форма, наличие на подгъви, които са като тези от ръмената на кръста, както и местонамирането им много добре показват, че най-вероятно те произхождат от кръстовете, лежали върху участъка от омофора, който е бил разположен върху гърдите (обр. 3 а).

Наличието на останки от омофор в гробницата недвусмислено показва, че в нея е бил положен епископ. Точно омофорът е онази част от църковните одежди, която отличава висшия клирик – епископа от духовниците, подчинени нему и имащи право да извършват служба, т. е. презвитерите.[18]

Върху продълговатия везбован фрагмент, открит между бедрените кости, лежаха текстилни ленти с погруба фактура (обр. 2). Тя е резултат от използваните дебели вътъчни нишки, които са без сук. Основните нишки са много тънки, но в голямо количество, обстоятелство, което, заедно с дебелите вътъци, е придавало здравина на тъканта. Интересно е, че тези ленти са изтъкани с ширината, с която ги откриваме – около 12 мм, а не са резултат от нарязване на по-широко парче плат. На места добре се вижда как дебелият вътък завива обратно в краищата (обр. 4 д). Но обикновено в тях текстилът е доста протрит и по-скоро се забелязва характерното сдвояване на вътъчните нишки, резултат на обръщането им в края. Общият им цвят днес е светлокафяв, но под микроскоп се забелязва, че вътъците са по-светли – оранжевокафяви, а основата е тъмна.

Макар и фрагментирани, лентите са запазили местоположението си от времето на погребението. Надолу се спускат една по-цяла и няколко други, доста начупени и разбъркани, дълги по около 160 мм. Друга лента лежи в горната част на везбования фрагмент и е перпендикулярна на останалите. Всички са разположени така, че се събират във възел. От описаното разположение на лентите може да се направи изводът, че това всъщност е поясът на свещеника. Той го е опасвал през кръста и е бил вързан отпред. От литургиката е добре известно, че поясът е задължителен елемент от свещеническото одеяние, с който се препасва епитрахилът[19]. Разглежданият пояс е идентичен с този в ръцете на патриарха и императора, изобразени на една руска икона от XV век (обр. 4 е). На нея е представено полагането на ризата и пояса на св. Богородица във Влахернския храм в Константинопол.[20] Един фрагмент от разглежданата лента, лежащ в края (посока към краката), се оказа, че завършва с ресни. Днес те са натрошени и изглеждат разплетени, но успяхме да установим, че са получени чрез усуква-

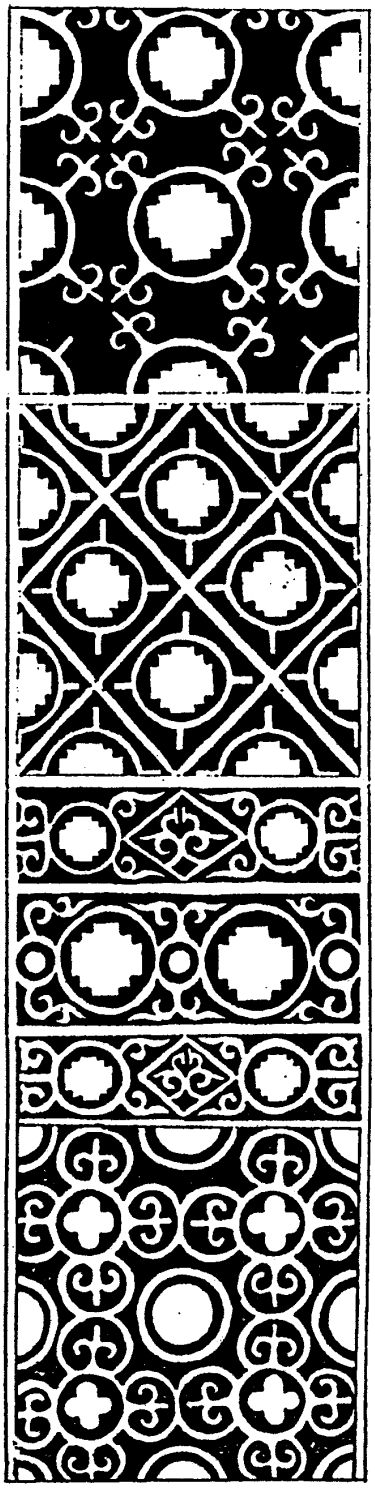

Обр. 6. Графична реконструкция на сърмената украса върху епитрахила.
Fig. 6. Reconstruction graphique de la broderie en fil d'or décorant l'épitrachile.

не на снопчета от основните нишки на тъканта. Подобни пояси с ресни откриваме върху дрехите на мъчениците Александър и Самон, представени на фреските от църквата „Св. Спас" в Цаленджиха, Грузия, датирани в края на XIV в. (обр. 4 ж).[21]

Върху долната част на таза и в пространството между бедрените кости лежеше продълговат везбован фрагмент с дължина около 190 мм и ширина, вариращa до около 80 мм (обр. 5 а). Беше установено, че под първата везбована тъкан лежат още няколко пласта от по-обикновен и бродиран текстил. Една ситуация, подсказана в най-общ вид от рентгеновата снимка, направена преди началото на консервацията. Най-интересното в случая беше, че този къс от църковна дреха се оказа с везба и върху обратната страна (обр. 5 а, б). Вярно е, че тя е много по-семпла от тази върху лицето, но самото наличие на бродерия върху една част от дрехата, която не се вижда или едва се открива в някои моменти, още веднъж потвърждава наистина високата стойност на находката и подсказва за високия ранг на лицето, погребано с тази църковна одежда.

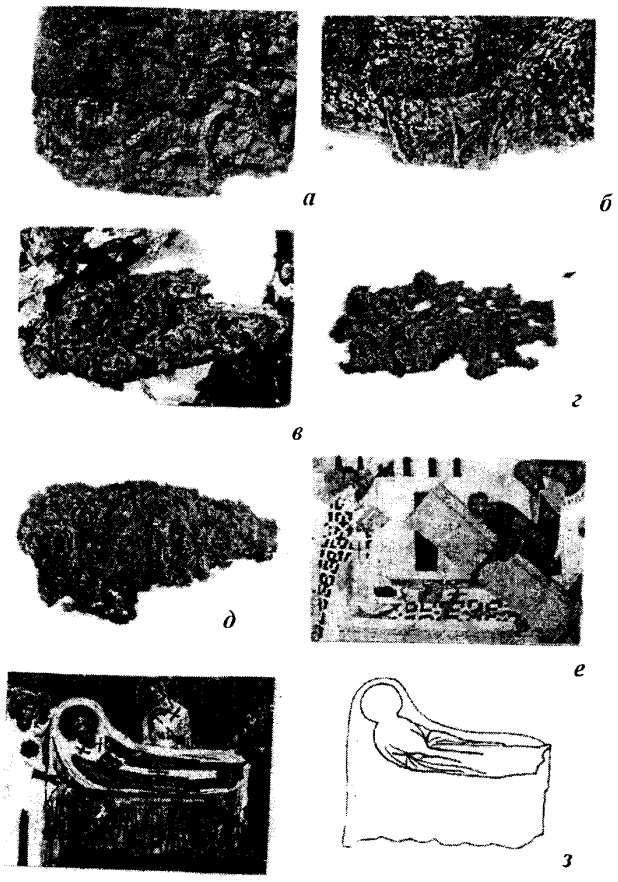

В процеса на изследването се установи, че този фрагмент се състои от две идентично украсени с везба ивици (ленти), които се залягат една върху друга (обр. 5 а). Този факт, както и гореописаното им местонамиране, категорично ги идентифицират като част от епитрахила на свещеника (обр. 3 а). Той е ушит от фини копринени тъкани, като и лицевата, и обратната страна, както видяхме, са били везбовани, а между тях е разположена подплатата от поне два пласта по-обикновен текстил. За съжаление в горната част, поради наличието тук на кости от гръбначния стълб и таза, фрагментът е много силно разбит. Все пак успяхме да реконструираме графично целия този къс от епитрахила, който се състои от редуващи се полета (обр. 6). Първото е заето от плътни кръстове, част от които двустъпални, оградени в кръгове (обр. 6 а). От тях излизат по четири лилии, правилно разположени по всеки кръг. Лилиите от чети-

Обр. 7. а – Мястото от епитрахила, до което достига репариращия текстил, б – Бодове от прикърпване върху лицевата страна на епитрахила. Макроснимка, в – Фрагмент от набедреника, г – Фрагмент от набедреника, застъпен от показания на обр. 7 в, д – Оформеният ръб на фрагмент от десния наръкавник, е – Откриване мощите на московския митрополит Алексий (детайл). Руска икона от XV в., Третяковска галерия, Москва (По Алпатов), ж – Кончината на Св. Василий Велики (детайл). Миниатюра от византийски ръкопис, XII в. (№ 550), Национална библиотека, Париж (По Лазарев), з – Графична рисунка на щрихите от миниатюрата „Кончината на Св. Василий Велики".

Fig. 7. a – L'endroit de l'épitrachile voisinant avec le textile réparateur, b – Piqures de réparation sur la face de l'épitrachile. Macrophotographie, c – Fragment de de la tassette, d – Fragment de la tassette recouvert en partie par le fragment de la fig. 7c, e – Le bord d'un fragment de la manchette droite, f – Mise au jour des reliques du métropolite moscovite Alexis (détail). Icône russe du XVe s. La galerie de Tretjakov (d'après Alpatov), g – La mort de saint Basile le Grand (détail). Miniature d'un manuscrit byzantin du XIIe s. Bibliothèque nationale, Paris, No 550 (d'après Lazarev), h – Dessin graphique des hachures de la miniature „La mort de basile le Grand"

ри съседни окръжности се събират в кръстовиден орнамент и така са подведени, че образуват диагонална мрежа.[22] В западна посока полето е неуточнено, тъй като на това място фрагментът прекъсва, но в източна краят му се хваща много добре. Тук започва ново поле, където се развива съвсем друга украса (обр. 6 б). В този участък, на едно разстояние от около 120 мм епитрахилът е най-запазен и след отстраняването на натрупаните други текстилни късове и замърсявания композицията грейна с целия си блясък, по-точно с пощаденото от вековете. Удебелени двустъпални кръстове са обхванати от окръжности, от които излизат по четири прави чертички – рамена на новообразувани кръстове. Всички те са включени в мрежа от ромбове. По-надолу (на изток) започва ново поле, съставено от тесни правоъгълници (обр. 6 в). Запазилите се два от тях са изпълнени също с плътни кръстове, обрамчени в окръжности, около които се развиват сложни плетеници от повлеци. В по-тясната ивица ластарите, излизащи от кръстовете, са оплели ромб, изпълнен също с повлеци.

Като продължение на описания най-запазен фрагмент от епитрахила можем да разглеждаме и други два по-малки къса, които лежаха по-надолу (на изток) между бедрените кости и стигаха до отвора в пода на гробницата, служил за изтичане на телесните течности в процеса на гниенето[23]. И тези фрагменти имат везба върху обратната страна, което обстоятелство безпогрешно ги определя като части от епитрахила (обр. 5 б). По-малкият къс, заедно с горната (западната) част на другия, оформят една ивица, която се явява всъщност продължение на полето от големия фрагмент (обр. 6 в). Тя повтаря точно големината и шарките на по-тясната от гореразгледаните ивици. В долната (източната) част на описвания къс ясно се проследява зоната на пълното изтляване на тъканта (обр. 5 г), поради което той бе частично запазен в ширина. Въпреки загубата, фрагментът дава информация за поле с нова композиция, чиято графична възстановка се оказа възможна (обр. 6 г). Украсата представлява мрежа от тангиращи равнораменни кръстове. В центъра си всеки от тях има плътно извезан кръст със заоблени рамена, ограден в окръжност. Допиращите се рамена на кръстовете са изградени от лилии, вписани в полукръгове. Квадратните пространства, образувани между четири съседни кръста, са заети от плътно везбовани кръгове, вписани в тънки окръжности. Внимателното проследяване на местоположението на фрагментите още при тяхното откриване, последвано от прецизното документиране по време на консервационните дейности, направиха възможна графичната реконструкция на четири последователни полета от епитрахила с обща дължина 280 мм.

Везбованите фрагменти, открити между долните части на пищялите, също имат бродерия върху опакото (обр. 1). Последното недвусмислено определя тяхната принадлежност към епитрахила, който е достигал някъде дотук. Това всъщност е съвсем нормално положение, доказващо се от художествените изображения, останали от средновековната епоха (обр. 3 д). По онова време епитрахилът е представлявал тясна ивица украсен плат, преметната през шията на свещеника, при което двата края свободно падали по тялото (обр. 3 а). На много стенописи се вижда, че те се припокриват и дори напълно застъпват. В нашия случай ние намираме двата края, поне от таза надолу, поставени почти един върху друг. Ситуация, която вероятно е търсена нарочно. Още повече, че тя фактически е фиксирана от пристягането на дрехите в определено положение с пояса (обр. 2). Тук е необходимо да напомним, че епитрахилът обезателно се привързва с пояс, също задължителен детайл от свещеническото облекло (обр. 3 а). От литургична гледна точка точно епитрахилът е онази най-важна част от църковното облекло, която определя духовното лице, имащо право да извършва служба. Без епитрахил службата е невъзможна.[24]

При детайлното проучване на големия фрагмент от епитрахила излезе наяве един много интересен факт, подсказващ за по-продължителната употреба на тази ценна църковна вещ. Оказа се, че върху голяма площ от обратната му страна е пришито друго парче текстил (обр. 5 в). Той съществено се отличава от този, носещ бродерията, тъй като е по-груб и има други технически показатели. Тъканта от поправката е с ширината на епитрахила и плътно го е покривала, но не по цялата дължина. Извършилият репарацията не се е съобразявал с везбата върху обратната страна (новият плат плътно я покрива), а се е постарал с тази намеса да заздрави като цяло скъпата литургична одежда. Бодове от пришиване се забелязват на много места по ръбовете, както и навсякъде по запазените участъци от репариращия плат (обр. 5 д). Много добре се вижда докъде достига текстилът, използван за поправката. На определено място, в източния край на големия фрагмент (към краката), той прекъсва, където е подгънат и старателно пришит към епитрахила (обр. 7 а). Тук едно от полетата на везбената украса е било покрито частично от репарацията, без съобразяване с развиващия се орнамент. Мястото, до ко-

ето достига платът от поправката, взето спрямо скелета, е около средата на бедрените кости (обр. 2). Всъщност дотук някъде епитрахилът се е опирал о тялото и вследствие триенето по време на продължителната употреба той се е протрил и прокъсал. На отделни места липсват части от везбата на обратната му страна и репариращият плат ляга направо върху подплатата. Но в основната си част поправката покрива оригиналната везба от гърба на епитрахила. В двата му края, свободно падащи от средата на бедрата надолу, епитрахилът явно е бил по-запазен и тук не се е наложило подшиването на обратната страна с укрепващо парче плат. При внимателното оглеждане на епитрахила открихме още бодове от поправки, но в случая те прихващаха прокъсани участъци от неговото лице. Тези бодове преминават напреко през сърмените нишки и мястото на раздиране, като достигат до срещулежащите здрави участъци на тъканта (обр. 7 б).

Един твърде важен везбован фрагмент открихме върху дясната бедрена кост (обр. 7 в). Орнаментите на рамкиращия го бордюр – ромбове (включващи сложен растителен орнамент), редуващи се с пирамидални кръстове, обрамчени в кръг от ластари, повтарят тези от двете продълговати ивици, включени в едно от полетата на епитрахила (обр. 6 в). Везбата от полето, развиваща се над окантващия пояс на разглеждания фрагмент, също повтаря украсата на едно от полетата на епитрахила (обр. 6 г). Всичко това създава впечатление, че въпросният везбован къс материя също произхожда от епитрахила, но много други обстоятелства не подкрепят подобно предположение. Епитрахилът, в частта си лежаща срещу разглеждания фрагмент, също бе двоен (обр. 2). Малка е вероятността някой негов край да се е отметнал нагоре, като се има предвид старателното оправяне на дрехите по време на погребението. В действителност други наблюдения, касаещи самия везбован фрагмент, определиха идентификацията му. Неговите орнаменти, макар и съвпадащи, както бе установено, с тези на епитрахила, са малко по-едри от тях. Ширината на ивицата, включваща ромбове, е осезателно по-голяма от ивиците върху епитрахила. Освен това тя окантва полето и е завършваща предмета – ясно си личи подгъвът, а не лежи между полета. Фрагментът няма везба върху обратната страна. Той лежеше с гръб върху пластовете силно изтлял къс от стихара. Установи се, че фрагментът се застъпва с още един везбован къс текстил (обр. 7 г). Украсата му бе идентична с тази от полето на разглеждания. Намирането на фрагменти, лежащи един върху друг, които произхождат от една и съща част на дрехата, подсказва, че тя е била надиплена. Всички изброени обстоятелства и мястото на откриване на тези тъкани – върху дясната бедрена кост – ни дава основание да ги определим като произхождащи от набедреник. Известно е, че набедреникът е ромбоидно парче плат, което закрепено на пояса, е падало върху дясното бедро до коляното.[25] Точно така е изобразяван той през Средновековието, свободно висящ, при което се надипля, като дори се вижда и обратната му страна[26]. И все в този контекст можем да добавим, че положението на фрагмента върху костта донякъде напомня за произхода му от вещ с ромбоидна форма (обр. 3 а).

Везбовани тъкани, макар и в твърде тежко състояние – много фрагментирани и деструктирали – се откриха на дясната китка, в продължение на около 110 мм и ширина 60-40 мм (обр. 2). Тук е мястото на десния наръкавник от облеклото на свещеника (обр. 3 а) и неговата идентификация с посочените тъкани не буди никакво съмнение.[27] Друго в случая е по-интересно – позицията на ръката край тялото. Анализът на ситуацията по време на консервацията позволи да се докаже, че това не е първоначалното ѝ положение от погребението. Наръкавниците, най-просто казано, са с форма на равнобедрен трапец, чиито краища (страните на трапеца) се събират посредством илици и върви (или копчета). Надяват се върху китките, по-точно върху ръкавите, като събраните участъци остават отдолу, т. е. от страната на дланта. Прави впечатление, че наръкавникът е с прибраните краища нагоре (обр. 2) – сравнително добре се очертаваха техните старателно оформени ръбове (обр. 7 д). Всичко това показва, че въпросната дясна ръка е била при откриването с дланта нагоре. Вероятността за посукване на наръкавника отпадна при установяването на разположението на лъчевата и лакътните кости. Локализацията им бе уточнена по време на отделянето на текстила от тях. Лъчевата бе на юг – положение, доказващо, че ръката е била с дланта нагоре. Тази позиция е неестествена, донякъде както за човешкото тяло, така и за християнските погребални традиции. Най-вероятно ръката е била поставена в долната част на корема, но впоследствие при изтляването на сухожилията се е приплъзнала надолу и е заела положението, в което бе открита. За лявата ръка няма съмнение, че е била поставена в горната част на корема. Подобно разположение на ръцете намираме на една руска икона от XV в., показваща откриването на мощите на московския митрополит Алексий

(обр. 7 е). На нея той е представен в цял ръст, положен в гробница. [28] Явно подобна е ситуацията, изобразена и на миниатюра във византийски ръкопис от края на XII в., който се съхранява в Националната библиотека в Париж (№ 550). Тя илюстрира кончината на св. Василий Велики [29] (обр. 7 ж). Тук обаче тълкуването се затруднява поради чернобялата фотография, на която трудно се различават гънките на дрехите (представени с щрих) от общия тъмен фон на самите одежди. Но ако се покажат графично само щрихите, добре се забелязва как гънките на фелона от дясната страна на тялото, подсказващи за обема на ръката, завиват леко (почти незабележимо) нагоре към тялото (обр. 7 з). За разлика от тях, гънките, моделиращи лявата ръка, дават представа за нейното много по-свито положение – в долната част на гърдите (или в горната част на корема).

Сърмената украса на този наръкавник, макар и силно засегната от процеса на деструкция, може да бъде възстановена. Тя повтаря композицията от едно поле на епитрахила, както и от набедреника, представяща мрежа от тангиращи равнораменни кръстове (обр. 6 г). Трябва да се отбележи, че върху обратната страна на наръкавника няма везба. Самата тъкан, употребена за гръб, е по-груба от тази използвана за бродиране.

Между костите и разглеждания наръкавник открихме друг, многопластов текстил, който сега е кафяв на цвят. Той е много по-груб от везбования, сплитката му е лито и явно произхожда от стихара на свещеника. Най-интересното бе, че се е запазил подгънатият край на ръкава, върху който е бил надянат наръкавникът. Но неговият ръб не съвпадаше с края на ръкава, а бе доста изнесен назад. Т. е. наръкавникът е бил положен някъде в средната си част върху подгънатия ръкав.

Най-впечатляващата част от цялата находка обаче представлява левият наръкавник (обр. 8 а). Времето и тежките условия през вековете са пощадили една немалка част от неговото великолепие. Първото и най-важното в случая е, че той е запазил първоначалното си положение при полагането на починалия епископ в гроба. При това обстоятелство медальонът, оформящ неговия център, напълно се е съхранил! Второто условие за запазването на наръкавника се явява припокриването на 2/3 от площта му, посредством кръста от омофора (обр. 2). Размерите на тази залегната и съот-

Обр. 8 а – Ляв наръкавник преди консервация, б – Макроснимка на нишките от нимба над мафория на Богородица, в – Техника на везане - сърмените нишки са закрепени върху тъканта посредством тънък копринен конец. Макроснимка, г – Изтлелите копринени конци от контурите и лицето на Богородица. Макроснимка, д – Надписът около изображението на Богородица. Макроснимка, е – Стратиграфия на плътно прилепналите късове от епитрахила и левия наръкавник, ж – Фрагмент от епитрахила със залепнал върху него къс от текстилен кръст от омофора. Макроснимка.

Fig. 8. a – La manchette gauche avant la conservation, b – Macrophotographie du nimbe de maphoria de la Sainte Vierge, c – Technique de la broderie: les fils d'or sont fixés sur le tissu par un fin fil de soie. Macrophotographie, d – Les fils de soie des contours du visage de la Sainte Vierge. Macrophotographie, e – L'inscription disposée autour de la figure de la Sainte Vierge. Macrophotographie, f – Stratigraphie des fragments collés de l'épitrachile et de la manchette gauche, g – Fragment de l'épitrachile sur lequel est collé un fragment de croix textile de l'omophore. Macrophotographie.

ветно по-добре съхранена част са 115 х 120 мм. В горния ѝ край са оцелели около 100 мм от бордюра, включващ в себе си редуващи се ромбове (изпълнени с растителни орнаменти) и плътни пирамидални кръстове. Последните са обрамчени в кръгове, от които пък излизат ластари. Основното поле е заето от украса, чийто основен мотив срещаме върху епитрахила (обр. 6 г) и набедреника, но най-важното – тя е идентична на тази от разгледания вече десен наръкавник. В центъра на старателно бродираната повърхност е поместен медальон, включващ бюстово изображение на Богородица. Медальонът се състои от две концентрично разположени окръжности, между които са поместени 12 плътно бродирани полукръга. В площта, оградена от вътрешната окръжност, върху златен фон е представена фронтално Божията майка с нимб около главата. Тя е изобразена традиционно забрадена с мафорий. Над него се забелязват нишки, наподобяващи изображение на корона, или гънки на самия мафорий (обр. 8 б). Но това е само една илюзия, породена от вертикално везбованите нишки от частта на нимба над главата. Докато фонът е предаден с хоризонтално закрепени сърмени нишки, то при ореола те са вертикални. Констатираното се вижда много добре под увеличение, като се забелязва лекото накъдряне на нишките, лежащи непосредствено над мафория. Повиването се е получило вследствие късата дистанция, на която се поставят сърмените конци в този участък. При този вид бродерия металзираните нишки не преминават през тъканта, а се закрепват върху нея посредством обикновени конци (обр. 8 в).

За изграждането на лицето и дланите, както контурите и гънките на дрехите, са използвани различно обагрени копринени конци, но те почти напълно са изтлели и са се превърнали в една обща кафява на цвят маса (обр. 8 г). С подобни нишки, днес оставили само тъмни следи, е бил извезан от двете страни на изображението и гръцкият надпис с характерните съкращения за означаването на Божията майка – $\overline{\text{MP}}$ $\overline{\theta\text{Y}}$ (обр. 8 д).

Наръкавникът е много фрагментиран в северния си край, тъй като в него не е бил покрит и съответно запазен от текстилния кръст, лежащ над всички тъкани (обр. 2). Тук се намират фрагменти от идентичен на описания по-горе бордюр (ивица). В този участък обаче той рамкира долната основа на наръкавника. В северозападния му край се откриват и твърде важни фрагменти, състоящи се от плътно прилепнали везбовани късове, произлизащи от наръкавника и епитрахила. В хода на уточняването на принадлежността на фрагментите – към епитрахила или съответно наръкавника – възникват много затруднения. За тези части от облеклото много от елементите на украсата, повтарящи се в определени композиции, са едни и същи. Произходът на бродираните фрагменти се определя най-вече по наличието или липсата на везба върху обратната страна. Картината се усложнява още повече, когато парчетата текстил са многопластови и съдържат прилепнали късове от епитрахила и наръкавника, а и от стихара. При такива фрагменти се наблюдава следната последователност. Най-отдолу лежи къс с везба върху обратната и лицевата страна, т. е. той произхожда от епитрахила. Към неговата лицева везба е прилепнал друг и то с лицевата си бродерия към епитрахила. Този фрагмент няма везба върху обратната си страна, от което следва, че той е от наръкавника. Към него е прилегнал друг къс, който също има само лицева бродерия. Последните два контактуват с небродираните си гърбове. Тяхното положение, както и техническите им особености добре подсказват, че произхождат от наръкавника, обхващащ китката. Левият наръкавник е лежал върху епитрахила, една ситуация, фиксирана върху началната фотография. При консервацията на наръкавника от долната страна се откриха събраните му странични ръбове. А под тях лежаха фрагменти от двата края (страни) на епитрахила, които тук се събираха, за да продължат заедно надолу по тялото. И нещо твърде важно – краят, спускащ се от лявата страна, лежи над този от дясната. Вероятно това е каноничното им разположение през Средновековието.

До северозападния разбит край на наръкавника лежаха и фрагменти, произхождащи само от епитрахила. Тяхното разпознаване, както бе казано, стана благодарение най-вече на откритата везба върху обратната страна, но и по орнаменти, нетипични за наръкавника. От всички тези по-големи или малки фрагменти два предложиха много ценна информация. По време на консервацията се установи, че лицевата страна на единия съдържа украса от плътен кръст в окръжност и лилии. Но най-интересното в случая беше, че голяма част от лицевата му везба бе закрита от тъкан, идентична на използваната за скрояването на кръста от омофора. Нещо повече, текстилът се оказа съставен от два къса, разположени перпендикулярно един на друг. Това бе установено вследствие характерните диагонали на тяхната кепрова сплитка. Следователно се е съхранил участък от кръст с мястото на зашиване на хоризонталното рамо

към вертикалното. Той най-вероятно произхожда от частта на омофора, лежала върху лявата част на гърдите. Наблизо бе открит и описаният в началото кръст от същата църковна одежда, който покриваше и беше съхранил голяма част от епитрахила и левия наръкавник. Съседството на двата кръста подсказва, че при погребението долната част на омофора е притеглена нагоре към ръцете, за да може неговият най-долен кръст да легне върху тях. Обикновено той се изобразява на стенописите в областта на краката, около коленете.

Другият фрагмент се оказа истинска находка, тъй като представлява медальон с човешко изображение. Този текстилен къс трудно се различаваше от другите, тъй като целият бе силно изкорубен и свит по краищата. След неговата консервация станаха ясни размерите му – диаметър 35 мм, както и редица подробности от везбата, въпреки че запазената площ от медальона бе около 2/3 от първоначалната (обр. 9). Разположението на фигурата в медальона е подобно на гореразгледаното изображение на Богородица върху левия наръкавник. Извезана е мъжка фигура до бюста насреща, с нимб около главата. Техниката и стилът на изпълнение при двата медальона са идентични. И тук фонът, ореолът и дрехите са бродирани със златни конци, докато лицето и дланите, както и контурите и гънките на одеждите са били изградени с различни на цвят копринени нишки. За съжаление те са достигнали до нас в изключително лошо състояние, почти напълно изтлели, като са се превърнали в обща кафява маса. При първите наблюдения не можахме да установим някакви останки от букви край изображението. Като много добра случайност обаче може да приемем запазването на част от везбата около медальона, която би ни дала от своя страна шанс да възстановим общата композиция на орнаменталното поле, в което е бил поместен медальонът.

Останки от епитрахил открихме и северно от дясната раменна кост, в областта на гърдите (обр. 1). Те обаче бяха в много тежко състояние, но все пак се забелязваха орнаменти, близки до тези, бродирани върху основния фрагмент от епитрахил,а и най-важното, личеше и везба върху обратната им страна.

Върху някои от описаните текстилни фрагменти намерихме и пискюли, чието разпознаване е твърде трудно. Те нямат типичната за тъканите сплитка и се откриват като участъци от силно деструктирали текстилни нишки. Под микроскоп се забелязва струпване на успоредни влакна. Разпознават се и по характерния възел в горната им част, в случай че се е запазил. При един, открит върху лявата бедрена кост, се наблюдават заплетени останки от тревни растения (осили). Пискюлите могат да произхождат от различни части на облеклото. От художествените паметници, а и от запазените средновековни екземпляри се вижда, че те висят по краищата на епитрахили, омофори, набедреници (обр. 3 д).

На различни места бяха открити фрагменти, състоящи се от няколко пласта, днес кафяви на цвят, тъкани. Те са по-прости на вид,

Обр. 9. Медальонът след консервация.
Fig. 9. Le médaillon après la conservation.

фактурата им е по-груба от тази на описвания досега текстил. Сплитката им е съвсем обикновена – лито. По-горе, при описанието на десния наръкавник, бе споменато за открития под него ръкав, който е бил навит в края. Подобна материя бе открита и във вътрешността на левия наръкавник. Късове кафяви тъкани лежаха и в горната част на бедрените кости, в областта на таза. Явно този текстил произхожда от основната дреха на свещеника, т. е. стихара, над който се полага епитрахилът (обр. 3 а). По канон той е право скроен и стига до ходилата, като ръкавите му също са дълги.[30]

Дотук бяха разгледани основните текстилни фрагменти, открити в горната камера на гробницата. Другите останки от органични материи са в нищожни количества и почти напълно изтлели. Те няма да бъдат разглеждани в тази работа, тъй като се нуждаят от много детайлно проучване, съпроводено от инструментални методи за изследване.

Върху и между отделните пластове тъкани намерихме много хитинови останки и яйца от насекоми, които подсказват, че погребението е извършено през топъл сезон (обр. 3 в). А откритите семки от грозде допълнително го ограничават в септември, началото на октомври.

Датировката обаче остава твърде сложна. В предварителните съобщения тъканите, както и погребението бяха отнесени към края на XIII – началото на XIV век.[31] За да се внесат корекции, е необходимо да се разгледат поотделно и комплексно много фактори, т. е. да се изгради стройна аргументация, която пък е абсолютно зависима от етапите на изследванията. Затова тук се съобразяваме с изказаната вече датировка, с уговорката, че тя търпи уточнения. Все пак от досега установеното става очевидно, че направата на откритите в гробницата литургични одежди трябва в хронологически план да се отдалечи значимо от самото погребение на епископа. Многобройните поправки, извършени по тези изключително ценни дрехи, убедително показват, че те са били много дълго време в употреба. Иначе комплектното изработване на везаните одежди не може да се поставя под съмнение. Използваните еднакви материали, техника на бродерия, идентично изпълнените елементи от украсата, участващи в сходни композиции, по епитрахила, наръкавниците и набедреника затрудниха дейностите по консервацията, особено при определянето на произхода на фрагментите от изброените части на църковното облекло, но в същото време много добре потвърждават този извод. Той се подкрепя и от изключителната близост на двата медальона, показващи различни християнски персонажи и идентифициращи се с отделни литургични дрехи – наръкавник и епитрахил.

И накрая, извън рамките на строгото изследване, не може да не изкажем своето възхищение от изключителното изпълнение на сърмената везба. Запазената част от златната украса, макар и вече доста помръкнала, и днес респектира със своето богатство. Скъпите литургични одежди дълбоко са впечатлявали средновековния човек и не рядко той не е могъл да възприеме спокойно тяхната пищност, противоречаща, на пръв поглед, на упорито проповядваната от църквата скромност. В случая Патриарх Евтимий, неведнъж призоваващ и енориаши, и клирици към простота в облеклото, пояснява: „А ние служим... в свещенически дрехи облечени... за да направим служението още по-достопочтено".[32]

[1] **Н. Овчаров, Д. Хаджиева.** Средновековният манастир в гр. Кърджали – център на епископията Ахридос (XI-XIV в.), С., 1992 (= Разкопки и проучвания, XXIV), с. 88, 91-92.

[2] Обстоен критичен преглед на изворите и мненията на техните изследователи е направен от **Н. Овчаров,** цит. съч., 87-100.

[3] **Ек. Манова.** Разкопки на средновековна църква в Кърджали. – Археология, 1963, 75-83; Църквата в Кърджали. – Родопски сборник, Т. 1, С., 1965, 169-218.

[4] **Н. Овчаров, Д. Хаджиева.** Цит. съч., 139 с.

[5] Пак там, с. 23, 24, 28, 88-90.

[6] **Н. Овчаров, Д. Коджаманова, И. Чокоев.** Манастирът „Св. Йоан Продром" в кв. Веселчане, гр. Кърджали, в светлината на новите открития. (Предварително съобщение). – Rhodopica, 1999, 2, с. 81, бел. 1.

[7] **Ек. Манова.** Църквата в Кърджали... , с. 209.

[8] За повече подробности около гробницата и откритието вж.: **Н. Овчаров, Д. Коджаманова, И. Чокоев.** Цит. съч., 75-79, Обр. 1, 2, 4.

[9] **Ек. Манова.** Цит. съч.,75-76.

[10] Степента на изтриване на зъбите показва възраст над 45 години. **Н. Мамонова, Г. Романова, В. Харитонов.** Первичная обработка и определение антропологического материала в полевых условиях. – Методика полевых археологических исследований. С. П., 1989, с. 64, Рис. 10.

[11] **Н. Овчаров, Д. Коджаманова, И. Чокоев.** Митрополитската гробница в църквата „Св. Йоан Продром" в гр. Кърджали. (Предварително съобщение). – Минало, 1999, 2, 11-12.

[12] **Вениамин архиепископ.** Новая скрижаль или объяснение о церкви, о литургии и о всех службах и утварях церковных. С. П., 1899, (репринт М., 1992), Т. 1, 141-142.

[13] Според Бл. Чифлянов набедреникът е инсигния. Вж.: Литургика. С., 1996, с.74.

[14] **Бл. Чифлянов.** Цит. съч., с. 76; **Вениамин архиепископ.** Цит.съч., 137-138.

[15] **В. Лазарев.** История Византийской живописи.

Таблицы. М., 1986, Обр.478, 479.

[16] **Вениамин архиепископ.** Цит. съч., с. 142. Симеон Солунски е гръцки богослов, творил в началото на XV в. Вж.: **Бл. Чифлянов**. Цит. съч., с. 37.

[17] **В. Инкова.** Деструктивни промени при археологическия текстил и методи за установяването им. – Въпроси на консервацията и реставрацията. Т. 2, С., 1985, 34-35.

[18] **Вениамин архиепископ.** Цит. съч., 141-142. По-подробно за отделните църковни одежди вж. **Н. Овчаров, Д. Коджаманова, И. Чокоев.** Цит. съч, 11-16.

[19] Пак там, с. 136.

[20] **А. Салтыков.** Музей древнерусского искусства имени Андрея Рублева. С. П., 1989, Обр. 46.

[21] **В. Лазарев.** Цит. съч., Обр. 538, 540.

[22] Описанието на украсата тук е дадено твърде пестеливо, колкото за частичното пояснява не на графичната реконструкция. За консервацията, идентифицирането на отделните фрагменти с различните части на литургичните одежди и тяхната възстановка се правят много по-подробни изследвания и описания, при които се проследяват отделните сърмени нишки, с които са извезани различните елементи на украсата. В случая е даден един вариант за тълкуване на общия вид на украсата.

[23] За конструкционните особености на гробницата вж. **Н. Овчаров, Д. Коджаманова, И. Чокоев.** Манастирът „Св. Йоан Продром"..., 75-76.

[24] **Вениамин архиепископ.** Цит.съч., 135-136; **Бл. Чифлянов**. Цит. съч., 74-75.

[25] **Вениамин архиепископ.** Цит. съч., с. 137; **Бл. Чифлянов.** Цит. съч., 76.

[26] Днешните набедреници имат подплънка от хартия, която ги държи изпънати и те не падат на гънки върху бедрото. По този начин те са изобразявани в по-новите паметници на църковната живопис.

[27] Наръкавници се поставят на двете ръце и също са задължителен елемент от облеклото на свещениците. **Вениамин архиепископ**. Цит. съч., 135.

[28] **М. Алпатов.** Древнерусская иконопись. М., 1978, Обр. 152.

[29] **В. Лазарев.** Цит. съч., Обр. 256.

[30] **Вениамин архиепископ.** Цит.съч., 130-131.

[31] **Н. Овчаров, Д. Коджаманова, И. Чокоев.** Митрополитската гробница в..., с. 15; Манастирът „Св. Йоан Продром" в .., с. 81.

[32] **Патриарх Евтимий.** Съчинения. С., 1990, с. 72.

Matériaux textiles provenant d'un tombeau épiscopal, découvert dans l'église de Saint-Jean-le-Précurseur, à Kărdjali (Communication préalable)

Ivan TCHOKOEV

(Résumé)

A la fin de 1998, les archéologues N. Ovtcharov et D. Kodjamanova ouvrent un tombeau dans une église médiévale découverte à Kărdjali, en Bulgarie du sud-est, contenant de nombreux vestiges textiles dans un état d'une extrême décomposition. Certaines particularités caractéristiques du complexe architectural chrétien, localisé autour de l'église, les sceaux de plomb et les riches objets qu'on a découverts, permettent à N. Ovtcharov d'admettre qu'ici se trouvait le siège de l'archevêché d'Achridos situé dans les Rhodopes du sud-est. L'analyse des fragments textiles lors de leur conservation montrent que l'homme âgé mis dans le tombeau est un évêque. On a identifiés les vestiges de différentes parties du vêtement ecclésiastique: épitrachile, ceinture, tassette rectangulaire, manchettes, stichaire. Le détail le plus important, en l'occurrence, c'est l'omophore qui est le symbole de la dignité épiscopale. De cet omophore se sont conservées une croix textile et des fragments d'autres croix, qui sont l'élément le plus caractéristique de ce vêtement. Ces croix sont double, elles appliquent une omophore des deux côtés est sont taillées dans un riche tissu byzantin à ornements. La ceinture représente une étroite bande d'étoffe se terminant par des franges. Il en existe des analogies dans la peinture médiévale. Les manchettes et l'épitrachile sont ornés d'une fine broderie faite avec du fil d'or. La broderie de l'épitrachile est plus simple et elle est pratiquée sur l'envers. Les fragment qui se sont conservés permettent une reconstitution graphique d'une partie de son ornement. Sur la manchette gauche est brodé en médaillon l'image de la Sainte Vierge. On a découvert un autre médaillon, mais sur l'épitrachile, entourant une figure masculine. On a établis d'intéressants détails relatifs à l'exécution des pièces du vêtement liturgique, ainsi qu'à la manière dont ils sont posés sur le corps. De nombreuses traces de réparations, surtout sur l'épitrachile, montrent que les vêtements ecclésiastique considérés, avaient servi longtemps. Ce fait éloigne sensiblement le temps de leur exécution de l'ensevelissement de l'évêque, qui dans les communications préalables était rapporté vers la fin du XIIIe, le début du XIVe siècle (v. note 31).

Кръстовидната постройка и манастирът „Тузлалъка“ край столицата Преслав

Павел Георгиев

Активните теренни проучвания на манастирите от епохата на Първото българско царство през 70-те и 80-те години на XX век доведоха до цялостно разкриване и проучване на поредица от важни паметници, главно в и край столиците Плиска и Преслав.[1] Монографичното или студийното им представяне през последните години[2] позволява по-цялостен и критичен поглед, за да се изяснят редица проблеми от културната история на средновековна България през IX-X век.

Една от възможностите за това е детайлираното и обосновано изучаване на характера и функциите на манастирските строежи. Известно е, че средновековната манастирска архитектура притежава ясни типологически белези. Правилното им разкриване в археологически проучените паметници позволява тяхната убедителна идентификация. Това е според мен верният път към всестранно изясняване на значението на манастирските ансамбли в материалния и духовен живот на старобългарските столици.

Кръстовидната сграда в проучения от Т. Тотев манастир в м. Тузлалъка край Преслав е точна илюстрация за възможностите на този подход и пристъпвам към разглеждането на нейните археологически данни с намерението да се получи, заедно с анализа на останалите строежи, комплексна оценка за мястото и ролята на този архитектурен ансамбъл сред строежите по десния бряг на р. Тича, оформящи едно от най-значимите неукрепени подгradия на българската столица през X в.[3]

Непосредственият повод за настоящото изследване е излезлият наскоро опит да се изяснят по нов начин предназначението и произходът на посочения строеж.[4] Заедно с това имам собствени основания да взема отношение по този въпрос.[5] Заключенията на Д. Овчаров за въпросната сграда не се покриват с тези на изследователите преди него, които я тълкуват като жилищна сграда на игумен, произлязъл от средите на светската аристокрация.[6] Разглеждайки архитектурата на кръстовидната сграда изключително като план сам за себе си, авторът стига до заключението, че тя е култова сграда-мартирий, за което привежда разнообразен сравнителен материал. Трябва да добавим, че в литературата за нея са изразени и други становища. Н. Тулешков мисли, че тя е трапезария.[7] Това възприема и Св. Попович, която все пак не отхвърля мнението на първите изследователи за жилище на игумена на манастира.[8] За да съм напълно коректен, трябва да спомена и за колебанията на Н. Чанева-Дечевска, която приема мнението на изследователите преди нея, че оригиналният план произхожда от представителната жилищна архитектура от Изтока, но отбелязва, макар и бегло, неговата връзка с „общите манастирски помещения“ за отопление.[9]

И така основният въпрос, поставен пред нас е: жилищен или култов е характерът на разглежданата постройка? Решението му е в зависимост преди всичко от нейната принадлежност към манастирските строежи. Независимо от малко по-солидния начин на градеж и по-грижливо оформление, сградата е част от манастирския ансамбъл (обр. 1). Това личи особено ясно от добавените към нейния кубичен обем различни по характер, но свързани с функционирането на монашеското общежитие постройки. В този смисъл трябва да приемем общата преценка на Н. Тулешков, че тя се е намирала „в контактната зона“ между монашеския, поклонническия и стопанския двор. Единственото сериозно основание сградата да се схваща като култова е доказаната ѝ от Т. Тотев първичност спрямо останалите строежи в манастира. Що се отнася до довода за нейната ориентация, трудно може да се приеме, че квадратната ѝ отвън форма може да изразява „някаква сакрална идея“. Различието в осите на манастирския храм и тези на сградата подсказват за функционалните им различия. С нейната ориентация именно е съобразен планът на всички крила от манастира. По този начин строителите са подчертали съвсем категорично принадлежността ѝ към неговата структура. Близостта на сградата до южната апсида на храма може да се обясни, както ще видим подолу, с нейното особено предназначение.

Независимо от изтъкнатите съображения, по принцип не може да се изключва възможността за съществуване паралелно с храма на друга, специализирана по своите функции, сакрална сграда, каквато е един мартирий. Аналогиите в тази посока обаче според мен са излишни от гледна точка на архитектурните и функционални характеристики на манастирския храм. Не бива да забравяме, че неговият наос също

има форма на вписан кръст, а под пода на двойката помещения от север са установени гробнични камери, най-вероятно за вторично погребани кости на монаси. [10] Непосредствено от север на кръстовидния наос е функционирала еднокамерна засводена крипта и малък параклис над него. По своите особености тази архитектурна инсталация съответства на старохристиянските мавзолеи, но в техния византийски вариант. [11] Анализът им отвежда към извода, че криптата е била отредена за тленните останки на „видно духовно лице или дори мъченик или светец". Това, че става дума по-скоро за малък мартириум от рода на средновековните строежи от този тип [12], се доказва от факта, че гробницата за първично погребване на духовно лице, се намира отделно, непосредствено до северната апсида, в която е установена камера за Свети мощи, вероятно свързани с патроналното посвещение на храма или само на част от него. Към извода, че става дума за гробничен параклис, изграден в памет на особено важно духовно лице трябва да добавим още един факт. Гробничното помещение със саркофаг под пода е добавено към апсидата на манастирския храм, както в нито една от гробничните пристройки в Преслав или други религиозни средища от IX-X в. у нас. Освен това, изглежда, че отвън то е било оформено с апсидна конха, както личи от плитката дъговидна извивка на основата от изток. [13] В светлината на това наше наблюдение гробницата трябва да се реконструира като параклис с олтар за комеморация на погребания в саркофага. В края на този преглед върху гробничните съоръжения на манастирския храм в Тузлалъка трябва да се изтъкне техният изключително разнообразен характер: 1. Крипта-камера в основата на олтара на североизточното помещение от наоса; 2. Засводена крипта с еуктирион за почитане паметта на мъченик или светец, възможно с местен произход; 3. Отделен параклис с апсидна конха до северната парабема от църковния олтар и 4. Крипти за вторично погребение на монашески кости в северната половина от църковния наос. Трябва да се подчертае, че местата на последните две съоръжения са съобразени с първите, които имат явно първичен характер и изглежда са съвременни на строежа на храма. Те са били предназначени за мощи, докато в последните две съоръжения са били погребвани лица ad sanctos.

На фона на всичко това прави впечатление, че в кръстовидната сграда в манастира липсват каквито и да са данни за гробнично съоръжение, подобаващо за един мартирий. Няма никакви податки и за оформяне на олтар или друг детайл, характерен за една сакрална сграда. При това положение трябва категорично да бъде отхвърлена тезата за нейния мартириален характер, независимо от формалните ѝ сходства с подобни строежи. Означава ли това, че трябва да се върнем към тълкуването на явно манастирската по характер сграда, като игуменарница или трапезария? В случая трябва да се съгласим с Д. Овчаров, че аргументите в тази посока са малко и не са достатъчно убедителни. Манастирската архитектура, както беше забелязала Н. Чанева-Дечевска, предлага други решения.

В основата на моята идентификация е планът и останалите архитектурни особености на сградата, нейното място в манастира и връзката ѝ със заобикалящите я строежи. Във всичко това тя съответства на постройките за общо ползване от монаси, поклонници и гости на манастира, като т. нар. νοσοκομεῖων (болница), γηροκομεῖον (старопиталище), ξενωνα (страноприемница) или φωτάναμα (сграда за общо отопление). [14] Всички те са характерни за манастирите и се намират зад олтара на църквата и в съседство с трапезарията, която в повечето случаи е срещу нартекса, или пък, ако са пред-

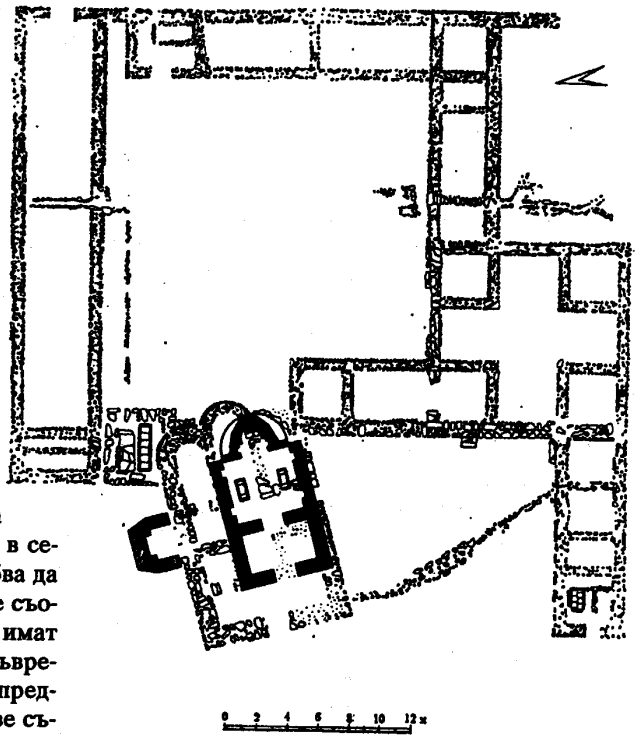

Обр. 1. План на разкритите основи от манастира в „Тузлалъка" (по Т. Тотев).
Fig. 1. Plan des fondements du monastère „Tuzlalăka" (d'après T. Totev).

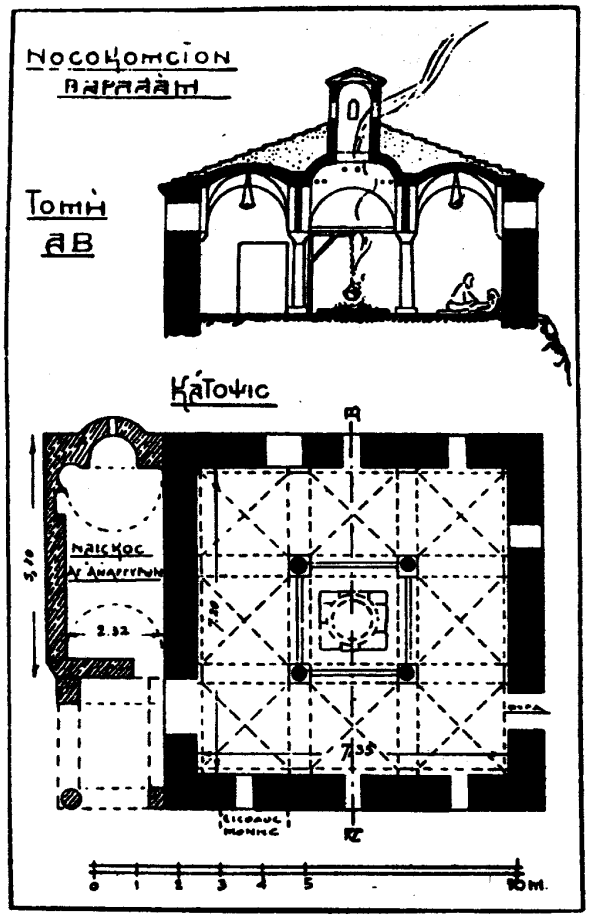

Обр. 2. План на лечебница от манастира Св. Варлаам от Метеорите (по А. Орландос).
Fig. 2. Plan de l'infirmerie du monastère de Saint-Varlaam des Météores (d'après A. Orlandos).

назначени за гости и поклонници – извън рамките, но в близост до манастирската ограда. В Тузлалъка присъстват и трите планово-топографски особености. Сградата се намира встрани, само на десетина метра, югоизточно от апсидите на храма. Срещу югозападното ѝ помещение е пристроено крило, чието най-голямо помещение е свързано още отначало посредством настилка с притвора и с това заема типичното място за една трапезария.[15] На североизток кръстовидната сграда граничи с крило от помещения, които Т. Тотев идентифицира с кухня и трапезария на манастира. Цялата южна и по-голямата част от източната ѝ фасада обаче е обърната навън, към долината Бял бряг с разположените там манастири, църкви или светски строежи.[16] Това положение и особено изричните данни за открит навън навес пред кръстовидната сграда и постройката до нея дават сериозни основания тя да бъде свързвана с потребностите на гости и поклонници (странноприемница).

Друга характерна черта на посочените сгради за общи нужди в манастирите е техният четириъгълен, близък до квадрата план, в средата с „четириколоние" (τετρακίονιον), което поддържа с арките си купол и странични сводове. В подкуполното пространство и между четирите колони задължително е имало т. нар. ἀρουλα, ага, която има облика на огнище върху площадка и с околен парапет, с което се отоплява пространството и където се приготвя храна и лечебни средства за болните и нуждаещите се.[17] Около него се разполагат легла, представляващи дървени нарове или постели, положени директно върху пода (обр. 2). Сградата от манастира в Тузлалъка притежава редица черти в архитектурата, които позволяват сближаването ѝ с манастирските болници, приюти за старци или странноприемници. На първо място това е правилната ѝ квадратна форма със страна отвън 13,5 м. Четирите еднообразни квадратни помещения в ъглите оформят единно кръстообразно пространство с ясно изразен подкуполен квадрат със страна 4 м. При разкопките върху тази част от пода беше установен дебел пласт от пепел с много гвоздеи и метални обковки от солидна дървена конструкция, може би с облик на купол. Не е изключено обаче под него да е имало огнище със скара. Единствената сериозна отлика на нашата постройка е отсъствието на данни за „четириколоние" с арки. Ролята им тук са поемали вътрешните стени, затварящи самостоятелни помещения. Тежестта на дървения купол е била носена от конструкция, стъпваща върху тези стени. С тази си особеност преславският строеж се доближава повече до т. нар. γηροκομεῖα (γηροτροφεῖα), предназначена за старци-монаси (обр. 3).[18] Архитектурният тип на сградата за лечение и старопиталището е общ и в ктиторски надпис от 1572 г. една и съща сграда е определена като νοσοκομείον καὶ γερокομείον. Отличителна черта на старопиталището е разположението му извън оградата на манастира и обособяването на донякъде самостоятелни пространства в ъглите на сградата. Тези две черти, макар и не напълно идентични, притежава и сградата от манастира в Тузлалъка и по тази причина считам, че тя е имала функцията най-вече на γηροκομεῖα и γηροτροφεῖα за монаси. Заедно с това позицията и връзката ѝ с двора с манастирския храм дават сериозно основание да се мисли, че тя е била използвана още като φωτάναμα, сиреч сграда, в която монасите се събират да се стоплят през

интервалите на дългите нощни служби. Този тип сгради са характерни за районите с по-студен климат, какъвто е климатът в Преслав през студените месеци от годината. [19] Един важен детайл в архитектурата на преславската сграда: входът със стъпала от двора с църквата има съответствие със сградата за общо затопляне в манастира Св. Лука в Хеликон (обр. 4). Наличието на стъпала при този вход в преславската сграда е продиктувано от необходимостта от преодоляване на разликата в нивата между нея и двора, за която има основание да се допуска, че се дължи на преправки, каквито има и в съседния от запад корпус. Това не изключва възможността входът да е бил първичен.

Няколко находки от разкопките са в съгласие с посоченото предназначение на кръстовидната сграда. На първо място това са откритите в боклучна яма (?) костени пулове и зарове от табла [20], може би използвана за развлечение в сградата за лечение и отдих. Сред находките привлича вниманието и посоченият от Т. Тотев керамичен съд с ленено семе (λινόσπερμον), което той свързва с керамичното производство. [21] Не е изключено обаче този продукт да е бил използван за лечебни цели, тъй като и досега се употребява срещу разслабване и стомашно-чревни заболявания. Неголямото количество семена в съда навежда повече към подобно обяснение.

Що се отнася до жилището на игумена, то трябва да се отъждестви с двуделната постройка между кръстовидната сграда и църквата. [22] Досегът на по-малкото от тях с апсидата е показател за ролята му в йерархията на пространствата в манастира. Поголямото помещение в съседство може да се изтълкува като гостна, тъй като има връзка с двора с храма. И двете помещения са имали лицева фасада към квадратния двор със същинските монашески постройки. Допълнително осъществената връзка с ъгловото помещение от сградата за общи събирания и приют подсказва, че в определен момент то е било придадено на игуменарницата, която по принцип е в досег със строежи от този тип.

Установяването на функцията на основните строежи в манастира в Тузлалъка позволява да се определят основните етапи в неговото изграждане и разрастване.

1. *Храмът с кръстовиден наос.* Особената му ориентация подсказва, че е съобразен със засводената крипта или може би с гробно съоръжение на нейното място. Изглежда, че изборът на мястото за храма, а след това и на манастира, е продиктуван от особената сакралност на мястото, за която единствената археологическа податка е криптата-еуктирион за почитане на местен светец или мъченик. Това съоръжение именно придава „мартириалният" характер на храма и на манастира изобщо. [23]

2. *Квадратната сграда-старопиталище.* Позицията и осите ѝ издават намерението тя да бъде включена в рамките на други манастирски сгради. Големината и първичността ѝ сред тях сочи, че е била предназначена за значителен брой монаси или гости на храма, който несъмнено е играл роля на важно религиозно средище. При това положение може да се допуска, че църквата е католикон за голяма монашеска или друга общност. За нейни потребности е била изградена сграда-приют.

Изграждането на храм с благотворително съоръжение край него е добре позната практика във Византия през IX-X в. и подобни начинания обикновено са инициатива на императора и членове на неговата фамилия. [24]

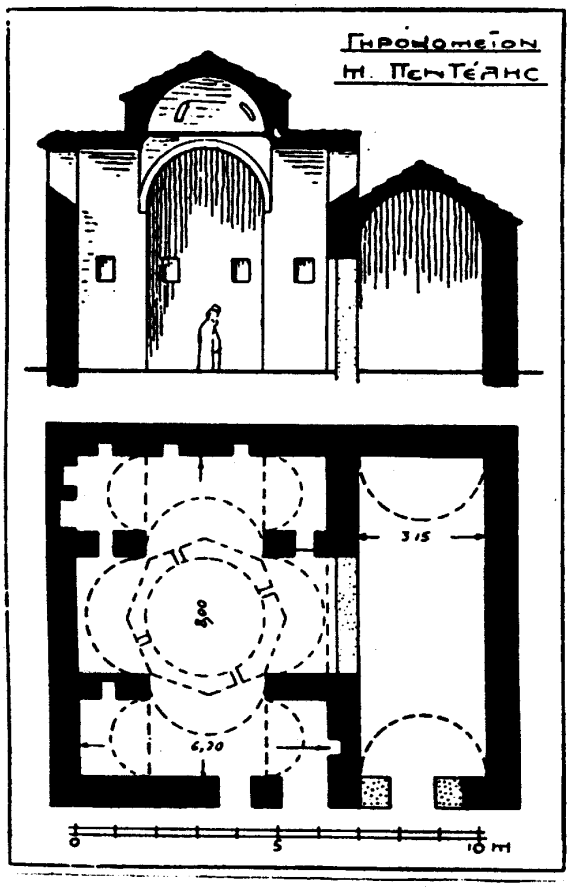

Обр. 3. План на старопиталище от манастира Пентелис (по А. Орландос).
Fig. 3. Plan d'un auspice pour vieillards du monastère de Pantelis (d'après A. Orlandos).

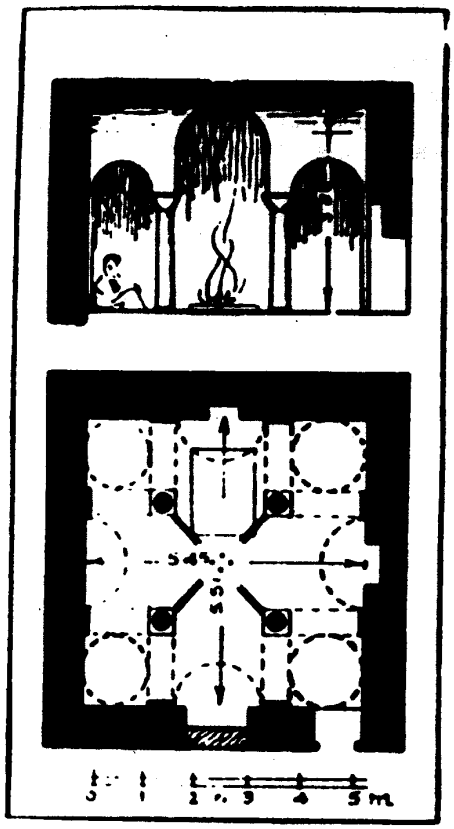

Обр. 4. План на зала за отопление от манастира Св. Лука (по А. Орландос).
Fig. 4. Plan d'une salle pour chauffage du monastère „St. Louka" (d'après A. Orlandos).

3. *Същинските манастирски строежи.* Те се развиват около квадратен двор и по всичко личи, че са изградени наведнъж. Единственото изключение е може би крилото от юг на църквата, но то има изявени два периода, като през първия в него изглежда е била вместена трапезарията, а през втория – ателие за производство на рисувана керамика. Затвореният на изток от храма манастирски двор подсказва за известна автономност на живеещото тук братство. Оставянето на църквата извън него несъмнено е целяло осигуряване на свободен достъп до нея от миряни и монаси от други манастири. С това храмът е запазил по-широките си функции от началния период на своето съществуване. Същото важи и за кръстовидната сграда, която останала на границата между двора за поклонници, манастирския двор и този около храма. Очевидно тя продължила да се използва като сграда за отопление на участващите в религиозните церемонии в храма, но заедно с това е изпълнявала ролята на манастирска болница, приют и странноприемница, както за членовете на местното братство, така и за монаси и нуждаещи се от околността. Изглежда, че по време на организираното производство на рисувана керамика в манастира нейният под, може би само частично, е бил настлан с квадратни плочки с рисувани орнаменти и глазирана повърхност.

4. *Гробнична постройка-параклис.* Вместването ѝ в тясното пространство между апсидата и северното манастирско крило(според нас с жилищен етаж) е обусловило нейната форма и размери. Изграждането ѝ е било извършено, за да приеме тленните останки на важно лице, най-вероятно игумена и ктитора на манастира, който със сигурност е произхождал от средите на столичната аристокрация и е имал висок статут в духовната йерархия. Само така можем да обясним специалното място и апсидно оформление на неговата гробница.

Изясняването на функционалните характеристики на квадратната сграда с кръстовидна вътрешност в Тузлалъка и етапите в изграждането на манастира поставя въпроси, които надхвърлят проблемите около неговата структура. Възникването на сградата успоредно или непосредствено след храма с кръстовиден наос и крипта-еуктирион и преди появата на същинските манастирски крила изтъква особената роля на комплекса сред строежите от X в. по десния бряг на Тича. В тази връзка съм длъжен да се спра на някои неотбелязани досега негови особености.

1. Манастирът заема хребета по левия бряг на Въбилиндолската река, върху който се намират останки от манастирите в м. Аврадака (№№ 1 и 2) (обр. 5). Взети заедно с останалите култови строежи по десния бряг (църквите в м. Дългата поляна, Делидушка и Бял бряг, както и манастира във Вълкашина), те оформят пояс, който извива дъговидно и е обърнат на изток – срещуположно на дъгата от външната крепостна стена на града (обр. 5). Този пояс е аналогичен на веригата от култови строежи, разположени в края на високата тераса от изток на Вътрешния град, които характеризирахме като своеобразни филактерии на Дворцовия град (Гебе клисе, Чупката, Кръглата църква и др.). [25] Такова ще да е било значението и на посочените църкви и манастири по десния бряг на Тича. Те са образували сакрална зона източно от столицата. [26] Църквата и манастирът в Тузлалъка се намират в североизточната точка на тази зона и това едва ли е случайност. Прави впечатление още, че гражданските по характер строежи в долината Бял бряг са разположени във вътрешността на пояса от култови постройки, сключен между Патлейнската и Въбилиндолската река и Тича. В това отношение бъл-

гарската столица се доближава до облика на Константинопол през средновековието, край който са съществували села, манастири, императорски резиденции с обработваеми площи между тях. [27] Специфичното разполагане на култовите строежи по десния бряг на Тича, а и тези в и край Преслав, подсказват, че е възможно това да е отражение на нарастващото им значение в дворцовия церемониал и преди всичко в т. нар. deximon, т. е. религиозните шествия с участието на императора (през IX-X в. все още съпроводени със saximon: игри, танци и забави), при които процесията в кръг в градското и крайградско пространство демонстрира връзката на владетеля с неговия престолен град и целокупното му население. [28] От времето на Василий I (867-886) постепенно тази архаична практика се съсредоточава в църкви и манастири. Многобройните доказателства за буквалното възприемане на константинополския taxis в официалния живот на българските столици Плиска и Преслав дават сериозно основание да предполагаме, че общо взето кръговото разположение на църквите и манастирите в и край тях е свързано с deximon. Манастирът в Тузлалъка е бил несъмнено важен център на дворцово-църковния церемониал през X в. На това дължи вероятно и забележителната си архитектура и украса от рисувана керамика. Напоследък постъпиха и сфрагистични данни за връзката на българския царски двор с разположената над Въбилин дол, непосредствено от изток на манастира в Тузлалъка църква. [29]

2. В своето изследване на манастирския храм Т. Тотев с основание изтъкна уникалността на неговата архитектура и се опита да постави изграждането му преди останалите църковни градежи в Преслав. [30] Затворените пространства в ъглите на наоса и отсъствието на данни за същинско „четириколоние" в подкуполното пространство представят особен тип кръстокуполна конструкция, която е позната в Константинопол и Солун много отрано, преди налагането на същинския tetrakamarón около средата на IX в. [31] За нас е от особено важно значение фактът, че същият архитектурен тип е прилаган често в манастирски храмове, включително и в църквата на т. нар. Prôtaton в Карея в Света гора на полуостров Атон, отнасяна към 60-те години на X в. (обр. 6). [32] Анализираните напоследък писмени източници дават основание наченките на организиран монашески живот на Атон да се отнасят и преди тази дата. В особена степен това важи за Протатон, чието название трябва да свързваме с понятието за старшинство сред тукашното монашество, засвидетелствано в документи от края на IX в. [33] Проблемите относно датировката на този предполагаем най-ранен манастирски храм в Света гора Атонска не са решени, но използването на същия архитектурен тип в един български манастирски храм, построен най-вероятно още в началните години на X в., поставя въпроса за възможни влияния между Атон и Преслав.

3. В светлината на тези съображения храмът и съществуващата заедно с него кръстовидна сграда-приют за стари и болни монаси или за общо отопление на голям брой участници в църковните служби в Тузлалъка, могат да се тълкуват като своеобразен „Протат" на голяма монашеска колония, възникнала в непосредствените околности на българската столица след 893 г. Доказването на нейното съществу-

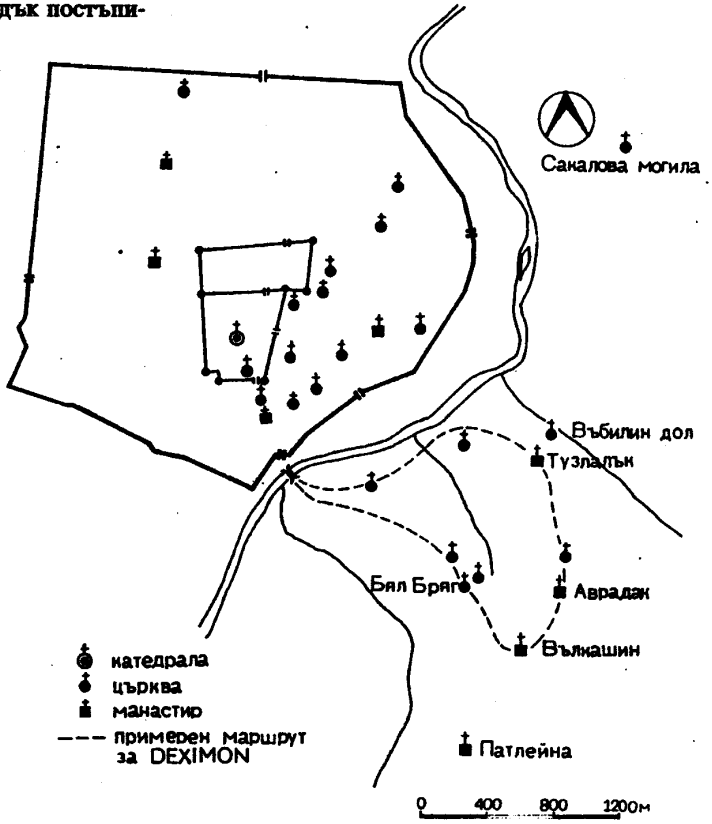

Обр. 5. План-схема на църквите и манастирите във Велики Преслав.
Fig. 5. Plan-schéma des églises et des monastères à Veliki Preslav.

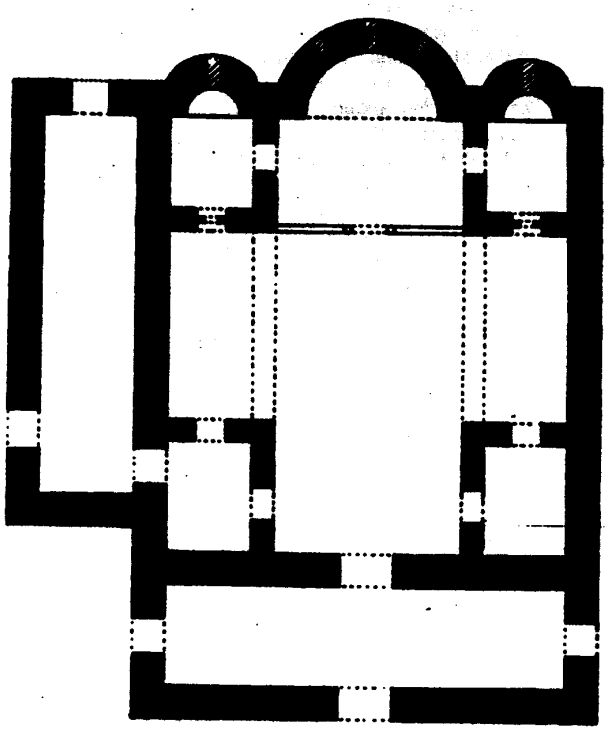

Обр. 6. План на църквата в манастира Протатон, Атон (по Х. Брокхаус). Fig. 6. Plan de l'église du monastère Prôtaton au mont Athos (d'après H. Brokhaus).

ване е предмет на обсъждане при анализа на всеки от строежите по десния бряг на Тича. По принцип обаче това не може да се изключва, като се има предвид практиката в околностите на християнските столици да възникват големи колонии, определяни в по-късния период, като „Света гора". Примерът с Търновград, или София – в ново време – е показателен.

[1] За проучванията на манастирите общо вж. **Т. Тотев, П. Георгиев.** Нови данни за облика на някои манастири в Плиска и Преслав. – В: Българско Средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев. С., 1980, 130-136; **Н. Чанева-Дечевска.** Църкви и манастири от Велики Преслав. С., 1980; **Т. Тотев.** Старобългарските манастири в светлината на археологическите разкопки и проучвания. – Старобългарска литература, 22, 1990, 3-13.

[2] Срв. още излезлите от печат публикации: **Т. Тотев.** Манастирът в „Тузлалъка" – център на рисувана керамика в Преслав през IX-X в. (РП, VIII). С., 1982; Дворцовият манастир в Преслав. Шумен, 1998; Родов манастир на владетелите в Преслав. – Старобългарска литература, 20, 1987, 120-128; **П. Георгиев, Ст. Витлянов.** Първият български манастир. С., 2000.

[3] Срв. **П. Георгиев.** Богоспасеният град Велики Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, 87-102 и цит. литература.

[4] **Д. Овчаров.** Произход и предназначение на един рядък архитектурен план от Средновековието. – Археология, 2000, № 1-2, 16-26.

[5] На първо място това е участието на автора в разкопките на сградата като студент-стажант през 1968 г. и изразеното вече, макар и накратко, отношение за характера на манастирските строежи в Тузлалъка. Срв. **П. Георгиев.** Класификация и характер на гробничните постройки и съоръжения в Преслав. – В: Преслав, 4. С., 1993, 90-92; Богоспасеният град..., с. 91, бел. 28.

[6] **Т. Тотев.** Тридесет години археологически разкопки в Преслав. – Археология, 1974, 3, с. 55; Манастирът в „Тузлалъка"..., 25-30; **Ст. Ваклинов.** Формиране на старобългарската култура VI-XI в. С., 1977, 204-205; **П. Георгиев.** Цит. съч., с. 91.

[7] **Н. Тулешков.** Архитектурата на българските манастири. С., 1988, с. 160, черт. 214.

[8] **Sv. Popovic.** The Trapeza in Cenobitic Monasteries: Architectural and Spiritual Contexts. – DOP, 52, 1998, 295-296, fig. 26b.

[9] **Н. Чанева-Дечевска.** Цит. съч., 136-138. За съжаление авторката не доразвива тази вярна оценка и по-късно се присъединява към мнението за предназначението на сградата като игуменарница. Срв.: Църковната архитектура на Първата българска държава. С., 1984, 195-196.

[10] **Т. Тотев.** Цит. съч., 14-15; **П. Георгиев.** Класификация..., с. 100.

[11] Пак там, 90-91 и цит. литература.

[12] **A. Grabar.** Martyrium. Recherches sur le cult des reliques et l'art chrétien antique, I. P., 1946, 341 sq.

[13] Срв. **Т. Тотев.** Цит. съч., обр. 16.

[14] **A. K. Orlandos.** Monasteriake architektonike. Athènes, 1958, 68-70 et 76-94. Според Дю Канж тя е: salae, in quibus ignis accendebatur et conveniebant qui calefieri vellent.

[15] Основите на разпределителните зидове, както и производствените съоръжения в това крило, са вкопани в културен пласт и по всяка вероятност съществуването му като ателие трябва да бъде отнесено към по-късен период от живота в манастира. Срв. **Т. Тотев.** Цит. съч., обр. 42. Вж. още разликата в нивата на настилката в ъгъла между крилото и кръстовидната сграда и пътеката откъм църквата.

[16] Допусканият от Т. Тотев външен ограден зид не е документиран и съществуването му за нас е хипотетично.

[17] **A. K. Orlandos.** Op. cit., p. 82 sq. Наши съображения за съществуването на лечебен център в манастира в м. Патлейна, също край Преслав вж. **П. Георгиев.** За култа към Св. Пантелеймон в българските земи през Средновековието. – В: Международна здравна фондация „Св. Пантелеймон". В. Търново, 1992, 48-49. За хирургически инструменти – „тифлангистрон" от Преслав вж. **П. Георгиев.** Рядък хирургически инструмент. – Археология,

1993, 2, 47-53.

[18] **A. K. Orlandos.** Op. cit., 92-94.

[19] Ibidem, 68-70.

[20] **Т. Тотев.** За една игра в средновековна България. – Археология, 1973, 3, 33-41.

[21] **Т. Тотев.** Манастирът в „Тузлалъка"..., с. 39, обр. 22, 7. За лечебната стойност на лененото семе вж. у: **Galen,** VI, 331 E.

[22] Подобна позиция има игуменарницата в манастира при Равна, Провадийско. За съседството на жилището на абата с болницата вж. плана на идеален манастир от IX в. в манастирската библиотека St. Gall: **F. Cabrol.** DACL, I, col. 88-89.

[23] **Д. Овчаров.** Цит. съч., с. 25.

[24] **R. Janin.** La Géographie Ecclésiastique de l'Empire byzantin, I: Le siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique, III: Les églises et les monastères. P., 1953, p. 564 sq.

[25] **Т. Тотев.** Цит. съч., с. 23. Датировката на манастира „вероятно през първите десетилетия след покръстването" е необоснована.

[26] Данни за по-представително оформяне на източната страна на столичния град наблюдаваме още в Плиска. Срв. **П. Георгиев.** Земленитe укрепления на Абоба-Плиска. – Плиска-Преслав, 8, 2000, с. 25, бел. 32.

[27] De Constantinople à Istanbul. – In: Mélanges de l'Ecole française de Rome, 108-1, 1996. Moyen âge, 363-365.

[28] **Ив. Йорданов.** Нови находки на византийски печати (IX-X в.) от Велики Преслав. – В: Преславска книжовна школа, 5. В чест на проф. Тотю Тотев. Шумен, 2000 (под печат).

[29] **M.-Fr.Auzépy.** Les déplacements de l'émpereur dans la ville et ses environs (VIIIe-Xe siècles). – In: Constantinople and its Hinterland, ed. by C. Mango and G. Dagron. Variorum. Aldershot, Gr. Britain, 1995, 364-366.

[30] **П. Георгиев.** Богоспасеният..., 91-92.

[31] **П. Георгиев.** Класификация и характер..., с. 100, бел. 68 и 69. Вж. още плана на църквата на Константин Липс от 907 г.; **Ст. Дончева.** За произхода на един църковен архитектурен тип. – В: Трудове на катедрите по История и Богословие при Шуменския университет, I. Шумен, 1997, 132-140.

[32] **H. Brockhaus.** Die Kunst in den Athos-Klöstern. Leipzig, 1924, 23-24, fig.3.

[33] **Г. Бакалов.** Възникване на атонските обители. – В: Светогорска обител Зограф, II. С., 1996, с. 14; **Н. Икономидес.** Международният характер на Света гора през Средновековието. – Родина, 4, 1996, 23-24; **Ив. Божилов.** Основаването на светата атонска българска обител Зограф. Легенда и факти. – В: Светогорска обител Зограф, I, С., 1995, 13-25.

Edifice cruciforme et le monastère de „Tuzlalăka" près de la capitale Preslav

Pavel GUEORGUIEV

(Résumé)

Dans cet article, l'auteur reconsidère les données archéologiques éclairant la destination d'une remarquable construction en Bulgarie du Xe siècle. D'après P. Gueorguiev, cette construction ne peut être identifée avec l'habitation d'un hégoumène (S. Vaklinov, T. Totev), ni avec un réfectoire (N. Toulechkov, S. Popovitch), ni avec un martyrium (D. Ovtcharov). L'appartenance de la construction au monastère et les particularités de son architecture permettent avec certitude de l'interpréter comme un édifice destiné au chauffage des moines (φοτοναματα) et comme un auspice pour les moines vieux et malades (γηροκομερια, γηροτροφεια), connus dans l'architecture monastique byzantine et postbysantine. L'étape initiale de son existence, parallèlement avec une église de dimensions importantes et d'une structure et d'une architecture particulières, assez éloigné de toutes les autres églises et monastères sur la rive droite de la Tièa, face à la capitale, permettent d'exprimer l'hypothèse que tout comme le Prôtaton au mont Athos, le monastère au lieu-dit Tuzlalăka avait dû avoir l'importance d'un centre principal dans une grande colonie monastique, formant une sorte de „Hagion oros" près de la capitale Preslav. Il se peut aussi qu'il ait été un élément important dans le céremonial ecclésiastique et impérial byzantin deximon, où le souverain participe à une procession s'inscrivant dans l'espace urbain et suburbain, afin de démontrer son lien avec la ville et les habitants.

Критика и рецензии

Още за кръстовидната сграда в манастира „Тузлалъка“ във Велики Преслав

Появата на различни мнения в хода на научните изследвания е нещо положително и необходимо. Само това е пътят, по който един научен проблем би могъл да получи цялостно и всестранно решение. В такъв аспект новият поглед, който отправя Павел Георгиев към кръстовидната и действително оригинална в своя план кръстовидна сграда в манастира „Тузлалъка“, трябва да се оцени по достойнство.

Нямам намерение да проследявам в детайли неговите възгледи, за това, че сградата не е игуменарница (Т. Тотев, Ст. Ваклинов) или мартирий (Д. Овчаров). Искам да поставя само няколко въпроса, отговорът на които е неизбежен за обосноваване на тезата, че тази постройка може да бъде лечебница за болни монаси, странноприемница за гости или старопиталище, както и да е сграда, в която са се топлели монасите между дългите нощни бдения в студените дни. Длъжен съм само да поясня, че неговата констатация, според която аз разглеждам тази постройка „изключително като план сам за себе си“ е далеч от истината. Това е така, защото полагам усилия да покажа, че тя е съществувала първоначално заедно с църквата и в пряка връзка с нея; мястото ѝ, както и това на подобни на нея сгради се намира южно от църквата, което не е случайно; църквата и кръстовидната сграда имат много близък, почти идентичен начин на градеж, за разлика от този на останалите манастирски сгради и много близка по характер декорация, за която съдим по красивите керамични мозаечни подове.

Въпросите са следните:

1. Защо кръстовидната сграда е първоначално самостоятелна постройка, а по-късно към нея се пристрояват верижните сгради и керамичното ателие? Не е ли това свидетелство за по-специалното ѝ предназначение?

2. Защо тази сграда е зидана с по-голяма внимание от другите помещения (с добре обработени камъни и хоросан), когато предлаганото ѝ предназначение не изисква това?

3. Защо подовете са покрити с фина керамична мозайка и как това не се съгласува със съвсем утилитарното значение, което ѝ се отдава?

4. Защо е използван този кръстовиден план с квадратни помещения в междурамията? Как в тези тесни и неудобни помещения (3 х 3 м) са разположени леглата („нари“ според П. Г.), за да се сместят гостуващите, старците и болните? Ако това е ставало в централното кръстовидно пространство, какъв е бил подходът във вътрешността и за какво са били предназначени страничните квадратни помещения?

5. Как може да се обясни липсата на културен пласт, в който да има много битови находки (предимно керамика)? Посочената игра на табла, с която вероятно са си служели обитателите, е намерена в яма за смет извън тази сграда и не може да се свърже с нея. Съдчето с ленено семе не е достатъчно за обосноваване на лечителски дейности.

6. Ако сградата е служела за стопляне на премръзналите монаси около огнище, което се е намирало в центъра на кръстовидното пространство, как неговото местоположение може да се съгласува с изящната керамична подова мозайка? Съвсем хипотетично е, че под пласта дървесна пепел и недогорели въглени, за които и авторът признава, че са от изгорялата надстройка на сградата, трябвало да има дори желязна скара.

7. Допускайки все пак възможността за наличието на сакрална сграда в манастира (мавзолей, мартирий), защо П. Г. го търси в намиращата се северно от апсидата гробница, която малко се различава от гробниците в други преславски манастири и има точно такова предназначение?

Могат естествено да се поставят и други въпроси, противоположни на изказаната от П. Георгиев хипотеза, но и тези са достатъчни, за да я поставят под съмнение. Точно това ме кара да се съмнявам в нейната правдивост.

Димитър Овчаров

Ана Балканска. Тракийското светилище при „Демир баба теке“ (втората половина на първо хилядолетие пр. Хр.). Сборяново II. ИК „Свят, наука“. С. 1998.

Монографията се състои от предговор, три глави, заключение, каталог на находките и списък на използваната литература. Преди предговора е публикувана информация каква е идеалната цел на сдружението „Хемус“, а тя е изследване, популяризиране, опазване на културно-историческото наследство на древните български земи. Това е една общо взето полезна информация за интересуващите се от този въпрос. Монографията има паралелен превод на английски език и е снабдена с богат илюстративен материал – 45 чертежа, 2 цветни снимки, 17 карти, планове, възстановки и 15 таблици към каталога на находките.

В „Предговора“ (с. 8-9) се излагат целите, които си е поставила авторката, както и методите, които тя е използвала, също кратко резюме на всяка една от трите глави. Представеният труд дава резултатите от археологическите разкопки, извършени за пръв път през 1983-89 година на мястото, заемано от късносредновековния алиански манастир, построен през XVI в.

В първата част е направена обща характеристика на археологическия обект. Втората част съдържа описание на строителните и други недвижими находки на светилището. Описанието е направено ретроспективно. Относителната хронология и периодизация на недвижимите находки лежи на основата на строителната стратификация. При анализа на масовия археологически материал като най-подходящ се оказва сравнителният подход. Той се е наложил предвид нарушената стратиграфия на обекта. В третата част е направено обобщение на най-важните резултати. В хронологически ред са разгледани намерените археологически паметници, като се правят опити за, така да ги нарека, идейни реконструкции.

Както вече казах, първата глава е посветена на археологическия обект „Манастирът“ (с. 11-29). Той се намира в най-ниската част на археологическия резерват „Сборяново“ в един от каньоните на р. Крапинец. Впрочем описанието на природната среда (с. 11-13) според мен е прекалено обстойно и подробно, макар че общо взето съм съгласен с авторката, че то е изиграло важна роля за обособяването на това място като култов център. По-важна е втората част от тази глава, а именно историческата среда, в която възниква и се е развива тракийското светилище при „Демир баба теке“ (с. 15-16). Тя се обуславя от стратегическото местоположение на областта. От най-дълбока древност оттук са минавали пътища, свързващи Долен Дунав с устието на реката, през ниските проходи на Източна Стара планина с Черно море, проливите и Източното Средиземноморие. А. Балканска отбелязва важния факт, че археологическите обекти в резервата „Сборяново“ са свързани териториално и хронологически (с. 15), като най-рано животът е засвидетелстван в района на Текето. Друг важен факт, на който е обърнато внимание, е тясно изразената топографска и хронологическа връзка между светилището и укрепения тракийски град, открит североизточно от него в района на водната централа „Димитрово“ и чрез това с косвено принадлежащите му могилни некрополи (гробницата под Гинина могила, Свещари) и другите разкрити гробници (с. 15). От това следва изводът, че тракийският археологически комплекс на територията на резервата „Сборяново“, в който разглежданото светилище заема възлово положение, се вписва в южнодунавските предели на земите, обитавани от североизточните тракийски племена, образували племенната общност на гетите (с. 15).

Следва историята на проучване в района (с. 18), в който условно са разграничени два етапа: ранен и нов (с. 16). Направеният преглед е обстоен и изчерпателен.

Най-важната част от тази глава е последната – „Археологически разкопки. Цели, задачи и проблеми на проучването. Описание на обекта“. Тук заслужава да се отбележи, че при провеждането на самите разкопки са се появили сериозни затруднения, обусловени от факта, че те е трябвало да бъдат правени на гъсто застроена площ, почти изцяло запълнена с елементи от късния паметник (с. 22). Това е наложило прилагането и на сондажни разкопки, вместо свободното разполагане на разгъната квадратна мрежа. Разкопките с различна степен на интензивност се провеждат през 1983-1990 г.

Във втората глава е разгледан ходът на теренните проучвания, археологическите открития и елементите на светилището (с. 29-60). При описанието на хода на разкопките (с. 29-36) изложението е ненужно претрупано с излишни подробности, които затрудняват да се разбере основното заключение, до което се достига, а то е, че в крайна сметка оградните стени са се оказали тракийски (с. 36), както и установеният план на оградата във форма на неправилен трапец. Така ограденото място са господствали три скални масива, които при допълнителна обра-

ботка са били превърнати във величествени естествени олтари (с. 36-39). Според А. Балканска отритият археологически паметник има сакрален характер. Заграденото място е култово светилище, участък, обграден със свещена ограда, или теменос (с. 39). Като други разкрития, направени при проучванията, се отличават останките от две каменни стени извън теменоса, жертвени камъни, една култова постройка, два четвъртити подиума (глинени алтари), кръгли алтари във формата на омфалос, останки от жилища, керамични водоснабдителни съоръжения, басейни, масов керамичен материал от тракийска керамика, работена на ръка, или на бързо въртящо се грънчарско колело (с. 54, 56). При последните прави впечатление, че преобладават предметите, свързани с домашния бит и главно с живота и дейността на жената (с. 56).

В третата глава е разгледано тракийското светилище – „Произход, развитие и характеристика" (с. 61-74). Разкрити са останките от три различни типа светилища, съществували през различни по продължителност периоди в границите на доелинистичната и елинистична епохи. Техният примитивизъм намира обяснение в следването на местни древни религиозни вярвания. Според авторката те имат много общи и сходни черти със светилищата в Егейския свят от времето преди създаването на античната гръцка култура (с. 61). В класификията на ранните култови места разглежданият обект се отнася към категорията на извънселищните култови места, които са се намирали в близост до извори (с. 61). Аналогични случаи имаме от различните свещени места, известни от Крит и Ахейска Гърция, където самият извор е играл ролята на основен култов обект, като дар на боговете и могъщо пречистващо средство против въздействието на злите сили. Приведените от А. Балканска паралели с подобни светилища от центровете на Егейската цивилизация (с. 62-69) са достатъчно точни и убедителни. В такъв смисъл тракийското светилище при „Демир баба теке" може да се разгледа като една реминисценция на Егейската цивилизация на траките от времето на елинизма.

Накрая са разгледани въпросите, свързани с хронологията, периодизацията и датировката на трите разкопани и идентифицирани на територията на аланския манастир тракийски светилища, които се разграничават стратиграфски едно от друго. Датировката им се основава на съгласуването на данните от керамичния инвентар, както и на отделни дребни находки поддаващи се на точна датировка, а именно монети, тасоски амфори, печати, фибули. Крайното логично заключение на А. Балканска е, че тракийският култов център, към който принадлежат трите светилища, е съществувал в периода V – нач. на IV в. пр. Хр. (с. 69-70). В този период се включва и съществуването на тракийския град в Сборяново, който е бил създаден в средата на V в. пр. Хр. и е загинал като укрепена династическа резиденция на траките-гети към ср. на III в. пр. Хр. (с. 70).

Характеристиката на тракийския култов център в долината на Сборяново от втората половина на I хил. пр. Хр. се основава на откритите строителни останки, идентифицираните елементи на планировката и устройството.

Третото светилище е най-ниското. Във втората си фаза то е застъпено в най-пълния си вид. Според А. Балканска то е четвъртата форма на тракийско светилище при „Демир баба теке" (с. 71). Като форма има своите прототипи в минойски Крит. Най-известното подобно светилище от микенската епоха е отрито в Делфи-Мармария. В Тракия също са открити по планинските върхове и височини заградени култови места, датирани от II-I хил. пр. Хр. В случая те най-често носят и една допълнителна характеристика като тракийски скални светилища (с. 71-72). Заграденото свещено място е било особено строго ограден участък земя, която се е смятала за божествено притежание. Когато теменосът не е бил свързан с храм, самото заградено място е представлявало светилище под открито небе. От това А. Балканска прави правилния извод, че теменосът в Сборяново е тракийско скално светилище (с. 72). Скалите и скалните групи, обградени с отделни къмъни, или заградени с каменни стени, са отличителна черта на тракийските скални светилища през II-I хил. пр. Хр. Следва още един сполучлив паралел, а именно: в Древна Тракия скалата е била предмет на култ, така както това е било в Анатолия. В Мала Азия символ на майката-земя не е хомогел (купчина пръст), а грубо изсечена скала или някакъв вид аргус литос (необработен камък). Със своето централно местоположение и внушителен обем без съмнение северният скален масив е представлявал главният алтар в разглеждания теменос, а като символ на божественото присъствие той самият е бил обект на култ (с. 72). Що се отнася до източния скален масив при входа на Текето, той носи стените на коритцето и улеите, типични за така наречения кръвен алтар, познат в Източното Средиземноморие още от ранната бронзова епоха, и върху който са били извършвани кръвните жертвоприношения (с. 72).

Особено внимание заслужава главният извод, който прави А. Балканска и който се отличава със своята задълбоченост и точност. Според нея в

различните видове алтари е закодиран култът към соларните божества и подземните хтонични сили, на които са били подчинени природата и човешката съдба. По традиция на култа към хтоничните божества, героите и мъртвите са били посвещавани равни със земята жертвеници, както и непосредствено свързани със земята жертвени ями. Алтарите, посветени на небесните слънчеви божества, са били издигнати над земята на поставка или на стъпала. Тракийският глинен омфалос е формиран от подовата глинена мазилка на поставка, а скалният алтар (северния скален масив) е изсечен на издялани в скалата стъпала. В това съчетание от форми и материал е било закодирано сливането на двата основни култа в тракийската хтонично-соларна религия (с. 72).

В заключение (с. 75-76) са дадени основните изводи, до които е стигнала А. Балканска в хода на проучването. В общи линии те са следните:

1. Второто светилище (III-I хил. пр. Хр.) е било духовно средище в земите на траките-гети в североизточните предели на Древна Тракия.

2. Светилището произлиза от древно култово място, което се намира извън селището и е близо до извор в скалите и гориста местност в топографията на извънселищните култови места, много добре познати в Егейския свят.

3. В примитивните постройки също са запазени по-стари източносредиземноморски традиции.

4. Тракийският глинен омфалос е много ярък пример за една късна преживелица, запазила се поради тракийския религиозен консерватизъм в местната култура на една периферна област на Егейския свят.

5. От особено голямо значение е откриването на тракийския теменос от елинистическата епоха. Заграденото култово място е форма, почитана в Тракия през I хил. пр. Хр., и то само в южните предели на страната. Сега за пръв път е открит и на юг от земите на р. Дунав с продължително съществуване през последните векове на тракийската независимост. Заграденото свещено място е едно от най-старите типове култови места. То е известно още в минойско-микенския свят. В някои от тях е имало култови постройки. Тези култови места се идентифицират трудно поради оскъдните веществени следи. Фрагменти от оградни стени определят топографията им. Най-важният елемент в теменоса е бил алтарът. Имало е и естествени алтари-камъни и скали. Тези скални алтари със специфична допълнителна обработка и същевременно конструктивни елементи към свещената ограда характеризират теменоса от Свещари като тракийско скално светилище.

6. Теменосът е веществено доказателство, че както в отделни култови елементи, тъй и в устройството, във формата и типа на местното светилище се запазват стари религиозни традиции, които имат корени още в развилата се през бронзовата епоха единна култура на Егейския свят.

В заключение бих искал да отбележа, че А. Балканска се е справила много добре със задачата си и представя резултатите от своите разкопки на тракийския култов обект в „Демир баба теке" в една монография, която заслужава внимание не само с постигнатите в нея резултати, които са безспорни, но и с проблемите, които те поставят. Труда на А. Балканска може да оценим като положително явление в областта на тракийската археология за последните години.

Александър Бонев

А. И. Романчук. Очерки по истории и археологии византийского Херсона. Екатеринбург, 2000, 266 с., 119 ил.

Едва ли е необходимо да напомням какво голямо значение за българските изследователи на средновековието имат археологическите изследвания на Крим̧ския Херсонес, един от най-значителните провинциални градове на византийската империя. Тези проучвания се провеждат вече повече от 170 години. Натрупан е огромен фактологически материал, частично интерпретиран в множество публикации, разпилени в разни издания, често трудно-достъпни. Много от данните, придобити от разкопките в най-ново време, все още не са намерили място по страниците на научния печат и затова книгата на А. И. Романчук*, в която на базата на всичко известно досега, публикувано и непубликувано, са направени аналитични обобщения на някои най-важни страни от историята и археологията на византийския Херсонес (Херсон в руската историография), представлява безспорен интерес. Още в началото на настоящия отзив искам да подчертая, че трудът съдържа изключително

* И. А. Романчук е ученичка на видния византист М. Я. Сюзюмов. От дълги години е един от ръководителите на археологическите проучвания в Херсонес. Професор е в Уралския университет в гр. Екатеринбург (бивш Свердловск).

богата библиографска информация.

Книгата се състои от кратък увод, седем очерка, заключение и две приложения. В първото от тях са дадени основните събития в историята на града с посочване на информативните източници. Второто приложение представлява каталог на всички известни досега християнски култови архитектурни паметници, открити на територията на Херсонес. Текстуалната част на труда е придружена от графични изображения на планове, архитектурни реконструкции, находки от битова и строителна керамика.

В уводните страници, обосновавайки поставените цели и задачи, А. И. Романчук изрично отбелязва, че отделя по-особено внимание на проблеми, свързани с времето на т. нар. „тъмни векове" (VII-IX в.) в историята на града и с последния период от съществуването му (XIII-XIV в.), по които в продължение на много години се водят оживени дискусии.

В първия очерк е дадена изчерпателна характеристика на почти двувековната история на проучванията в Херсонес. С коректен тон авторката отдава дължимото на различни поколения изследователи на „руския Помпей", като не пропуска да отбележи и най-съществените пропуски и слабости в работата им.

Вторият очерк е посветен на изследванията на укрепителната система на града. Първото по-детайлно описание и хронологически анализ на фортификационните съоръжения е направено от видния изследовател на Херсонес – А. Л. Якобсон. Някои негови заключения не са загубили значението си и днес, въпреки че са направени преди близо 50 години. Новите проучвания на територията на града обаче налагат съществени поправки в изградената от него периодизация на херсонеското крепостно строителство. И. А. Романчук сериозно аргументира тези корекции. Една от основните постановки на А. Л. Якобсон в анализа на фортификацията на града е, че последните мащабни строителни дейности по отбранителната линия на Херсонес са извършени в VI в. През следващите столетия според него не се е провеждало интензивно крепостно строителство и едва към средата на XI в. се извършват някои ремонтни работи по стените и кулите, пострадали при обсадата на Херсон от войската на руския княз Владимир в края на X в. Използвайки максимално данните от писмените извори и най-вече базирайки се на новите археологически открития, А. И. Романчук стига до извода, че грижите по отбраната на града, намиращ се в непосредствено съседство с „варварския свят", никога не са прекъсвали. Фортификационното строителство с различна степен на интензивност се провежда в Херсон през цялата епоха на Средновековието, дори и в периода на „тъмните векове", когато според А. Л. Якобсон градът запада и обезлюдява. В противовес на А. Л. Якобсон тя смята, че големите ремонти по крепостните съоръжения през X в. са станали след катастрофално земетресение, а не са предизвикани от похода на княз Владимир. Към тази мисъл тя се връща неднократно, проследявайки съдбата на други архитектурни паметници на територията на Херсон.

В третия очерк на своята книга авторката се занимава с въпроси, свързани с християнската култова архитектура в Херсонес. Тази част на работата е придружена с полезното, особено за чуждестранния читател, приложение № 2, в което са изложени обективните за всеки отделен паметник данни, съпроводени с подробна библиографска справка.

Не малкото на брой базилики, кръстокуполни църкви, кръстовидни храмове, параклиси, открити на територията на града през XIX и XX в., са били в по-голяма или по-малка степен обект на изследване на много учени. По ред концепции в интерпретацията на тази категория обществени сгради, но най-вече по хронологията им, и до днес се водят дискусии. И. А. Романчук също отделя внимание на хронологическия им анализ. И тук тя не се съгласява с някои датировки, трайно влезли в научния оборот, лансирани от авторитетни учени (А. Л. Якобсон, Д. Л. Талис и др.), за които най-представителните култови съоръжения в Херсон са издигнати в ранновизантийския период (V-VI в.). И. А. Романчук, анализирайки наново известни археологически факти и на основата на най-нови проучвания, коригира аргументирано това становище. Така според нея прочутата базилика № 23 („Уваровската"), Западната базилика № 13, базиликата от 1935 г., четириконхалният храм № 47 са издигнати не по-рано от края на VI – началото на VII в. В края на X-XI в. се изгражда кръстовидната постройка № 19, която А. Л. Якобсон отнася към времето на Юстиниан I. Споменавам само тези известни паметници, които често се ползват като аналогии при хронологическата интерпретация на находки от нашата страна.

Убедена, че за правилното разбиране на средновековното минало на града са важни не само датите на изграждане на отделните култови постройки, но и продължителността на тяхното функциониране, авторката отделя значително място и на този въпрос, при което нейните виждания не винаги съвпадат с известните досега постановки.

В края на този очерк А. И. Романчук се

спира върху някои проблеми, отнасящи се до стратиграфията на града, и прави опит, сполучлив според мен, да обясни слабо изразените културни слоеве или изобщо отсъствието им за цели етапи от многовековното съществуване на Херсонес. Това е дало основание на редица изследователи да определят тези периоди като време на упадък или криза, което за А. И. Романчук противоречи на наративните източници. За да изясни този проблем, тя се опира на теорията на В. Д. Блаватский за формирането на културни напластявания в античните градски центрове, според която при разкопки ясно се разграничават слоеве, образувани в процеса на строителството на определени сгради и съоръжения или гибелта им, но трудно се откояват (или изобщо липсват) тези, свързани с времето на тяхното функциониране. Тук е уместно да се посочи, че справедливостта на тази констатация се подкрепя и с примери от България. Така в дворцовия център на Велики Преслав не се долавят ясно изразени културни пластове с масов статистически материал от времето на най-големия разцвет на столицата.

В следващите страници на четвъртия и петия очерк А. И. Романчук излага своите виждания за стопанския живот на Херсон и анализира някои производства, практикувани през различните исторически периоди. По- обстойно се спира на тези от тях, за които има достатъчно проучвания и археологически доказателства.

Морето и наличието на естествени солници в околностите на Херсонес са осигурили условия за възникване още през първите векове на нашата ера на производство, което според А. И. Романчук за продължителен период от време играе водеща роля в икономиката на града. Това е приготвянето на рибен сос гарон, което в Херсон е ставало с осоляване на рибата в зидани цистерни с голяма вместимост. Досега в Херсон са открити 102 такива съоръжения. Чрез изчисления авторката доказва мащабността на това производство, което не само е задоволявало вътрешния пазар, но е осигурявало продукция и за външнотърговски обмен. Датировката на тези паметници е също обект на научни спорове. Авторката не се съгласява с гледището, че те са били използвани само до IV в. Анализирайки археологическата ситуация при проучването им, тя доказва, че цистерни за осоляване на риба са градени и в отрязъка от VI до X в. След X в. тази важна за икономиката на града в продължение на столетия дейност запада, което авторката обяснява с намаляване на риболова в резултат на климатични промени и спадане на нивото на морето.

Друга дейност, на която А. И. Романчук обръща много сериозно внимание, е керамичното производство. Ще се спра съвсем накратко върху някои най-съществени нейни констатации, направени във връзка с този важен за средновековния Херсонес занаят. Грънчарските работилници в периода от VI до X в. са се намирали извън крепостните стени, т. е. спазено е правилото, унаследено от античността, пожарооопасните занаятчийски съоръжения да се намират далеч от жилищните градски квартали. Този принцип е нарушен, когато в пределите на града функционират през XI-XII в. пещи за строителна керамика, необходима за възстановяването на града след големите разрушения от земетресението в първата половина на XI в.

Логично е заключението на изследователката, че керамичните центрове от VIII-X в., разкрити в източен и югозападен Крим в селски местности, с мащабната си и стандартизирана продукция са обслужвали преди всичко градските центрове на полуострова, включително и Херсон. В тях е произвеждана предимно амбалажна керамика (амфори) за селскостопанска продукция – най-вече вино – и това обяснява местоположението им до села, а не само наличието на вода и качествени глинени находища.

Доста място в този очерк е отделено на строителната керамика и по-специално на тухли и керемиди с печати и знаци, произвеждани в Херсон през цялото Средновековие. Авторката прави подробен формален, статистически и хронологически анализ на материала и оборва ред заключения на А. Л. Якобсон по отношение на някои датировки, броя на работилниците, функционирали в отделните периоди, предназначението на знаците и др.

Последните два очерка (шести и седми) са посветени на многобройни въпроси, често дискусионни, свързани с градоустройството на Херсон, времето на застрояване на отделните проучени градски квартали, характера, топографията и датировката на жилищното строителство. Достатъчно място е отредено на отделните групи находки, открити в затворени комплекси, които изясняват редица въпроси от хронологическо естество и илюстрират отделни страни от бита на населението на града. Тези две части на труда на А. И. Романчук са наситени с много нова и интересна информация, която ще бъде изключително полезна за всички български изследователи, занимаващи се с проблемите на средновековния град.

В краткото заключение, представено и на немски език, авторката обобщава изводите си, направени в отделни части на книгата, и в едри щрихи очертава многовековната история на Херсон, като и тук не изменя на подхода си

плътно да обвързва преките и косвени сведения от писмените източници с археологически факти и доказателства. Общото заключение, което се налага е, че Херсон през цялата епоха на Средновековието, включително и във времето на „тъмните векове", играе важна роля в политическия, стопанския и идеологическия живот на Византия.

Накрая искам да изтъкна убеждението си, че трудът на А. И. Романчук, посветен на един от най-мащабните от проучените провинциални византийски центрове, ще заеме достойно място в научната книжнина. Той ще е необходим и полезен за учени, докторанти, студенти и всички, които се занимават и се интересуват от историята и проблемите на византийската цивилизация.

Ирина Щерева

Joëlle Napoli. Recherches sur les fortifications linéaires romaines. (=Collection de l'École française de Rome - 229). Roma, 1997, 532 p., 381 fig., 52 pl.

Внушителният по обем и обхват на разглежданите паметници труд надминава заявените в заглавието му хронологически и културно-исторически параметри. С качеството на изследователската си работа и богатата документация той е от изключително значение за българската, предимно средновековна, археология, тъй като е посветен на един тип фортификация, която има важно място в ранните фази от развитието на този тип строителство през епохата на Първото българско царство. С обобщаващата и конкретна информация за паметниците на „линейната фортификация", главно от римската епоха, рецензираната книга изяснява по безпрецедентен начин спецификата на този тип строителство с неговите характерни елементи, форми и техники на изпълнение. Чрез нея получаваме една панорама на защитните съоръжения от цялата територия на Римската империя, която допринася за изясняването на генезиса и отбранителните качества на „предшествениците" на „земленото", „землено-дървеното", „дървеното" или „каменното" строителство на преградни линии през Средновековието. Нещо повече – както отбелязва в предговора на книгата René Rebuffat, наред с „изучени" или „свръхизучени" съоръжения, тя включва и такива, за които се приема, че са римски, но всъщност датират от Средновековието (с. V). Повечето от тях са в устието на Дунав или други периферни зони от „лимеса". И наистина, авторът е включил в „дългата периферична разходка" паметници, които от гледна точка на българската и източноевропейската археология са средновековни по датировка и „неримски" по принадлежност. Трябва само да се съжалява, че въпреки отличната си библиографска осведоменост Ж. Наполи не е имал възможност да се запознае с новите изследвания на тези и други съоръжения и най-вече с излязлата преди близо двадесет години книга на Р. Рашев („Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-XI в.). Варна, 1982, 234 с. и резюмета на немски и френски език), в която аналитично и документално са разгледани археологическите данни за датировката и конструктивните особености на дискусионните от началото на века землени и други укрепителни строежи на Долен Дунав. Отнасянето на някои от тези паметници към „римския лимес" в случая обаче позволява критичен поглед в съпоставителен план и аз не се съмнявам, че медиевисти от България, Румъния, Унгария, Украйна, Русия, както и от други страни, ще дадат обоснован отговор за датировката на повечето от тези съоръжения.

Рецензираният труд съдържа две основни части: същинското изследване, на което авторът е поставил наслова „Анализ на документите" и „Каталог" на разгледаните паметници. Уводът представлява кратък преглед на данните за този тип строителство в предримско време и край границите на Империята. За нас са интересни цитираните свидетелства за сасанидската пригранична (дефанзивна) фортификация, както и посочката за „офанзивната природа" на защитните съоръжения на „седалища", като Хатра например.

В първата част, която авторът оценява като изследване-синтез, има 4 глави, посветени на различни страни от „линейните съоръжения". Първата от тях съдържа „морфологическо" представяне на различните видове паметници (с. 7-27). Общата типология включва 3 големи групи: палисади, стени от камък или чимове и землени прегради. Всички те от своя страна са класифицирани според строителния материал и конструктивните си особености, като е изградена ясна типологическа схема, към която са добавени и „некласифицируемите" обекти. След това са разгледани градежът и елементите в структурата на линейните съоръжения, като „отвори", укрепени порти, както и отделните укрепителни строежи към или в близост до тях. Втора гла-

ва е посветена на данните и възможностите за реконструктивно разглеждане на съоръженията (с. 29-45). Използвани са не само археологически данни, но и писмени текстове и автентичен изобразителен материал, които позволяват преодоляване на някои традиционни схващания, особено в областта на землената или дървена фортификация. Приведените текстове на Исидор Севилски, Вегеций и др. например изясняват, че под „вал" трябва да се разбират различните видове палисадни съоръжения, а не земленият насип (talus), както е прието в българската и източноевропейска археология. Оказва се, че братя Шкорпил са били по-коректни в терминологията. Цитираното свидетелство на Вегеций за еквивалентния термин на vallus – sudes се отнася до палисадата от полеки материали: клони или млади дървета, които войската може да пренася по време на поход. Това сведение може в решителна степен да подпомогне реконструкцията на Еркесията или другите български пригранични укрепления, за които ал-Масуди говори, че имали облика на „ограда от тръни" (вж. за подобни примери от средновековието на с. 39, бел. 22). Изобщо предложените автентични данни подпомагат реконструктивните разсъждения за редица ранносредновековни паметници на земленото или дървено строителство, като дървените огради, които през последните десетилетия се откриха на различни места в столицата Абоба-Плиска.

Според Ж. Наполи главният проблем при реконструирането на землените укрепления е за наличието или отсъствието на дървена палисада над техния насип. В това отношение той предлага на нашето внимание два априорни белега: дали съоръжението е в гориста зона и дали то има допълнителни укрепителни строежи. На тази основа авторът например достига до извода, че Галацкото, вътрешното Бесарабско и Добруджанските преградни съоръжения вероятно са нямали палисади и така са били лесно преодолими (с. 39). Както вече посочих, съоръженията от двете страни на Дунавската делта авторът познава по данни от по-старата, предимно румънска литература. Все пак, ако насипът е запазен на височина 2-3 м, се препоръчват сондажни проверки за следи от дървени или по-леки конструкции. (Срв. за това още у **П. Георгиев.** Землените укрепления на Абоба-Плиска. – Плиска-Преслав, 8, Шумен, 2000).

Глава трета е посветена на хронологията на разглежданите окопи или стени (с. 48-82). Към сигурно римските съоръжения са отнесени големият и малък землен окоп в Добруджа, като първият е поставен между управлението на Домициан и края на IV в. (с. 53-56). Основанията за това са почерпани от C. Schuchardt и опити за актуализация на датировките на керамиката от съоръженията. На добруджанските землени съоръжения изобщо е отделено съществено място и е редно нашите специалисти по този тип строителство да вземат конкретно отношение към поднесената остаряла информация. Към групата на недатираните паметници авторът отнася Бесарабския и Галацкия окопи, като са цитирани гледищата на Г. Б. Федоров и R. Vulpe (с. 60). За укрепителните линии в района на Карпатите, между Прут и Серет, както и „Новаковата бразда", се определя неясен произход, като в каталога за последната все пак е посочено, че не е от римско или хунско време. Горният бесарабски окоп също се признава за неримски (с. 81-82).

В четвърта глава се разглежда предназначението на линейните съоръжения (с. 83-107). Обобщените наблюдения на автора тук са от значение за по-вярно тълкуване и на ранносредновековните български паметници. Първата група той свързва с организиране на границата на Империята и ги разглежда като „изкуствена демаркационна линия" от лимеса. Те обаче рядко изпълняват функциите на политическа, икономическа и военна граница и най-често са само „диспозитивен" неин елемент (с. 83). С този характер у нас е „Еркесията" (вж. **П. Георгиев.** Българо-византийската граница при хан Омуртаг и Еркесията. – В: Археологически и исторически проучвания в Новозагорско. С., 1999, 131-140), която Ж. Наполи познава единствено по изследванията на Д. Крънджалов и вследствие на това има превратна представа за този безспорен паметник на раннобългарската фортификация (За това вж. Tabula Imperii Byzantini, 6. Thrakien (Von **P. Soustal**). Wien, 1991, 84, 91, 261-262 sq.). За функцията на останалите съоръжения от Долен и Среден Дунав обаче той отделя специално внимание, като ги определя за гранични или пригранични укрепления. Наред с градежите с общодържавно значение е разгледана и група от такива, които имат местно значение и защитават градска или селска територия (с. 105-107).

Заключението (с. 109-116) обобщава наблюденията върху всичките 34 групи или отделни съоръжения. От тях 27 авторът със сигурност определя като римски. С ясна дефанзивна роля се сочат само двете съоръжения от Британския лимес и големия добруджански окоп. Останалите са окачествени като „обикновени бариери, без особена отбранителна стойност", с което едва ли можем да се съгласим без уговорки.

Към основния текст на изследването има и няколко кратки анекса. Първият е посветен на конфигурацията и хронологията на укрепените порти, а останалите са таблици на съоръженията по хронология и атрибуция.

Втората част от текста е подробен каталог, снабден с разнообразна документация (с. 127-461). Информацията тук има преобладаващо конкретен характер, но също може да бъде полезна при изследване или оценка на нашите паметници: в цялост или детайли. Особен интерес и тук представляват описанията и документацията за Долнодунавските окопи (с. 341-377). Тезата на българската археология за тези паметници Ж. Наполи познава само по някои от трудовете на К. Шкорпил, Г. Фехер и Д. Кръндджалов. Схващането, че някои от тях са изградени от прабългарите и принадлежат към създадената от тях държава, му изглеждат „анекдотични" и той не счита за необходимо реално да дискутира по този въпрос. Това откровено пренебрежително отношение изисква изрична намеса на българските археолози-специалисти. Случаи като тези, свързани с хронологията на паметниците от басейна на Долен Дунав, изглежда е имал и René Rebuffat, който обръща внимание, че данните за редица паметници трябва да се анализират „с разум", „особено новите хронологически хипотези" (с. VI). Всъщност, основната причина за това неблагополучно състояние е непознаването на съвременната ни археологическа литература, част от която трябва да се издава на западни езици и разпространява в големите научни институти в Европа и Америка. Все пак това не може да бъде оправдание за автора на рецензирания труд, тъй като за датировката на средно– и долнодунавските линейни съоръжения в ранното българско средновековие са налице и съвременни публикации на немски език (срв. **Uwe Fiedler.** Zur Datierung der Langwalle an der Mittleren und Unteren Donau. – In: Archaölogische Korrespondenzblatt, 16, 1986, 457-465).

От съществен интерес за изучаването на ранносредновековната землена фортификация са и съоръженията на Среден Дунав, които въпреки многото си проблеми дават определени възможности за сравнително изследване на паметниците от следримско време. В това отношение каталогът обобщава ценна информация.

Към текста на каталога е приложен и анекс със „списък" на паметниците, които са отнесени според степента на изученост в две основни групи: „с добре позната структура" и „незадоволително изучени" (с. 4, 63-518). В първата група влизат: „сигурно" („вероятни") или пък „възможно" римски съоръжения, а също така „много съмнителни" такива. Паметниците от България са включени в групата на „незадоволително изучените" (с. 470-471, 508-511). Информацията за тях обаче е много стара и би било по-справедливо повечето от тях да се отнесат поне към „съмнително римските". В таблица на с. 513 „Еркесията" („Бургас-Марица") е посочена правилно като български паметник от IX в., но в графата на „много съмнителните или невъзможните".

Представеният труд на Ж. Наполи е важен за всички, които се занимават с проблемите на фортификацията през античността и Средновековието и несъмнено е ценен наръчник, който е на разположение на колегите в библиотеката на АИМ при БАН – София.

Павел Георгиев

Димчо Момчилов. Пътна и селищна система между Източна Стара планина и „Еркесията" IV-XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проходи). Варна, книгоиздателство „Зограф" 1999, 359 стр. с ил.

Книгата на Д. Момчилов е посветена на археологията и историята на част от Североизточна Тракия и съседния дял от Източна Стара планина през късната античност и Средновековието. Авторът си е поставил за задача да събере всички достъпни паметници, да ги подреди в хронологични групи и да проследи промяната в селищната и пътна система на региона. Необходимостта от подобно проучване е очевидна. Южната половина на Източна Стара планина между Върбишкия и Ришкия проходи оставаше досега частично изследвана въпреки специалното внимание, отделено на този дял още от К. Шкорпил. Този участък попада между секторите, изследвани на изток от К. Шкорпил, на запад – от Ст. Лисицов в последно време. Сега тази празнина се запълва. Като се прибави частта, проучена западно от прохода Вратник от Ат. Попов, както и съответните дялове по северните склонове, може да се каже, че източната половина на Стара планина е сравнително добре изяснена от гледна точка на топографията на археологическите паметници. Тракия в това отношение е значително по-слабо изследвана. Като се изключат някои райони около Хасково и

Раднево и проучените отделни паметници като Сливен, Воден и Карнобатския хисарлък, регионът се нуждае от тотални обхождания, каквито има само за отделни малки части. Една от тях е частта, включена в изследването на Д. Момчилов. Сравнението с т. 6 от картата на Византийската империя, обхващаща и Тракия (съставена от П. Сустал), показва какво значително количество нови паметници се прибавят към нея. Авторът познава изследвания район от многократните си лични обхождания. Това добре се вижда от свободното посочване в текста на множество топоними, детайли от релефа и разстояния между географски точки и археологически паметници. Подробните библиографски посочвания издават от друга страна отлично познаване на историята на проучванията. Това между другото е позволило на автора да влиза успешно в ролята на арбитър по такъв важен въпрос като локализацията на някои крепости, чиито имена са познати от изворите. Известно е, че при отсъствие на данни от археологически характер предложенията за локализации са твърде свободни, а оттам – противоречиви. Допълнителни трудности се прибавят от съвременни автори, които не са посещавали съответните паметници и работят по карти или се осланят на интуицията си.

В кратко въведение са разгледани географските особености на региона и сведенията на писмените източници. Глава първа е посветена на паметниците от ранновизантийско време. В по-голямата си част те са съсредоточени в планинската област. Като ги разглежда подробно, авторът прави редица полезни корекции и уточнения за тяхното разположение и вероятните пътни връзки между тях. Тук внимание заслужава реконструкцията на пътната система през периода. Основателно е обърнато внимание на обстоятелството, посочено още от В. Аврамов и К. Шкорпил, че през Средновековието в Източна Стара планина активно са били използвани пътища и проходни седловини, които днес вече са изоставени или имат локално значение, свързвайки само две съседни села. Д. Момчилов прибавя нови акценти към това вярно заключение, посочвайки вероятните пътни връзки през седловини в съседство с главните проходи като тези при Люляково-Веселиново и Рупча.

Глава втора е посветена на периода на Първото българско царство. Ще припомним, както е направил и авторът, че през изследвания от него район по онова време е минавал главният път между централната област на българската държава и Тракия. Направена е вярната констатация, че макар съществуващите преди това ранновизантийски крепости да са били изоставени, старата пътна система е продължила да се използва. Главният път е минавал през днешния Ришки проход. Към тези констатации, приети от мнозина по-ранни автори, Д. Момчилов внася нови моменти, като приема, че някои укрепителни съоръжения във Върбишкия проход датират от периода на Първото българско царство (Завой кале при Върбица) или са продължили да се използват и през този период (Голямото кале при Славянци). Не познавам тези паметници от оглед на място и не бих могъл да оспоря това мнение с конкретни аргументи. Склонен съм по-скоро да се съмнявам в такава възможност, като се има предвид новият начин на изграждане на българските погранични съоръжения и техните землено-насипни конструкции. Но не може да има никакво съмнение във факта, че в някои от планинските ранновизантийски крепости (например Лозарево), в крепостта при Карнобат и в открити места в равнината Д. Момчилов е намерил ранносредновековна българска керамика. Фиксирането на тези пунктове е един от приносите на автора. Налице е възможност да се види гъстотата на селищната мрежа през този период, разполагането ѝ спрямо проходите, дълбочината ѝ на юг и съотношението ѝ спрямо Еркесията. Авторът е склонен да свърже появата на старобългарски селища в планината още по времето, когато там минава границата, т. е. преди началото на IX в. Това мнение е твърде ангажиращо и вероятно не съвсем точно. Данните, които имаме по този проблем например за района между Вратник и Ришкия проход, показват, че появилите се във високите части на Стара планина ранносредновековни селища заемат изоставени ранновизантийски крепости, но откритата там керамика се отнася към един сравнително късен период – X-XI в. Планината е била заселена късно в сравнение с равнинната част северно от нея. Това може да се допуска и за района, изследван от Д. Момчилов. Разбира се, необходимо е събраните ранносредновековни материали да се съберат и изследват отделно, като се прибавят и тези от равнинната част на юг. Засега и там появата на селища може да се отнесе към време, не по-ранно от X в., независимо от факта, че още от началото на IX в. (812 г.) Североизточна Тракия, а малко по-късно и районът около Пловдив са част от българската държава. Както и другаде, политическият контрол върху дадена територия не довежда веднага до поява на мрежа от селища, освен ако не бъде организирано масово преселване на население от други места. За подобна колонизация на Тракия липсват данни, а и наличните археологически материали не я до-

казват. Изглежда областта е станала притегателно място за заселване с просторните си плодородни земи едва тогава, когато е престанала да бъде бойно поле между България и Византия и е настъпило продължително умиротворяване. Дали това е договорът от 864 г. или от 927 г. е въпрос, който може да се обсъжда едва след обработката на археологическите материали и нанасянето на карта на ранносредновековните селища от съседните райони на Тракия източно и западно от изследвания. Този проблем е доловен в книгата на Д. Момчилов и макар да не е формулиран отчетливо, може да се каже, че в това отношение тя изпълнява предназначението си на труд, съдържащ в себе си темата на едно бъдещо извънредно необходимо изследване. Все в тази част на книгата авторът е разгледал с изчерпателност спорните проблеми за локализацията на проходите Верегава и Сидера, както и въпроса за отъждествяването на крепостта при Карнобат с Маркели.

В глава трета са разгледани пътната и селищна система през XI-XIV век. Използвайки в пълна степен значително по-богатите писмени извори за този период, авторът убедително проследява пътните трасета и характеризира по-важните укрепени пунктове. Добавени са нови съображения за потвърждаване на постари локализации на крепости или са изказани резерви за други, които авторът счита за неубедителни. В една кратка четвърта глава е направен преглед на изворите и проучванията на християнската култова архитектура в района. Текстът е последван от подробен каталог на паметниците и от илюстрации, включващи карти, планове и снимки.

Книгата на Д. Момчилов обогатява (а може би изчерпва?) информацията за един малко изследван район на Тракия и прилежащата й част от Източна Стара планина. С подробните данни за паметниците, тяхната вярно определена относителна дата и картиране, той е подготвен да бъде включен в една бъдеща карта на Северна Тракия през Средновековието.

Рашо Рашев

The Personal Names of the Latin Inscriptions in Bulgaria. By Milena Minkova. Studien zur klassischen Philologie. Hrsg. von M. von Albrecht, Bd. 118. Peter Lang, 2000. Pp X + 345.

Затваряйки последната страница от книгата на Милена Минкова за личните имена от латинските надписи в България, читателят осъзнава, че държи в ръцете си ценна придобивка, отвоювана трудно, но добросъвестно из разпръснатите и нелеки за интерпретация латински епиграфски паметници. Нека това твърдение не изглежда пресилено – този, който познава сложната и незавидна ситуация, в която се намира публикуването на латинските надписи от съвременната територия на България, разбира неговия смисъл. В различни сбирки, периодични издания и корпуси, тези надписи все още чакат компетентно и осъвременено издаване. Самата Минкова е използвала и актуализирала 200 такива надписа извън CIL 3 и корпусите на Kalinka, Gerov u Beševliev. Самото описание на изданията (в т. ч. и на периодичните, често трудно намираеми, особено за чуждестранния специалист) и на процедурите за ексцерпция е изключително полезно. Защото истинският познавач на проблемите е познавачът на материала. Минкова го е обгърнала изцяло и тъкмо затова на труда й може да се разчита и като на ценен справочник въобще за латинските надписи в България.

Като съвестен работник, Минкова отделя в увода си място (с. 4-6) на описание на географската територия, която е покрила. Придържайки се към установената още от CIL традиция, авторката аргументира подхода, при който съвременните държавни граници, без да съвпадат с границите на римските провинции, определят обхвата на днешните корпуси на латинските надписи. При това тя описва границите на римските провинции на съвременната територия на България, като проследява тенденциите в тяхната промяна и прави кратък, но много инструктивен преглед на движението им. Посочени са и корпусите, които обхващат латинските надписи от териториите, съседни на България.

Следва културно-исторически коментар на езиковия материал, датиран от 6-9 г. до 580 г. (с. 6-8). Авторката умело и премерено описва историята на римското присъствие на Балканите с оглед на съдбата на латинския език тук, като актуализира постиженията на българската класическа наука в лицето на Борис Геров, Велизар Велков и Георги Михайлов.

Като част от лексикалното богатство, антропонимичният фонд на латинския език е обект на изследване в трудовете на мнозина учени, чиято

методология Минкова познава и анализира на с. 8-9. Тук бих искала да направя две малки допълнения към библиографията на Минкова – вместо първото и вече остаряло издание на книгата на Михаеску е редно да се консултира второто, основно преработено, издание на Hariton Mihăescu. La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe. Bucarest, както и по-новият двутомник на Anton Maier Die Sprache der alten Illirier. Wien. 1957-1959. Bdd. 1-2. Принципите на организация на своята собствена работа тя излага на с. 10-15. Ексцерпиран е епиграфският материал, публикуван до 1999 г. Каталогът обхваща Nomina gentilicia (с. 17- 102) и Cognomina (с. 102-283), като лемата на всяка антропонимична единица съдържа посочване на надписа, където името се среща, място на намирането му, датировка и предпазлививи наблюдения върху произхода и социалния статус на носителя на името. В раздела Cognomina са включени също така гръцки, тракийски, азиатски, келтски, илирийски и семитски имена, които служат за Cognomina. Впрочем авторката тук е пропуснала името Manta Purula, което е засвидетелствано в района на Луковит. Detschev (с. 386) цитира CIL 3, 6138: *hic situs est Manta Purula.* Не можем да разберем от текста дали *Purula* е патроним или не – например в един надпис от Рим (Detschev, loc. Cit., CIL 6, 2486) *Purula* се появява в комбинация с други две лични имена, чието място в римската номенклатура е трудно да определим*: d. m. M(arcus) Purula Diza m[I]l(es) coh(ortis) V pr(aetoriae).*

По-нататък каталогът обхваща Supernomina и седем специални каталога, които поради дезинтеграцията и опростяването на традиционната римска именна система съдържат използвани самостоятелно или в комбинация с други имена Praenomina u Cognomina, имена на триби и имена с нечетливо начало. Тази подредба на антропонимичния материал показва задълбочен анализ и ясно поставени цели:

да се каталогизират всички латински имена;

да се опише произходът и социалният статус на носителите им;

да се покаже степента на романизация и етническо смешение на Балканите през римско време.

Намирам, че последната – но не и по значение – задача на авторката е успешно постигната в глава IV „Some Considerations with Regard to the Linguistic and Social Characteristics of the Nameholders and to the Structure of the Nomenclature of the Latin Inscriptions in Bulgaria" (с. 321-329), която следва след 20 страници (с. 301-321) полезни и удобни за читателя антропонимични индекси, поместени след каталозите.

Тук авторката обобщава, че са каталогизирани около 1 700 имена, от които 1/4 са Nomina gentilicia. Най-разпространеното е Aurelius, следва пожелателното Valerius. Основателно е изтъкната зависимостта между разпространението на името Aurelius, Constantitutio Antoniniana (212 г.) и рекрутирането на римска войска от местното население от средата на II в. насетне.

Сред 690 cognomina първенството държат Maximus (както е в цялата империя) u Valens, което е типично пък за нашите провинции. Въпреки разклащането на следкласическата римска именна система, в каталога има лица с пълна номенклатура, като близо 80 % от тях са италийци или романизирани местни жители. Те са представители на по-високата класа от провинциалното общество – военни командири, административни служители, жреци, а също ветерани и освободенци, чиито имена са изписвани изцяло поради изискванията на канцеларския протокол. Иначе посткласическата именна система се състои само от Nomen gentilicium + Cognomen, каквито са имената на около 500 лица. Рядко – само в 55 случая – се споменава името на трибата или бащиното име. В тази глава са направени и обобщения относно употребата на Supernomina (които логично се свързват с друг, неримски етнически произход), и имената на жените – в повечето случаи от местен произход.

Накрая Минкова откроява две важни тенденции в развитието на латинската номенклатура по българските земи, които – макар и противоположни на пръв поглед – са следствие от разпадането на класическата римска именна система:

1. Опростяване – по-силно изразена, тази тенденция е свързана с постепенното налагане на християнската номенклатура, която вече не прави разлика в социалния статус на носителя на името, поради което държи само на личното име.

2. Редундация – една по-слаба тенденция, която впрочем не е чужда и на други езикови нива като фонологичното или морфологичното. Става дума за претоварването на именната система с допълнителни елементи поради объркването и пълната десемантизация на отделните ѝ компоненти – например двойни Nomina gentilicia u Cognomina.

В заключение бих искала да препоръчам тази ценна книга на всички, които изучават римската древност – епиграфи, историци, ономасти и езиковеди – като неотменен помощник в техните изследвания.

Мирена Славова

Преглед

Първи археологически публикации за Русе (XIX в. – 20-те години на XX в.)

С уважение на учения и дългогодишен главен редактор на сп. „Археология" проф. Димитър Овчаров по случай 70-годишния му юбилей

Русе е град с богато историческо и археологическо минало. Поради удобното си географско положение – до река Дунав, територията му е обитавана от човека от най-дълбока древност. Паметниците на материалната и духовната култура на населението в този район привличат вниманието на чуждите пътешественици и археолози още преди Освобождението. В пътеписи, български и чужди книги и периодични издания се появяват съобщения и описания на археологически материали от Русе. Настоящото изследване е опит да се съберат, систематизират и анализират някои от първите археологически публикации за Русе, още повече че документираното в тях остава като единствена информация за тогавашното състояние на археологическите паметници, които с течение на времето стават жертва на съвременните разрушения по терена. Регионалните проучвания имат важно значение и за местната история и краезнание. Устоите на съвременното археологическо знание, включително и в регионален мащаб, се крепят на приемствеността с изследванията на нашите предшественици. Най-ранните източници на информация са пътеписите и съчиненията на чуждите пътешественици, учени и дипломати, преминали през българските земи в периода XVII-XIX в., които са преведени в края на XIX и първата половина на XX в., от които разполагаме с откъслечни данни за града. След Освобождението се появяват научните трудове на чешките изследователи К. Иречек и братя Шкорпил, с голям принос за развитието на нашата наука. От тях стигаме до началото на XX в. – прощъпалника на българската археологическа наука, с първите научни разработки на нашите пионери в археологията.

Първите археологически сведения за града откриваме в съчинението на турския историк и географ Мустафа Хаджи Калфа (1609-1657) „Географско описание на Румелия и Босна".[1] В него като историческа забележителност на Русчук той посочва руините на Червен – важен център през средните векове: „Старата крепост и старият град са били разположени някогаш половин ден далеч от Дунава и се наричали Черна вода (в турски документ от XVIII в. градът се споменава под името Чернови. При превода на немски език, фон Хамер погрешно индетифицира Чернов с намиращото се в близост до Русе селище Черна вода). След превземането й тя пропаднала и се издигнал Русчук. Още се виждат развалините на стария град, ала той изглежда като някое бедно християнско село." Хаджи Калфа правилно определя Русе като наследник на средновековната крепост Червен. В тази връзка е интересно да отбележим, че авторът на „Географско описание на Румелия и Босна" не е посещавал българските земи. В книгата си той не споменава откъде се е сдобил със сведенията за тях и към кое време се отнасят те. Цитираният труд не е отпечатан на турски език.[2] Ръкописът на Хаджи Калфа с описанието на европейските владения на Османската империя Румелия и Босна е открит случайно от Йозеф фон Хамер в частна ръкописна сбирка в Австрия и издаден от него на немски език. Българският превод е дело на Стоян Аргиров и е направен от това издание.

Съвременникът на Хаджи Калфа, турският пътешественик Евлия Челеби (1611-1684), по време на многобройните си пътувания из Балканския полуостров обикаля и българските земи и като очевидец дава подробно, точно и вярно описание на местата, които посещава. Впечатленията си отразява в „Книга за пътешествията" в 10 тома. Частта за пътуването му в нашите земи е преведена от Д. Г. Гаджанов.[3] Евлия Челеби описва русенската крепост: „Тя е една малка каменна крепост във форма на квадрат върху нисък скалист нос край Дунава. Крепостта е заобиколена от Дунава и само на източната й страна, откъм града, има една желязна врата, пред която има вал, издълбан в скалите. Над този вал има дървен подвижен мост. Когато мостът се вдигне, крепостта се превръща в остров... До крепостта има голямо пристанище."

Останките от крепостната стена на античния град и развалините на средновековния Червен са забелязани и от други пътешественици, минали оттук през XVII-XIX в. През 1640 г. Петър Богдан (1601-1674) в качеството си на католически архиепископ на София обикаля българските земи с цел да установи броя и състоянието на католическото население в тях. След завършване на мисията си той изпраща в Конгрегацията за разпространение на вярата в Рим своя подробен доклад за направеното пътуване. В него авторът дава сведения и за намиращите се там старини. За Русе от гледна точка на археологическото му минало П. Богдан пише: „... без стени, освен кулата, която е останала цяла със стени... наоколо има пет кули и една по средата голяма, и повисоко от другите." Отбранителното съоръжение на града е било снабдено с пет кули, а на главните пътища – с порти. След превземането ѝ от турците крепостта Червен е разрушена до основи. Една от портите, макар и полуразрушена, заедно с кулите са се запазили. Докладът му е преведен на български език от проф. Иван Дуйчев.[4] По мнението на проф. Дуйчев това е първото историческо и географско изследване на българските земи, направено от българин. За хубавата и силна крепост на Русчук, намираща се на дунавския бряг, пишат и граф Волфганг Еттингенски, австрийски посланник в Цариград след Карловацкия мир (1699 г.), който описва пътуването си до турската столица и обратно[5], и Карстен Нибур (1733-1815) – немски учен и пътешественик. През 1767 г. на връщане от Близкия изток и полуостров Арабия, където прави научни проучвания, Нибур преминава през нашите земи. Пътуванията си описва на немски език в няколко книги. Откъси от тях, включващи сведенията за българските земи, са преведени и публикувани под заглавие „Пътуване от Цариград през България в XVIII век"[6].

В края на XVII в. през нашите земи минава и италианският учен, дипломат и пътешественик граф Луиджи Марсили (1658-1730). С неговото име се свързва началото на същинските научни изследвания на археологическите паметници в българските земи.[7] Той проявява интерес към античните старини, които проучва на място. Основно изучава р. Дунав и издава книга със заглавие „Панонско-Мизийският Дунав, географски, хидрографски, физически наблюдения" в 6 тома. В това съчинение авторът дава няколко рисунки на римските развалини на Приста в Ростциг (с това име граф Марсили нарича Русе). В картата, изготвена към книгата, той отбелязва неточно града като голяма крепост при устието на р. Янтра. Вероятно бърка Приста с късноантичния кастел Ятрус.[8]

В средата на XIX в. унгарският археолог, етнограф, географ и пътешественик Феликс Каниц (1829-1904) посещава българските земи, където прави подробни исторически, археологически и топографски идследвания. Пръв той отъждествява Русе с античния град Сексагинта Приста. На базата на запазените тогава римски развалини в книгата си „Дунавска България и Балканът" той локализира селището при устието на р. Русенски Лом в северозападната част на съвременния град.[9] Според Каниц „Русчук... още в римско време е бил една от укрепените „мазии" (пътни станции за преноцуване) на големия мизийски дунавски лимес... селище, наречено в Itin. Ant. Serantapista, в Not. Imp. Serangintapista от Птолемей Пристe Полис... се отнася за Русчук. И така, Приста е бил разположен без съмнение непосредствено до устието на Лом, където днес се откриват най-много римски находки... Според турския географ Хаджи Калфа Русчук е разполагал по-рано с укрепен дворец... Предполагам, че се е намирал... близо до параходния пристан, където и днес още се виждат останки от стари стени...". На Каниц правят впечатление и останките от крепостта на Червен. И той нарича града Чернови, но правилно констатира, че описаните от Х. Калфа руини са от средновековния Червен, а не от Черна вода, както е в немския превод на книгата. Смята, че тази хипотеза трябва да бъде потвърдена и от археологически разкопки, но поради недостиг на време не успява да направи такива. За Червен пише, че е разположен на височините на левия бряг на р. Лом, където съзрял развалините на средновековната крепост, но не знае нищо за миналото ѝ.[10] Останките на Червенската крепост – силуетите на кулата и на рида на цитаделата, са скицирани от Каниц под името „Руините на замъка при Червен".[11]

След 1878 г. интерес към средновековния град проявяват наши и чужди учени. В периода 1910-1912 г. от името и със средства на Софийското археологическо дружество Васил Златарски пръв прави частични археологически разкопки в западната укрепена част на селището, където открива една църква, която остава необнародвана.[12] По-късно в труда си „Опис на старините по течението на река Русенски Лом" Карел Шкорпил наред с плана и изчерпателното описание на Червенската крепост, както и на всички запазени по терена останки от човешка дейност от миналото дава местоположението (фиг. 20 N, с. 27), план (фиг. 136, с. 158), снимка на северозападната част на църкваата отвътре (табл. XXIV, фиг. 137) и крат-

ки сведения за нея. В монографията си върху историята на църковната архитектура у нас до XIV в. Н. Мавродинов определя църквата в крепостта на Червен като един от най-хубавите образци от типа засводени еднокорабни църкви с напречни пояси и вградени стълбове. Коригира някои неточно предадени подробности в плана на църквата, направен от К. Шкорпил, коментира нейната архитектура (план, градеж, вътрешно оформление, външна украса) и въз основа на сравнение с аналогични паметници я датира в IX-X в.[13] Това са единствените теренни проучвания тук до 1954 г.[14]

Пътеписите са база за по-нататъшното проучване на нашето минало със съдържащи те се в тях сведения за археологически паметници от територията на нашата страна. Чрез тези литературни източници част от богатото културно наследство на България става достояние на европейската общественост.

До Освобождението специализираните археологически изследвания в България са незначителни. Това, от една страна, се дължи на обстоятелството, че тя остава встрани от пътя, който следват пътешествениците археолози от Западна Европа до Гърция и Мала Азия. Независимо от многобройните експедиции, предприемани до тези места с цел събиране на археологически материал, българските земи са пренебрегвани от изследователите и дълго време остават за тях непознати в археологическо отношение. От друга страна, петвековното турско владичество е сериозна пречка за изследователска работа по нашите земи. След Освобождението в страната се създават условия за научна дейност. Изобилието от непроучени паметници дава възможност за развитието на археологическите изследвания в България. По това време се полагат и основите на българската археологическа наука, една от най-младите в Европа, от група чешки учени, които живеят и работят у нас през този период.

Началото на системни и цялостни проучвания в тази област поставя Константин Иречек (1854-1918). Интересът му към българската история е продиктуван от факта, че тя е малко проучена и предлага неизчерпаемо поле за работа. По време на пребиваването си в България (1879-1884 г.) той пътува от двете страни на Балкана, прави проучвания на място и резултатите от своите изследвания публикува в труда си „Пътувания по България". От местата, свързани с нашето минало, събира археологически материал, който обработва и публикува в книгата. За Русе пише, че „Градът е бил наследник на старобългарската крепост Червен, разположен на 25 км южно във вътрешността на първия завой на левия бряг на р. Лом. След падането на България под турска власт крепостта заедно с града пропаднала и по времето на Хаджи Калфа представлявала само руина с бедно християнско село." Както става ясно от цитирания текст, Иречек се позовава на съобщението на Хаджи Калфа в неговото „Географско описание на Румелия и Босна", като добавя, че в града има много развалини и паметници, най-вече от римско време. Авторът споменава, че крепостта Червен е изобразена от Каниц в книгата му „Дунавска България и Балканът". Сведенията, които дава за археологическите паметници, са кратки, тъй като пътуването му по България остава незавършено поради нестабилната политическа обстановка. Преценявайки условията в Княжеството като неподходящи за научна работа, той напуска страната.

Сред публикациите за археологическите паметници от Русе през разглеждания период трябва да отделим подбаващото място на научните разработки на други двама чешки учени, работили в следосвобожденска България, които имат голяма заслуга за развитието на българската археология в нейния начален етап – братята Карел (1859-1944) и Херменгилд (1858-1923) Шкорпил. Те не са с професионална археологическа подготовка. Интересът им към археологията се заражда отрано и се свързва с роднинството им със семейство Иречек.[15] Наред с учителската си дейност двамата братя правят природонаучни и археологически изследвания и разкопки в нашата страна. Те сами събират материалите, които публикуват. Съвременните изследователи намират в тях точно описание и анализ на откритите старини, подробни планове и карти на местата, където са намерени, което ги прави неоценим източник за проучване на нашето минало. Автори на редица самостоятелни и съвместни статии и научни трудове за българската археология и история, те заслужено се причисляват към първите представители на българската археологическа наука. Братя Шкорпил са за кратко учители в Русе. И тук те се отдават на своите научни занимания да събират археологически материали. Резултатите от проучванията си обнародват по-късно в две статии със заглавия: „Надписи и изображения на конници из разни краища на България"[16] и „Милярни стълбове от град Русе".[17] Първата публикация, както подсказва и заглавието ѝ, разглежда откритата в България група паметници, наречена от Албер Дюмон и влязла в научната литература като „тракийски конници" (антични оброчни плочки с изображения на тракийски герои, богове и хероизирани мъртъвци в

различни сюжети на сцената конник на лов, върху които често са издълбани надписи на гръцки или латински език, които поясняват тяхното предназначение, съдържат името на божеството, на което е посветен релефът, а в някои случаи и името на дарителя), с обяснения на символиката на образите, описание на бога конник, местата на разпространението им, както и тълкуване на надписите върху тях. Сред описаните находки е и една мраморна плочка с изображение на тракийския конник с латински надпис от Русе. Във втората статия братя Шкорпил пишат за открити страни в римския град Sexanta Pristis, на чието място сега е изграден съвременният град Русе. Сред находките се открояват три милярни стълба с латински надписи, в които се споменава римското име на Русе. Дотогава то е известно само от литературни източници. Според тях описаните стълбове са първите „каменни паметници", върху които е отбелязано името на града – Sexanta Pristis. К. Шкорпил прави първите сондажи разкопки на русенската селищна могила (1904-1905). [18] Археологически данни за Русе откриваме и в книга първа от „Материали за археологическата карта на България" на Карел Шкорпил, издадена през 1914 г. под заглавие „Опис на старините по течението на река Русенски Лом". Целта на автора е да популяризира свидетелствата за миналото от тази част на България. Книгата съдържа систематизирано описание на целия оцелял археологически материал, който Шкорпил е събрал и изследвал от Русе. Оригиналната схема на труда може да се определи като тематично-маршрутна. Тя следва течението на река Русенски Лом от началото на нейните притоци, но в отделните части от гледна точка на определена ясно формулирана тема. Материалът е структуриран в девет глави, разглеждащи отделните групи открити археологически паметници: крепости, селища (праисторически и исторически), водопроводи, рудници и каменоломни, пристанища и пътища, изкуствени вдлъбнатини в скалите, постройки, гробища и могили. Изложението е придружено от фотографски снимки, схеми, чертежи и рисунки. И до днес „Описът" остава най-пълен указател на археологическите паметници от този район. [19] Част от материалите за Русе, включени в „Описа", са отпечатани още през 1905 г. в т. X на „Известия на Руския археологически институт в Константинопол". [20]

От началото на XX в. с археологически проучвания започват да се занимават и български учени. През този период се появяват първите наши специалисти археолози, някои от които са получили висшето си образование, а други са специализирали археология в чужбина. Те продължават да работят за утвърждаването на българската археологическа наука и за издигане на нейния престиж в национален и международен мащаб. Голяма част от българските археолози отпечатва своите трудове както в родни, така и в реномирани чуждестрани научни издания. Тясно свързан с развитието на родната археология е Гаврил Кацаров (1874-1958) – един от представителите на първото поколение български археолози. Научният му интерес е към историята на стария свят. Отлично подготвен специалист и утвърден учен в областта на класическата археология и епиграфика, антични религии и обществен строй на древните народи. Сведения за археологически находки от Русе откриваме в статиите му „Епиграфски бележки" [21] и „Нови паметници на Митра в България". [22] В първата публикация Г. Кацаров съобщава за открита в двора на военния клуб в Русе варовикова плоча с римски надгробен надпис, вероятно от II в. (съдейки по хубавата изработка на буквите), използвана в строежа на водна помпа. Втората статия разглежда проникването на култа към бог Митра в Римската империя и зараждането и разпространението му в балканските римски провинции Мизия и Тракия. Сред откритите в България находки намираме подробно описание на мраморна плочка с изображение на Митра Бикоборец от Русе, подарена на Народния археологически музей (НАМ) в София от собственика на фабриката, намираща се недалеч от мястото, където р. Лом се влива в Дунав, в чийто район е открит паметникът.

През 1921-1922 г. под ръководството на учителя от мъжката гимназия в Русе Димитър Костов продължава проучването на русенската праисторическа могила. [23-24] Резултатите от разкопките са обнародвани от него. [25-26] Поради важността на събрания материал, твърде ценен за праисторията на България, в Русе е командирован уредникът на праисторическия отдел в НАМ Рафаил Попов (1876-1940) – основоположникът на праисторическия клон в българската археологическа наука, виден наш учен праисторик, палеонтолог и геолог, придружен от музейния фотограф Георги Трайчев, който заснема обекта. Р. Попов е изпратен със задача да даде нужните упътвания на ръководителя на разкопките, както и да проучи открития археологически материал. В редица свои статии той публикува намерените материали от неолитното селище, които подробно описва и анализира. [27-33] Сред характерните и за други селищни могили от същия период от територията на България и други части на Балканския полуостров находки се откроявят откритите за

пръв път у нас хокерни погребения и глинени модели на човешки стъпала – т. нар. Totenschuhe (погребални обувки), които имат вотивно (ритуално) предназначение. Те имат важно значение за изясняване на погребалните обичаи и вярвания на древните обитатели на русенската селищна могила, както и за възстановяване на антропологическия им тип.

Нумизматичен материал от Русе публикува Никола Мушмов (1869-1924). Без професионална подготовка по нумизматика той се налага като един от най-добрите български специалисти в тази област. Дългогодишен уредник на нумизматичния отдел на НАМ. За находки, намиращи се в Народния музей, сред които има и монети, открити в Русе, Мушмов съобщава в статията си „Колективни находки на монети през 1891-1914 г.". [34] За тези археологически материали авторът обяснява, че черпи сведения от архивите на музея, както и от частни съобщения, събрани лично от него. В музейните архиви липсват бележки, по които да се даде точна класификация на монетите, като се определи датировката им. Затова той информативно изброява находките, а за монетите дава техния брой, вид, тип и датировка, така както са отбелязани във фонда на музея. В статията на немски език „Находки с монети от Българи" [35] ученият коментира находка от римски денари от Русе. Н. Мушмов многократно пътува до Русе с цел да се запознае с монетите, съхраняващи се в сбирките на местното археологическо дружество и русенската мъжка гимназия с уредник учителят Д. Костов. В публикуваните резултати от тези командировки той описва и анализира съдържащите се в тях нумизматични паметници. В статията „Монети в обществени и частни сбирки в провинцията" [36] са изброени монети от различни епохи по данни от сбирката на русенското археологическо дружество, по-голямата част от които авторът определя по държави и владетели. Само малка част римски монети без голяма нумизматична стойност остават необработени поради недостиг на време. В друга публикация със заглавие „Нови български монети с двуглав орел" [37] Мушмов се спира подробно върху открит от него нов вариант на редките екземпляри средновековни български монети с това изображение, намиращи се в нумизматична сбирка на мъжката гимназия в Русе. Медни монети с монограм на Георги I Тертер – четири на брой, от които едната се намира в колекцията на НАМ. Задълбочено анализира, тълкува и обяснява образите и буквените символи (инициали) върху аверса и реверса и на базата на характерните им иконографски особености заключава, че това са монети на Георги I Тертер от XIII в. Те заедно със сечените от Михаил Шишман през XIV в. монети с двуглав орел върху реверса са единствените български нумизматични паметници от този тип, каквито образци не са известни от византийското монетосечене от това време.

На страниците на „Известията" – печатния орган на Българското археологическо дружество в София, а след това и на Българския археологически институт, в поредица „Новооткрити старини" се отпечатват материали за намерени археологически паметници от различни краища на България. В тази рубрика са публикувани съобщения и за случайно изкопани при строителни работи археологически находки от Русе. Богдан Филов (1883-1945), световно познат български археолог класик и автор на рубриката, информира за открита римска „каменна гробница" (вероятно саркофаг) на брега на Дунав, чийто инвентар (две златни обици и две сребърни гривни) е изпратен в НАМ. [38] Благодарение на личната инициатива и международни научни контакти на Филов „Новооткрити старини" излиза паралелно и на немски език в „Годишник на Немския археологически институт". [39] По-късно, през 1921 г., издаването на рубриката поема Иван Велков (1891-1958), тогава уредник на старовековния отдел в музея. Той съобщава за открити археологически старини от Русе, сред които се открояват две бронзови статуйки с изображения на Зевс и Амур, съхраняващи се в софийския музей. [40]

Сведения за историческите забележителности на Русе намираме и в статията на Анастас Иширков „Бележки за пътя Русе – Варна в XVIII в. и за главните селища край него". [41] Името на Анастас Иширков (1868-1937) се свързва преди всичко с българската географска наука, макар че той е учен с всестранна научна подготовка по история, славянска филология и философия. [42] В цитираното погоре съчинение авторът прави историко-географска характеристика на местата и селищата по посочения в заглавието маршрут, като дава и археологически данни за тях. При описание на забележителностите на Русе Иширков използва сведенията на своите предшественици – Хаджи Калфа, Феликс Каниц и Карстен Нибур. Като основа взема пътеписа на К. Нибур и прилага частта на неговото описание за пътя Русе – Варна.

Освен чрез публикациите на български археолози на чужди езици, археологическите находки от Русе стават известни в чужбина и чрез оригиналните трудове на редица чуждестранни изследователи като С. Рейнах [43], Е. Калинка [44], Р. Каня [45], Ж. Сьор [46] и др.

Част от публикациите по темата обхваща

краеведските проучвания, които представят в популярно изложение миналото на района, включително и от археологическа гледна точка. Те не са включени, тъй като не са предмет на настоящата статия. Би трябвало да бъдат обект на самостоятелно разглеждане.

От направения историографски преглед се вижда, че писмените сведения за Русе през разглеждания период от гледна точка на археологическите паметници и проучвания са значителен брой, но за съжаление в повечето случаи съдържат частични сведения за археологически находки от града. Русе през този период не е обект на целенасочени археологически проучвания, в резултат на което в научната българска и чужда литература се появяват само кратки съобщения за открити археологически паметници в града и околността.

Настоящото изследване не претендира за изчерпателност. То е малка част от проучванията ми за зараждането и развитието на археологическата наука в България.

[1] Hadschi Chalfa Mustafa Ben Abdulla, Rumeli und Bosna, geographisch beschrieben. Aus dem Turkischen ubersetzt von Joseph v. Hammer. Wien 1812.

[2] **Ст. Аргиров.** Географско описание на Румелия и Босна от Мустафа бен Абдуллах Хаджи Калфа. Архив за поселищни проучвания I, кн. 2, 1938, с. 63-110; кн. 3, с. 48-98; 4, 75-98.

[3] **Д. Г. Гаджанов.** Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в. ПСп. XXI, кн. 70, 1909, 639-724.

[4] **П. Богдан.** Описание на България от 1640 г. на архиепископ Петър Богдан, по случай 300-годишнината, Архив за поселищни проучвания II, кн. 2, 1940, 174-210.

[5] **Хр. Кесяков.** Стари пътувания през България. Граф Волфганг Еттингенски. ПСп. VII, кн. 58, 1899, 630-640.

[6] ПСп XX, кн. 69, 1908, 280-282.

[7] **Д. П. Димитров.** Археологически изследвания на граф Луиджи Марсили в българските земи в края на XVII в., ГСУ, 43, 1946-1947, 1-62.

[8] **В. Дойков.** Русе в някои стари географски карти, съчинения и надписи, Исторически преглед, кн. 1, 1975, с. 72.

[9] **Д. Иванов.** Начало на археологическите проучвания в Русенски окръг, Дунавска правда, бр. 229 от 21.11.1978 г., с. 3.

[10] **Ст. Романски.** България в образите на Феликс Каниц, С. 1939, 151-152.

[11] Средновековният Червен, С. 1985, с. 14.

[12] **Ст. Михайлов.** Васил Златарски и българската археология – Археология, 2, 1966, 69-70.

[13] **Н. Мавродинов.** Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи до края на XIV в. С. 1931, 21-23.

[14] **Д. Иванов.** Цит. съч.

[15] **Г. Кацаров.** Херменгилд Вацлав Шкорпил. III отчет на БАИ в София за 1923 г., 16-19.

[16] МСб., VIII, 1892, 59-81.

[17] ИВАД, V, 1912, 3-4.

[18] **Д. Иванов.** Цит. съч.

[19] Пак там.

[20] **К. Шкорпил.** Некоторые из дорог Восточной Болгарии; Окопы и земляные укрепления Болгарии. ИРАИК, X, 1905, 443-502; 503-543.

[21] ПСп., XIX, 1907, кн. 68, 474-475.

[22] ИБАД, II, 1911, 46-69.

[23] **Д. Иванов.** Цит. съч.

[24] **Р. Попов.** Материали за предисторията на България. ГНМ, III, 1921, 223-238.

[25] **Д. Костов.** Предисторическата могила при Русе, Естествознание и география, VI, 1921, 79-86.

[26] **Д. Костов.** Предисторическата могила до Русе, ГНМ, IV, 1922-1925, 57-71.

[27] **Р. Попов.** Цит. съч.

[28] **Р. Попов.** Мамут, Естествознание и география, IX, 1922-1924, 122-125.

[29] **Р. Попов.** Останки от бобър в България, Естествознание и география, X, 1924-1925, 146-148.

[30] **Р. Попов.** Изследвания върху фосилните и субфосилните останки от рода canis в България. Принос към проучване предисторическата фауна в България, ГНМ, V, 1926-1931, 39-82.

[31] **Р. Попов.** Предисторичен отдел, Водач на Народния музей в София, с. 1923, 50-115.

[32] **Р. Попов.** Селищни могили у нас, Научен преглед I, 1930-1931, кн. 2, 20-22.

[33] **Р. Попов.** Из погребалните обичаи на предисторическото население в България. Научен преглед II, кн. 5-6, 1931-1932, 86-88.

[34] ИБАД, IV, 1914, 270-275.

[35] **N. Mouschmov.** Munzfunde aus Bulgarien, Nimismatische Zeitschrift, LI. 1918, 43-54.

[36] ГНМ, III, 1921, 299.

[37] ИБАИ, I, 1921-1922, 61-67.

[38] **Г. Кацаров, Богдан Филов,** Летопис на БАН, IV, 1919, 75-78.

[39] ИБАД, VI, 1916-1918, с. 166.

[40] ИБАИ, I, 1921-1922, с. 246.

[41] ГСУ, III-IV, 1906-1907, 129-152.

[42] **Г. Гунчев.** Проф. Анастас Иширков – живот и обществена дейност. Известия на географското дружество. IV, 1936, 3-4.

[43] **S. Reinach.** Statuettes de bronze du musée de Sofia. Bulgarie. RA, I, 1897, 224-237; II, 1899, 118-125.

[44] **E. Kalinka.** Anike Denkmaler in Bulgarien, 1906.

[45] **R. Cagnat.** Revue des publications épigrahiques. RA, II, 1911, p. 213, 514.

[46] **G. Seure.** Archéologie thrace. Documents inédits ou peu connus, II série, I partie: Inschriptions, Paris 1920, 225 p.

Радина Богомирова

„3200 г. поселищна история на град Сандански“ – принос към изследването на анонимното селище под днешния град Сандански

През декември 2000 г. Археологическият музей на гр. Сандански издаде книгата „3200 г. поселищна история на гр. Сандански“, с финансовата помощ и подкрепата на „Медика“ АД и лично на изпълнителния директор г-н Р. Войчеховски. Официалното представяне бе направено от ст. н. с. д-р Ал. Милчева пред обществеността на гр. Сандански.

В книжката за първи път са поместени всички значителни исторически, археологически и епиграфски данни за историята на града, като са включени и откритията, направени през последните 15 години в гр. Сандански. На 32 страници с много фотографии, графики и чертежи, с научно-обоснован текст и с идеята да се популяризира културно-историческото наследство е разкрита историята на гр. Сандански от най-дълбока древност. Най-важните периоди от развитието на града от древността до наши дни са разгледани по отделно, като по този начин се допринася за цялостно изследване на анонимното селище.

Книжката започва с откритията, направени при проучването на некропол от късната бронзова епоха (XIII-XII в. пр. н. е.) в центъра на съвременния град, който хронологически изтегля датата на съществувалото тук селище на 3200 назад. Изследователят на къснобронзовия некропол, д-р Ст. Александров, анализирайки погребалната практика, гробния инвентар и аналогии със съседни области, свързва некропола с откритото през 80-те години на XX в. селище, намиращо се в западната част на града.

Вторият период от развитието на града, който е подробно разгледан в книжката, включва всички известни до този момент данни за същесвувалото под днешния гр. Сандански селище през античността. Разгледано е възникването на града и развитието му до средата на III в., както и оформянето му като римски административен център. Авторът Владимир Петков разкрива изключително важната роля, която са играли ветераните-колонисти за изграждането му.

Акцентът на книжката пада върху археологическите проучвания от последните 15 г., които дават изключително богата информация за развитието на все още анонимния град. За първи път се публикуват изследванията и откритията, направени на обект „Епископски комплекс“, който се проучва от 1987 г. под ръководството на ст. н. с. д-р Ал. Милчева от АИМ към БАН и местния музей. Авторът и изследовател Вл. Петков разглежда архитектурата на паметника и неговата вътрешна украса – мраморна пластика, многоцветни мозайки и стенописи. Той разглежда последователно раннохристиянската базилика, атриума ѝ, притвора ѝ и баптистерията. Авторът отделя специално място на стенописите и мозаечните килими, които са украсявали този великолепен паметник. За да се създаде нагледна представа, в книжката е показан и макет на Епископската базилика, направен в музея по програмата ФАР на Европейски съюз и съдействието на Британския съвет.

Книгата завършва с историята на града през Средновековието и Възраждането, период, за който неизвестните остават.

Издадената от Археологическия музей на гр. Сандански книга, която съдържа много нови данни за историята на все още анонимния град през античността и ранновизантийската епоха, съдържа в себе си и посланието, че само нови епиграфски и археологически данни биха изяснили въпроси, които продължават да ни вълнуват.

Христина Цонева

Научна хроника

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ВЕСТИ

I. Подводни проучвания при с. Китен (нос Урдовиза), Бургаска област

През август 2000 г. беше проведена първата българо-американска подводна експедиция под научното ръководство на доц. д-р Калин Порожанов. Причина за нейното осъществяване са извършените през 1978-1980 г. разузнавателни експедиции от Центъра за морска история и подводна археология в град Созопол. Тогава са открити останки от потънал дървен кораб и това дава основание за проучвания през 1982, 1984 и 1986 г. Всъщност това е първият опит за модерно разкопаване на потънал кораб в Черно море.

При тези първи разкопки се установява, че корабът е бил ветроход (дължина 23-25 м и ширина 7-8 м) и според находките се датира в края на XVI – средата на XVIII век. Почти изяснено е, че екипажът му е бил християнски, а корабът по технологични данни е построен от дъб и габър – нещо специфично за черноморските кораби.

След тези първи наблюдения остават за решаване редица въпроси около съдбата на кораба, неговия екипаж, товар и пр. Към тяхното изясняване е било насочено вниманието на проучвателския екип, състоящ се от учени от Центъра за подводна археология – Созопол и Института по морска археология на Тексаския А & М университет – САЩ.

Най-важни резултати от тазгодишната работа са издирването на части от кораба и разчертаването на неговия корпус. За целта са използвани специализирани компютърни програми, придружени и от класическите методи на изследване. Резултатите от цялостното проучване ще бъдат известни след детайлна лабораторна и кабинетна обработка на всички данни и материали.

В бъдещите години предстои изясняване на редица проблеми – ще бъде ли оставен на дъното на морето този кораб, или ще бъде изваден и реконструиран като експонат на един бъдещ морски музей на България. Независимо от това какво ще бъде предприето, един от най-важните резултати от тези проучвания е натрупването на опит за по-нататъшна работа в подобна обстановка. Несъмнено е, че приложената методика ще послужи като основа, която в бъдеще ще бъде усъвършенствана и подобрявана. По този начин трябва да се приеме, че подводните проучвания през 2000 година са несъмнен принос не само в изследването на морската история и култура на Черно море, но и на цялостната европейска цивилизация в Източното Средиземно море.

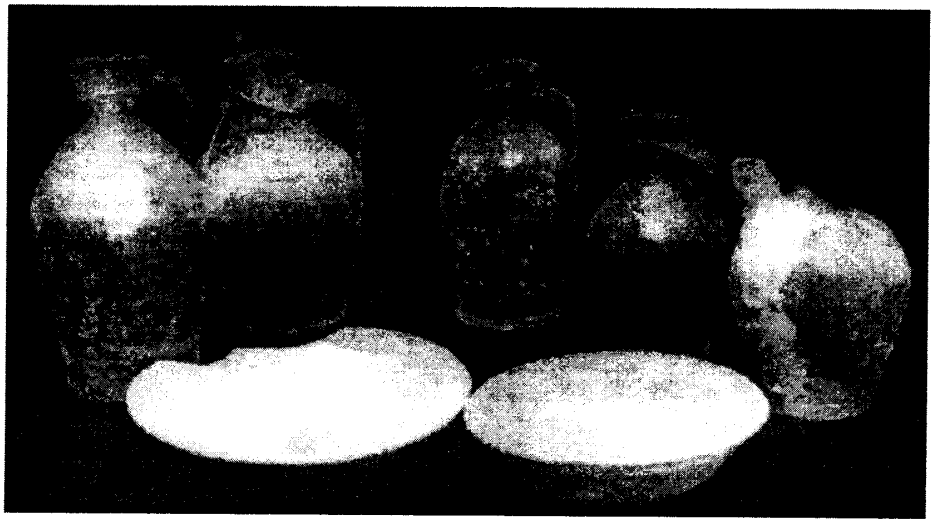

Обр. 1. Кани, открити от кораба на морското дъно.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ВЕСТИ

I. Подводни проучвания при с. Китен (нос Урдовиза), Бургаска област

През август 2000 г. беше проведена първата българо-американска подводна експедиция под научното ръководство на доц. д-р Калин Порожанов. Причина за нейното осъществяване са извършените през 1978-1980 г. разузнавателни експедиции от Центъра за морска история и подводна археология в град Созопол. Тогава са открити останки от потънал дървен кораб и това дава основание за проучвания през 1982, 1984 и 1986 г. Всъщност това е първият опит за модерно разкопаване на потънал кораб в Черно море.

При тези първи разкопки се установява, че корабът е бил ветроход (дължина 23-25 м и ширина 7-8 м) и според находките се датира в края на XVI – средата на XVIII век. Почти изяснено е, че екипажът му е бил християнски, а корабът по технологични данни е построен от дъб и габър – нещо специфично за черноморските кораби.

След тези първи наблюдения остават за решаване редица въпроси около съдбата на кораба, неговия екипаж, товар и пр. Към тяхното изясняване е било насочено вниманието на проучвателския екип, състоящ се от учени от Центъра за подводна археология – Созопол и Института по морска археология на Тексаския А & М университет – САЩ.

Най-важни резултати от тазгодишната работа са издирването на части от кораба и разчертаването на неговия корпус. За целта са използвани специализирани компютърни програми, придружени и от класическите методи на изследване. Резултатите от цялостното проучване ще бъдат известни след детайлна лабораторна и кабинетна обработка на всички данни и материали.

В бъдещите години предстои изясняване на редица проблеми – ще бъде ли оставен на дъното на морето този кораб, или ще бъде изваден и реконструиран като експонат на един бъдещ морски музей на България. Независимо от това какво ще бъде предприето, един от най-важните резултати от тези проучвания е натрупването на опит за по-нататъшна работа в подобна обстановка. Несъмнено е, че приложената методика ще послужи като основа, която в бъдеще ще бъде усъвършенствана и подобрявана. По този начин трябва да се приеме, че подводните проучвания през 2000 година са несъмнен принос не само в изследването на морската история и култура на Черно море, но и на цялостната европейска цивилизация в Източното Средиземно море.

Обр. 1. Кани, открити от кораба на морското дъно.

II. Уникална тракийска гробница при с. Александрово, Хасковско

В самия край на 2000 година, на 2 км от с. Александрово, беше открита изключително важна тракийска гробница. На нея се попадна случайно след като ст. н. с. д-р Георги Китов беше натоварен от Главно управление на пътищата да проучи спешно две надгробни могили, намиращи се на трасето на магистрала Марица.

На 17 декември Г. Китов забелязва, че в една от тези могили има следи от пресни иманярски изкопи. След като прониква през тесния иманярски изкоп, той попада във вътрешността на много добре запазена куполна гробница. Иманярите вече са били в нея, изнесли са това, което е било вече ограбено в древността, както установява археолога.

Новооткритата гробница принадлежи към един добре познат тип тракийски гробници с преддверие (дромос) и централно, кръгло в план помещение (погребална камера). Добрата запазеност дава възможност да се установи, че тези две помещения имат следните размери: първото е правоъгълно – 1,20 на 1,85 м, а кръглото в план е с диаметър 3,30 и височина 3,30 м.

Безспорно най-ценното в тази гробница са стенописите, които времето е пощадило. Те са запазени добре, въпреки некомпетентната и брутална намеса на иманярите. Още при първите и повърхностни наблюдения на археолозите става ясно, че пред тях се разкрива рядка живописна декорация, състояща се от растителни, животински и човешки фигури, обединени в ловни сцени, каквито са добре познати от тракийската торевтика и ювелирна пластика. Изобразен е лов на глигани, елени и други животни, преследвани от пеши и конни ловци. Тези сцени са много експресивни и раздвижени. Фреските са многоцветни, изпълнени в червено, синьо, жълто, черно с преобладаващи нюанси в керемиден цвят.

Според Г. Китов новооткритите стенописи допълват съществено нашите представи за тракийската гробнична живопис, познати най-добре от гробницата в Казанлък. Малко по-примитивни според него, по своя характер те трябва да се отнесат към по-ранно време – началото на IV в. пр. н. е., докато тези при Казанлък датират от края на същия век. Към това трябва да се добави още нещо, което различава тези стенописи – Казанлъшките са с по-монументален и представителен характер, докато Александровските представят една действителност, много близка до реалния живот на тракийското общество.

Разбира се, първоначалните и предварителни наблюдения ще бъдат разширени след провеждането на редовни разкопки на гробницата. Тогава ще се отговори и на въпроса за произхода на майстора-живописец – дали това е елин, или е бил тракиец, но много добре запознат със старогръцката изобразителна система и стенописна технология. Затова е необходимо обаче запазването на гробницата от посегателства на грабители, мерки за което вече са взети.

Безусловно е, че това откритие ще събуди жив интерес в науката и обществеността не само у нас, но и в международен аспект.

обр. 2. Стенопис от новооткрита гробница при с. Александрово, Хасковско.

Димитър Овчаров

II. Уникална тракийска гробница при с. Александрово, Хасковско

В самия край на 2000 година, на 2 км от с. Александрово, беше открита изключително важна тракийска гробница. На нея се попадна случайно след като ст. н. с. д-р Георги Китов беше натоварен от Главно управление на пътищата да проучи спешно две надгробни могили, намиращи се на трасето на магистрала Марица.

На 17 декември Г. Китов забелязва, че в една от тези могили има следи от пресни иманярски изкопи. След като прониква през тесния иманярски изкоп, той попада във вътрешността на много добре запазена куполна гробница. Иманярите вече са били в нея, изнесли са това, което е било вече ограбено в древността, както установява археолога.

Новооткритата гробница принадлежи към един добре познат тип тракийски гробници с преддверие (дромос) и централно, кръгло в план помещение (погребална камера). Добрата запазеност дава възможност да се установи, че тези две помещения имат следните размери: първото е правоъгълно – 1,20 на 1,85 м, а кръглото в план е с диаметър 3,30 и височина 3,30 м.

Безспорно най-ценното в тази гробница са стенописите, които времето е пощадило. Те са запазени добре, въпреки некомпетентната и брутална намеса на иманярите. Още при първите и повърхностни наблюдения на археолозите става ясно, че пред тях се разкрива рядка живописна декорация, състояща се от растителни, животински и човешки фигури, обединени в ловни сцени, каквито са добре познати от тракийската торевтика и ювелирна пластика. Изобразен е лов на глигани, елени и други животни, преследвани от пеши и конни ловци. Тези сцени са много експресивни и раздвижени. Фреските са многоцветни, изпълнени в червено, синьо, жълто, черно с преобладаващи нюанси в керемиден цвят.

Според Г. Китов новооткритите стенописи допълват съществено нашите представи за тракийската гробнична живопис, познати най-добре от гробницата в Казанлък. Малко по-примитивни според него, по своя характер те трябва да се отнесат към по-ранно време – началото на IV в. пр. н. е., докато тези при Казанлък датират от края на същия век. Към това трябва да се добави още нещо, което различава тези стенописи – Казанлъшките са с по-монументален и представителен характер, докато Александровските представят една действителност, много близка до реалния живот на тракийското общество.

Разбира се, първоначалните и предварителни наблюдения ще бъдат разширени след провеждането на редовни разкопки на гробницата. Тогава ще се отговори и на въпроса за произхода на майстора-живописец – дали това е елин, или е бил тракиец, но много добре запознат със старогръцката изобразителна система и стенописна технология. Затова е необходимо обаче запазването на гробницата от посегателства на грабители, мерки за което вече са взети.

Безусловно е, че това откритие ще събуди жив интерес в науката и обществеността не само у нас, но и в международен аспект.

Димитър Овчаров

обр. 2. Стенопис от новооткрита гробница при с. Александрово, Хасковско.

На професор Димитър Овчаров с много признателност!
Честит юбилей!

ЗАЩИТЕНИ ДИСЕРТАЦИИ

Мария Георгиева Манолова-Войнова

Луксозна керамика в българските земи през византийското владичество (XI-XII в.)

Дисертационният труд се състои от увод и четири глави. Целта му е изясняване на характеристиките на луксозната керамика в българските земи през периода на византийското владичество (XI-XII в.) на базата на публикуваните досега, както и на някои нови находки.

В увода са анализирани историческите събития през бурния XI век. Обяснява се съдържанието на понятието „луксозна керамика" – според авторката тя е имала представителен характер, богата украса и е била продукт на специализирано художествено грънчарство.

Първата част на труда е посветена на ангобираната керамика. Разгледани са 153 единици от „керемиката със златна ангоба". Тази група ясно отразява еволюцията в грънчарското производство. Най-широко разпространени форми от керамиката със слюдесто покритие са стомните, които М. Манолова разделя на пет типа. Авторката отхвърля тезата за съществуването на генетични връзки между съдовете със златиста ангоба и тези от коринтския „Протогеометричен стил". Тя смята, че тяхната родина се е намирала извън Балканския полуостров – вероятно Армения.

Във втората глава са разгледани съдовете, покрити с червена ангоба (80 съда и фрагмента). Те имат изключително високо качество, близко до римската червенолакова керамика, и вероятно са били използвани като трапезни съдове (но не готварски). М. Манолова ги датира от средата на XI до края на XII в. и изказва хипотезата, че произходът им трябва да се търси в Кавказ. Авторката се спира подробно и на белоглинената глазирана керамика. Тя е била внасяна в българските земи още от VIII в. от Византия. М. Манолова разграничава шест групи белоглинена керамика от периода XI-XII в. в българските земи: без подглазурна украса; с полихромна подглазурна украса; белоглинена керамика с двуцветна подглазурна украса; керамика с едноцветна подглазурна украса; съдове с „напръскана подглазурна украса" и белоглинена керамика с подглазурна рисунка на фон от разредена ангоба. Същевременно тя се спира на пътищата на разпространение на глазираната керамика от производствените центрове към селищата потребители.

Третата глава на дисертацията е посветена на луксозната червеноглинена керамика с рисувана украса, като тук са разгледани три категории съдове. Първата представя керамиката, рисувана с украса, известна като „късен линеарен стил" – разпространена е само във Варна и Созопол. Тези съдове са били луксозни и с високо качество. Втората група има подглазурна рисунка в зелено и кафяво – среща се в селища в Северна и Южна България. При тези съдове украсата е съставена от спирали и стилизирани растителни мотиви. Последната група е представена от „мраморизираната керамика", като е изяснена условността на този термин. Авторката е отделила специално внимание на декорацията, в която се забелязват съществени различия. Тя посочва, че само при кърджалийските съдове е постигната добра имитация на мраморна повърхност.

В последната глава са разгледани съдовете, украсени в техника сграфито от периода на византийското владичество в българските земи. Очертан е ареалът на разпространение и е направен преглед на основните класификации на сграфито керамиката. През XI-XII в. с нея са били украсявани предимно блюда и паници. М. Манолова твърде детайлно анализира и сграфито декорацията, като определя пет групи, въз основа на основните ѝ елементи – геометрични; растителни; зооморфни; антропоморфни изображения и стилизирани куфически знаци.

Принос на настоящия труд е създаването на първата обобщена класификация на луксозната керамика от XI-XII в. Авторката много задълбочено е извършила и типология на всяка класификационна група. Извършва и стилов анализ на сграфито керамиката в българските земи по време на византийското владичество.

На 01. 02. 2001 г. Специализираният съвет по стара и средновековна история, археология и етнология при ВАК присъди на кандидата степента „доктор".

Валентин Георгиев Плетньов

Керамиката във Варна (XV – края на XVIII в.)

Настоящият дисертационен труд се състои от: увод, четири глави, заключение и библиография.

Цел на автора е било изясняване на спецификите в производството на керамика в периода след завладяването на българските земи от османските турци, като са представени близо 1000 цели и фрагментирани керамични съдове от Варна и Варненско.

Първата глава е посветена на прегледа на изворите и нивото на проучванията за керамиката от XV-XVIII век. Описана е средата, в която са открити находките, градоустройството и демографския облик на средновековна Варна. Авторът се спира на писмените сведения от различни законници, данъчни регистри и пътеписи, осветляващи някои аспекти на грънчарското производство през XV – XVIII век. Прави извода, че грънчарската продукция не е била сред скъпите пазарни стоки.

Във втората глава на труда В. Плетньов прави опит за класификации и датировка на разглежданите съдове. Керамиката бива разграничена въз основа на художествено-естетическите качества на съдовете. Той обаче критикува такава класификация, поради неотчитане на многообразието на формите на съдовете. Освен това не се взима под внимание, че художественото възприятие е субективно. Според В. Плетньов трудно приложима е и класификацията според химическия състав на глазурите, предложена от някои руски археолози. Той смята, че най-подходяща е тази по форма и предназначение на съдовете (въведена от Л. Дончева-Петкова) и възприета и от други български археолози. В настоящата дисертация керамиката бива разделена според предназначението си на две основни групи: домашни съдове и осветителни тела. Към първата от тях спадат подгрупите на кухненската, трапезната, използваната за съхранение и пренасяне на храни и хигиенната керамика. Авторът се е спрял подробно на всяка от тях, като е посочил и аналогиите им с подобни съдове от Южна Русия и Украйна, Словакия, Унгария. Новост в средновековното керамично производство представлява последната подгрупа – хигиенните съдове. В. Плетньов изтъква, че при изработката на керамиката във Варна и Варненско често се забелязва прехвърляне на формата върху различни по предназначение съдове – напр. някои чаши повтарят формата на гърнета и кани, но с умалени размери. Посочва и появата на някои нови форми, чужди за българското грънчарство – „столовати" паници и блюда, конични чаши с дръжка; повечето стомни, бутилките и др. Той обяснява този феномен със стремежа на местните грънчари да подражават на модните по това време съдове, донасяни по море от Истанбул.

Третата глава представя в твърде детайлен вид украсата на керамичните съдове през XV-XVIII век в разглеждания район. Авторът подразделя и украсата на съдовете на няколко групи: врязана; релефна; само с глазура; с ангоба и глазура; подглазурна петниста украса; рисувана украса; сграфито и щемпелувана украса. За всяка от тези групи той изтъква основните им специфики – начин на изпълнение, използвани цветове и нюанси, както и аналогии. Той отчита, че за разлика от останалите райони на страната, в украсата на вариенската керамика твърде често е използвана техниката на щемпелуване (особено през последните два века на османското владичество). В. Плетньов анализира и издрасканите знаци по дъната на някои от тези съдове и защитава тезата, че те най-вероятно са били знак за лична собственост, отбелязвана чрез буква от името на притежателя.

Последната глава на дисертацията проследява технологията и прийомите в изработката на Варненската керамика. Авторът проследява и целия производствен процес с неговите три основни стадия – подготвителен, съзидателен и укрепващ. Доказва, че основен тип грънчарски пещи във Варненско са били двукамерните със скара без подпора или напречни ребра. Отчита факта, че в голяма степен са се запазили традициите от периода преди османското господство. Има обаче и ред нововъведения – въвеждат се калъпи за оформяне на дъната, създават се нови приспособления за украса (рогче за ангоба, различни щемпели). В. Плетньов разглежда и разположението на грънчарския занаят в структурата на града – грънчарниците се намирали предимно в периферията на градовете, вероятно поради опасност от пожари в гъсто населената част.

Принос на дисертацията е задълбоченото проучване на късната битова керамика на Варненския район. Авторът е направил сериозен опит да събере цялата изворова информация за развитието на грънчарството. За пръв път са използвани находките от боклучните ями с оглед определяне на хронологичните граници на късните керамични съдове. Сравнени са и съдовете от българските земи с тези от останалите части на Османската империя.

На 01. 02. 2001 г. Специализираният съвет по стара и средновековна история, археология и етнология при ВАК присъди на кандидата степента „доктор".

* * *

За своите проучвания и открития през 2000 година археологът от Археологическия институт и музей на БАН ст. н. с. д-р Георги Китов получи престижната награда „Хенри Форд". Тя се присъжда от „Форд мотър къмпани" за опазване на културната и природната среда.

Мария Узунова

СЪДЪРЖАНИЕ

Васил Николов – Неолитни двуетажни къщи в Тракия 1
Светла Петрова – Фигурални капители с орел от Мизия и Тракия 13
Станислав Станев, Зарко Ждраков – ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΕΤΗ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ (за една акламация от сердикийската църква „Св. София") 20
Константин Тотев – Царската църква „Св. Св. 40 мъченици" и манастирът Великата лавра в Търновград (Резултати от последните археологически разкопки) 30

Научни съобщения

Мария Чонгарска – Нови наблюдения върху червенофигурните арибаловидни лекити от некропола на Аполония. Колекция от НАМ 45
Евгения Атанасова – Апликации за конска амуниция с изображения на Херакъл от съкровището от Кралево 48
Даниела Агре – Ями и олтари в тракийските могили от Етрополско (V-IV в. пр. Хр.) 52
Калин Порожанов – Моретата на траките или Тракия Понтика през древността 61
Стефан Бояджиев – Архитектурният образ и предназначението на късноантичната сграда под „Кореком" в София 70
Ирина Щерева, Мери Радева – Колективна находка от ранновизантийски оръдия на труда от Сливен ... 79
Злата Лвова – Перещепинската находка в светлината на новите данни от културната летопис от XIII в. на Гази-Барадж Тарихы 85
Мариела Инкова – Три накрайника с прорези или към въпроса за „скитащите орнаменти" в старобългарската металопластика 88
Димитър Овчаров – Укреплението до църквата „Св. Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново ... 97
Иван Чокоев – Текстилни материали от епископска гробница, открита в църквата „Св. Йоан Продром" в град Кърджали 103
Павел Георгиев – Кръстовидната постройка и манастирът „Тузлалъка" край столицата Преслав... 117

Критика и рецензии

Димитър Овчаров – Още за кръстовидната сграда в манастира „Тузлалъка" във Велики Преслав ... 125
Александър Бонев – Ана Балканска. Тракийското светилище при „Демир баба теке" (втората половина на първото хилядолетие пр. Хр. Сборяново II, ИК „Свят, Наука", С., 1998 126
Ирина Щерева – А. И. Романчук. Очерки по истории и археологий византийского Херсона, 2000, 266 с, 119 ил. 128

SOMMAIRE

Vassil Nikolov – Maisons néolithiques à deux étages en Thrace 1
Svetla Petrova – Chapiteaux décorés d'aigle de la Mésie et de la Thrace 13
Zarko Jdrakov, Stanislav Stanev – ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΕΤΗ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ (sur une acclamation de l'église de Sainte-Sophie de Serdica) 20
Constantin Totev – L'église royale des Saints-Quarante-Martyrs et le monastère de la Grande laure à Tărnovgrad (Résultats des dernières fouilles archéologiques) 30

Communications

Maria Tchongarska – Nouvelles observations sur les lécythes décorés de figures rouges de la nécropole d'Apolonia. Collection du Musée national d'archéologie 45
Eugénie Atanassova-Christova – Appliques de harnais avec la représentation d'Héraclès du trésor de Kralévo 48
Daniéla Agré – Fosses et autels dans des tells thraces de la région d'Etropolé (Ve-IVe ss.) 52
Kalin Porojanov – Les mers des thraces ou la Thrace Pontica dans l'antiquité 61
Stéphane Boyadjiev – L'aspect tectonique et la destination de l'édifice de la basse antiquité sous les fondations de „Corécom" à Sofia 70
Irina Shtéréva, Méri Radeva – Trouvaille collective d'outils de la haute période byzantine, de Sliven 79
Zlata A. Lvova – La trouvaille de Pérechtchépino à la lumière des nouvelles données de la Chronique bulgare du XIIIe siècle de Gazi-Barac-Tarihi 85
Marielle Inkova – Trois languettes à ouvertures ou contribution à la question des ornements „errants" dans l'art des métaux des anciens bulgares 88
Dimitar Ovtcharov – La fortification près de l'église des Saints-Quarante-Martyrs à Véliko Tărnovo 97
Ivan Tchokoev – Matériaux textiles provenant d'un tombeau épiscopal, découvert dans l'église de Saint-Jean-le-Précurseur, à Kărdjali 103
Pavel Guéorguiev – Edifice cruciforme et le monastère de „Tuzlalăka" près de la capitale Preslav 117

Comptes rendus

Dimitar Ovtcharov – Contribution à l'étude de l'édifice cruciforme dans le monastère de „Tuzlalăka" à Véliki Preslav 125
Alexandre Bonev – Ана Балканска. Тракийското светилище при „Дели баба теке" (втората половина на първото хилядолетие пр. Хр). Сборяново II, ИК „Свят Наука", С., 1998 126
Irina Shtéréva - А. И. Романчук. Очерки по истории и археологии византийского Херсона.

Павел Георгиев – Joëlle Napoli. Recherches sur les fortifications linéaires romaines. (= Collection de l'École française de Rome – 229). Roma, 1997, 532 p., 381 fig., 52 pl. 131
Рашо Рашев. Димчо Момчилов – Пътна и селищна система между Източна Стара планина и „Еркесията" IV-XIV в (Върбишки, Ришки и Айтоски проходи). Варна, изд. „Зограф", 1999, 959 стр. и ил. 133
Мирена Славова – The Personal Names of the Latin Inscriptions in Bulgaria. By Milena Minkova. Studien zur klassischen Philologie. Hrsg. Von M. Von Albrecht, Bd. 118. Peter Lang, 2000. Pp X + 345. 135

Преглед
Радина Богомирова – Първи археологически публикации за Русе (XIX в. – 20-те г. на XX в.) 137
Христина Цонева – „3200 години поселищна история на гр. Сандански" – принос към изследването на анонимното селище под сегашния град Сандански 143

Научна хроника
Димитър Овчаров – Археологически вести 144
Мария Узунова – Защитени дисертации 146

2000, 226 с. 119 ил. 128
Pavel Guéorguiev – Joëlle Napoli. Recherches sur les fortifications linéaires romaines (= Collection de l'École française de Rome – 229). Roma, 1997, 532 p., 381 fig., 52 pl 131
Racho Rachev – Димчо Момчилов. Пътна и селищна система между Източна Стара планина и „Еркесията" IV-XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проходи). Варна, изд. „Зограф", 1999, 959 с. и ил. 133
Mirela Slavova – The personal Names of the Latin inscriptions in Bulgaria. By Milena Minkova 135

Revue
Radina Bogomirova – Premières publications archéologiques sur Russe (XIX s. – 1920) 137
Christina Tsoneva – „3200 ans d'histoire locale de la ville de Sandanski": contribution à l'étude du site anonyme sous l'actuelle ville de Sandanski 143

Chronique scientifique
Dimitar Ovtcharov – Nouvelles archéologiques 144
Maria Ouzounova – Dissertations soutenues 146

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Ст. н. с. I ст. д. и. н. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (главен редактор), ст. н. с. I ст. д-р АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам. гл. редактор), ст. н. с. I ст. д. и. н. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. д. и. н. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. д. и. н. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, ст. н. с. I ст. д. и. н. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. д-р АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. д-р ГЕОРГИ КИТОВ, ст. н. с. I ст. д. и. н. ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

Литературни сътрудници МАРИЯ УЗУНОВА, ИРЕН ТОДОРОВА

Адрес на редакцията:
Археологически институт и музей при БАН, София, ул. „Съборна" 2, тел. 986-78-35